

T.C.
AHI EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**18. YÜZYIL OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞİKÂYET
KÜLTÜRÜ: SELANİK ÖRNEĞİ (1749-1750)**

Zelal BAYRAM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KIRŞEHİR-2017

©2017-Zelal BAYRAM

T.C.
AHI EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

18. YÜZYIL OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞİKÂYET
KÜLTÜRÜ: SELANİK ÖRNEĞİ (1749-1750)

THE CULTURE OF COMPLAINT IN THE OTTOMAN
EMPIRE IN THE 18TH CENTURY: THE CASE OF
THESSALONIKI (1749-1750)

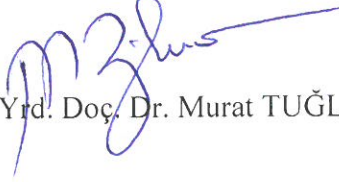
Hazırlayan
Zelal BAYRAM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Murat TUĞLUCA
KIRŞEHİR-2017

KABUL VE ONAY

Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı yüksek lisans öğrencisi Zelal BAYRAM tarafından hazırlanan “18. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde Şikâyet Kültürü: Selanik Örneği (1749-1750)” adlı tez çalışması 02.08.2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından oybirliği/oyçokluğu ile **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

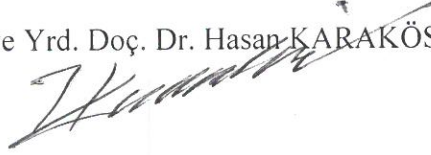

Danışman Yrd. Doç. Dr. Murat TUĞLUCA

Üye Doç. Dr. Mehmet GEL

Üye Yrd. Doç. Dr. Hasan KARAKÖSE

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../2017

Doç. Dr. Hüseyin ŞİMŞEK

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

.../.../2017

Zelal BAYRAM

ÖZET

18. YÜZYIL OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞİKÂYET KÜLTÜRÜ: SELANİK ÖRNEĞİ (1749-1750)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan: Zelal BAYRAM

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Murat TUĞLUCA

2017 – (XII+139)

Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Jüri

Yrd. Doç. Dr. Murat TUĞLUCA

Doç. Dr. Mehmet GEL

Yrd. Doç. Dr. Hasan KARAKÖSE

Bu çalışmanın amacı, 18. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde şikâyet kültürünün incelenmesidir. İnceleme, Selanik örneği üzerinden yapılmıştır. 7 Numaralı Rumeli Ahkâm Defteri (1749-1751) ve şikâyet kalemi belgeleri kullanılarak hem belgelere yansıyan şikâyet konuları hem de bu şikâyetler karşısında Osmanlı bürokrasisinin uygulamaları analiz edilmiştir. Yer yer 17. yüzyıl ile de karşılaştırma yapılarak oluşan değişim ve gelişim anlaşılmasına çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin adaleti sağlamak adına tebaasına şikâyet hakkı tanınması ile bürokraside bu hakkın kullanımına dair bir mekanizma oluşmuş, toplumsal düzeyde ise etkin bir şikâyet kültürü ortaya çıkmıştır. Şikâyet kültürünün referans noktası, devletin *kanun devleti* olma özelliği ve toplumun bu özelliğe uygun bir davranış biçimi geliştirmiş olmasıdır. Buradan hareketle, çalışmada ilk olarak şikâyet kültürünün kökenlerine, kavramsal boyutuna, kapsam ve unsurlarına değinilmiştir. Şikâyet kültürü; devlet anlayışı, hukuk, gelenek, dil ve edebiyat gibi manevi unsurlarının yanı sıra şikâyet mercileri ve bürokrasi ayağıyla defterler ve belgeler gibi maddi unsurları da barındırmaktadır. Çalışmada bu defter ve belgeler kullanılarak şikâyetler; tarafları, iletim kanalları, çözüm aşamasında Divan'ın uyguladığı prosedür ve karar süreci bakımından ele alınmıştır. En çok reayanın reayayı, Müslümanın Müslümanı ve erkeklerin erkekleri şikâyet ettiği 1749-1750 Selanik'inde, Divan'ın şikâyetlere verdiği cevaplar ise çoğunlukla davanın mahallinde görülmesi olmuştur.

Son olarak bir toplumsal davranış biçimi olarak şikâyet kültürünün etkin yaşandığı Selanik'ten Divan-ı Hümayun'a ulaştırılan şikâyetler, konuları ve içerikleri bakımından incelenmiştir. Buna göre şikâyetler büyük oranda tasarruf hakkı, vergi ve zulüm konularını kapsayan gelir kaynaklarının idaresine ilişkindir. Ayrıca vakıf, miras, borç, haksız fiil, hırsızlık ve mülk de şikâyet konuları arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Rumeli, Selanik, Şikâyet Kültürü

ABSTRACT

THE CULTURE OF COMPLAINT IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE 18TH CENTURY: THE CASE OF THESSALONIKI (1749-1750)

M. Sc. Thesis

Preparer: Zelal BAYRAM

Advisor: Asst. Prof. Murat TUĞLUCA

2017 – (XII+139)

Ahi Evran University, Institute of Social Sciences

History Department

Jury

Asst. Prof. Murat TUĞLUCA

Assoc. Prof. Mehmet GEL

Asst. Prof. Hasan KARAKÖSE

This study aims to analyse the 18th century Ottoman culture of complaint over the case of Thessaloniki. Rumelian Record Book of Provisions No. 7 (1749-1751) and the documents from the Office of Complaint were examined. Both the themes of complaints and the applications of Ottoman bureaucracy against the complaints were analysed. A sporadic comparison was made between the 17th and 18th centuries so as to understand the possible changes and developments.

The Ottoman State vested its subjects with the right to complain, which engendered a bureaucratic mechanism to handle this right and an active culture of complaint at the social level. The reference point of this culture is that the Ottoman State was a “state of law” and the Ottoman society developed a way of behaviour in accordance with this characteristics of the state. From this point of view, the study firstly elaborates the origins, conceptual aspects, scope and elements of the culture of complaint. The mentioned culture comprises both material and non-material elements. Raison d’état, law, tradition, language and literature are part of the non-material elements, while the authorities, bureaucracy, record books and documents are the material elements. The study examined these record books and documents in terms of causators, channels of communication, ways of solution, procedure of Divan and processes of verdict. Mostly subjects versus subjects, Muslims versus Muslims, and men versus men sued each other. The verdicts of Divan mainly called for *in situ* trials.

The culture of complaint was actively exerted as a behavioural pattern in Ottoman Thessaloniki. The complaints coming from Thessaloniki to Divan-ı Hümayun were lastly examined in terms of their themes and contents. Accordingly, they were mainly related to the administration of sources of income like the right of disposition, tax and oppression. Charitable foundation, inheritance, delictum, larceny and property were also among the themes of complaint.

Keywords: Ottoman State, Rumelia, Thessaloniki, Culture of Complaint

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti adaleti sağlamak adına tebaasına şikâyet hakkı tanımıştır. Köklü bir geçmişi olan adaleti tesis anlayışı ve şikâyet hakkı, kullanıldığı süreç içerisinde toplumda şikâyet kültürünü oluşturmuştur. Bu kültürün ürünü olarak ortaya birtakım kayıtlar çıkmıştır. Eyalet Ahkâm Defterleri ve Şikâyet Kaleminde yer alan belgeler de bu kayıtlar arasındadır. Şikâyet kültürünü ortaya koymak ve 18. yüzyıl bürokrasisinde meydana gelen gelişmeleri görmek amacıyla 7 Numaralı Rumeli Ahkâm Defteri ve Şikâyet Kaleminde yer alan şikâyet dilekçeleri incelenmiştir. Çalışma; 1749-1750 yılları tarihi sınırlılığında, kozmopolit demografik yapısı ve tarımla birlikte özellikle ticaret şehri olması gibi nitelikleri ile Selanik sancağı coğrafi sınırlılığ çerçevesinde yapılmıştır.

Çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde ilk olarak şikâyet kültürü kavramı üzerinde durularak Osmanlı Devleti'nde şikâyet kültürünün kökenleri ve unsurlarına değinilmiştir. Daha sonra incelenen kayıtlar ışığında davranış biçimi olarak şikâyet kültürünün uygulamada geçirdiği süreçler ele alınmıştır. Bir şikâyetin Divan-ı Hümayun'a gelişinden hüküm verilmesine kadar uygulanan bürokrasi ve prosedür ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde, Selanik'e gönderilen hükümlerde yer alan şikâyet konuları ele alınarak ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Çalışmanın farklı aşamalarında çok kıymetli isimlerin desteğini gördüm. Belgelerin transkripsiyonu aşamasında yardımlarından dolayı Okt. Fatih ÇİL'e, metni okuyup gerekli düzeltmeleri yapan Okt. Ceren KABADAYI'ya, çalışmanın bilgisayar ortamındaki düzeltmeleri için Öğr. Gör. Erhan DÜRÜST'e, süreç boyunca manevi desteğini esirgemeyen değerli arkadaşım Nermin EREVİK'e teşekkürü borç bilirim. Anlayış ve desteği için çalışma boyunca ihmal etmek zorunda kaldığım eşim Mürsel BAYRAM'a ve varlıkları ile bana güç veren kardeşlerim Recep ve Bahar BEGÜN'e de minnettarlığımı belirtmek isterim. İlgi, bilgi ve zamanını esirgemeyen, akademik usûlü ve ahlakı öğrendiğim kıymetli danışmanım Yrd. Doç. Dr. Murat TUĞLUCA'ya ise ne kadar teşekkür etsem azdır.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
BİLDİRİM.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
TABLolar.....	x
GRAFİKLER.....	x
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	1
A. KONU VE KAPSAM	1
B. AMAÇ VE YÖNTEM	6
C. ARAŞTIRMALAR VE KAYNAKLAR	7
BÖLÜM I OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞİKÂYET KÜLTÜRÜ.....	13
1.1 OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞİKÂYET KÜLTÜRÜNÜN KÖKENLERİ... ..	15
1.2. OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞİKÂYET KÜLTÜRÜNÜN MANEVİ UNSURLARI	17
1.2.1. Devlet Anlayışı	17
1.2.2. Hukuk	19

1.2.3. Gelenek.....	20
1.2.4. Dil ve Edebiyat.....	22
1.3. OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞİKÂYET KÜLTÜRÜNÜN MADDİ UNSURLARI .	23
1.3.1. Şikâyet Kabul Eden Merciler	23
1.3.2. Defterler ve Belgeler	25
1.4. OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞİKÂYET KÜLTÜRÜNÜN BÜROKRATİK İŞLEYİŞİ.....	27
1.4.1. Taraflar	30
1.4.2. Kanallar	36
1.4.3. Başvuru.....	37
1.4.4. Dayanaklar.....	39
1.4.4.1. Defterhâne Kayıtları	39
1.4.4.2. İbraz Edilen Belgeler	40
1.4.4.3. Arz ve İlamlar	41
1.4.5. Prosedür.....	42
1.4.6. Son Hüküm.....	51
BÖLÜM II ŞİKÂYET KONULARI.....	57
2.1. GELİR KAYNAKLARININ İDARESİNE İLİŞKİN ŞİKÂYETLER	58
2.1.1. Tasarruf Hakkı.....	61
2.1.1.1. Askerîlerin Şikâyetleri.....	62

2.1.1.2. Reayanın Şikâyetleri.....	68
2.1.2. Vergi Tahsili.....	71
2.1.2.1. Askerîlerin Şikâyetleri.....	71
2.1.2.2. Reayanın Şikâyetleri / Zulüm.....	74
2.2. VAKIFLARA İLİŞKİN ŞİKÂYETLER.....	79
2.2.1 Tarım İşletmeleri.....	83
2.2.2. İktisadi İşletmeler ve Meskenler.....	85
2.2.3. Manastır Vakıfları.....	87
2.2.4. Vakıflara İlişkin Diğer Şikâyetler.....	90
2.3. MİRASA İLİŞKİN ŞİKÂYETLER.....	92
2.3.1. Vasîlere Yönelik.....	93
2.3.2. Varislere Yönelik.....	95
2.3.3. Mirasa İlişkin Diğer Şikâyetler.....	98
2.4. BORÇLARA İLİŞKİN ŞİKÂYETLER.....	99
2.4.1. Alacaklıların Şikâyetleri.....	103
2.4.2. Borçluların Şikâyetleri.....	106
2.5. HIRSIZLIĞA İLİŞKİN ŞİKÂYETLER.....	112
2.6. HAKSIZ FİİLE İLİŞKİN ŞİKÂYETLER.....	113
2.7. MÛLKE İLİŞKİN ŞİKÂYETLER.....	116
SONUÇ.....	119

KAYNAKÇA.....	122
EKLER	135
ÖZGEÇMİŞ	139

TABLolar

Tablo 1.1. Eyaletlere Göre Ahkâm Defterleri.....	27
Tablo 1.2. Dönem ve Bölgelere Göre Şikâyetlere Yönelik Verilen Hüküm Türleri.....	53

GRAFIKLER

Grafik 1.1: Hükümlerin Gönderildiği Merkezler.....	12
Grafik 1.2: Sınıflara Göre Şikâyet Etme Oranı.....	31
Grafik 1.3: Sınıflara Göre Şikâyet Edilme Oranı.....	31
Grafik 1.4: Sınıf İçi ve Sınıflar Arası Şikâyet Etme Oranı.....	33
Grafik 1.5: Cinsiyete Göre Şikâyet Etme Oranı.....	34
Grafik 1.6: Din İçi ve Dinler Arası Şikâyet Etme Oranı.....	35
Grafik 1.7: Şikâyet Kanalları.....	36
Grafik 1.8: İbraz Edilen Belgeler.....	41
Grafik 1.9: Hükümlerin Gönderildiği Yetkililer.....	55
Grafik 2.1: Şikâyetlerin Konulara Göre Dağılımı.....	57

KISALTMALAR

Kısaltmalar	Açıklamalar
A.DVN. ŞKT.	Şikâyet Kalemi Belgeleri
Akt.	Aktaran
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
AÜEHFD	Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi
AÜHFD	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Belleten	Belleten Türk Tarih Kurumu
bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	Editör
h.	Hüküm Numarası
Haz.	Hazırlayan
M.	Miladi
OA	Osmanlı Araştırmaları

RAD	Rumeli Ahkâm Defteri
s.	Sayfa
S.	Sayı
TALİD	Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi
TDK	Türk Dil Kurumu
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TED	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi
TTK	Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

A. KONU VE KAPSAM

Kendisinden önceki Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de adalet önemli bir konu olmuştur. Bu sebeple Osmanlı Devleti, devlet geleneği ve anlayışı neticesinde adaleti sağlamak adına tebaasına şikâyet hakkı tanımıştır. Bu yaklaşımın toplum nezdindeki tezahürü ise şikâyet kültürünün oluşumudur. Osmanlı Devleti'nde şikâyet hakkının kullanımı, tüm süreçleri ile bürokraside kendisini mekanizma olarak gösterirken toplumsal düzeyde kültür olarak gösterdiği söylenebilir. Bu çalışmanın temel konusu da Selanik örneğinde 18. yüzyıl Osmanlısında şikâyet kültürüdür. Şikâyet kültürü kavramı, akademik ve akademik olmayan yazılarda genellikle “genel ve sürekli bir şikâyet hali, eğilimi” anlamında kullanılmaktadır. Ancak burada, devlet-toplum etkileşimi neticesinde, kolektif bir şekilde ortaya çıkan ve topluma yerleşen bir davranış biçimi olarak ele alınmıştır. Kökenleri, unsurları, uygulamaları ve çıktıları ile Osmanlı toplumunda bir kültür davranışı halini alan şikâyet hakkının kullanımı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın kapsamını tarihi sınırlılık olarak 1749-1750 yılları, coğrafi sınırlılık olarak Selanik oluşturmaktadır. Bu tarihin seçilmesinde temel gerekçe söz konusu dönemde Osmanlı'nın genel durumudur. 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin genel durumuna bakıldığında 1699 Karlofça ve 1700 İstanbul Anlaşmaları ile sonlandırılan savaşların kalıcı bir barış ortamı getirmediği; bu nedenle İran, Rusya, Avusturya ve Venedik ile uzun yıllar süren savaşların yaşandığı görülmektedir.¹ Batı cephesinde genişleme siyasetinden vazgeçip savunma durumuna geçen Osmanlı Devleti, barışı kurmak ve korumak amacıyla yavaş yavaş Avrupa siyasetine entegre olmuştur.² 1718 yılına kadarki ıslahatlar, eski düzeni ayakta tutma çabası anlamına gelirken bu tarihten itibaren Batı modeli ıslahat denemeleri başlamıştır.³

Dış siyasette yaşanan savaş ortamı, devletin iç siyasetini doğrudan etkilemiştir. 1730 yılında, uzun ve neticesiz İran savaşları ile merkezdeki Lale Devri yaşantısına karşı

¹ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu*, c. 4, Yeditepe, İstanbul, 2009, s. 235, 365; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 4, Kısım 1, TTK, Ankara, 2011, s. 76, 173-176, 309, 365; Bruce McGowan, “Ayanlar Çağı, 1699-1812”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (Ed.) H. İncelik, D. Quataert, c. 2, Eren, İstanbul, 2004, s. 765.

² Metin Kunt, “Siyasal Tarih (1600-1789)”. *Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti*, (Yayın Yönetmeni) Sina Akşin, c. III, Cem, İstanbul, 1992, s. 51.

³ McGowan, “Ayanlar Çağı”, s. 761; Kunt, “Siyasal Tarih”, s. 52-53; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 4/1, s. 151; Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 293; Joseph von Hammer. *Büyük Osmanlı Tarihi*, (Haz.) Mümin Çevik, c. 7, Milliyet, İstanbul, 2010, s. 2130-2132.

başlatılan Patrona Halil İsyanı, söz konusu etkilerin en görünür olanlarından biridir.⁴ Uzun ve yıpratıcı savaşlar; isyanların dışında askeri, siyasi, ekonomik ve sosyal etkiler doğurmuştur. Örneğin yeniçerilerin yerine savaş sırasında görevlendirilmek üzere dışarıdan askerler temin edilmiş;⁵ savaşlar durup barış dönemi olduğunda boşta kalan bu askerler toplumsal sorun haline gelmişlerdir.⁶ Diğer taraftan bozulma sürecine çoktan girmiş olan tımar sistemi de yeni sorunlar doğurmuştur.⁷ Tımar sistemini düzeltme çalışmalarına rağmen savaş masrafları ve sarayın giderleri için duyulan nakit ihtiyacı, tımar sistemi ile birlikte varlık gösteren ve 16. yüzyıl ortalarına kadar merkez hazinenin nakit ihtiyacını büyük oranda karşılayan iltizam sisteminin yaygınlaşmasına sebep olmuştur.⁸ Birçok gelir kaynağı mukataalaştırılıp iltizam ve malikâne usûlleri ile işletmeye verilmiş, bu usûller ise reayanın vergi yükünü arttırmış ve sosyal huzursuzluklara ortam hazırlamıştır. Bu usûller ile ortaya ayan ve mütegalibe (güç sahibi-zorba) denilen güç odakları çıkmış, güçlerini reaya üzerinde kullanmışlardır. Dirlik sisteminin bozulmuş olması da tımar ve zemetlerin bu güç odaklarının eline geçmesini kolaylaştırmıştır. Bu şekilde servet sahibi olan zümre, süreç içerisinde gerek merkez gerekse yerel halk nezdinde itibar ve güç sahibi olmuştur.⁹ 18. yüzyıl ortalarına doğru merkezi hükümetin taşra idaresi üzerindeki kontrolünün azalması büyük ayan ailelerinin gücünü pekiştirmiştir.¹⁰ Yüzyılın ikinci yarısında ise kudretli ve nüfuzlu ailelerin daha da arttığı ve zorbaca hareketlerde bulunduğu, dönem boyunca ve 19. yüzyıl başlarında devleti çok uğraştırdıkları görülmektedir. Şikâyet kayıtlarına bakıldığında ayan ve mütegalibelerin

⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 4/1, s. 200; Hammer, *Osmanlı Tarihi* s. 1942-2073; Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 338; Kunt, “Siyasal Tarih”, s. 43; Feridun Emecen, “Osmanlı Siyasi Tarihi” *Osmanlı Devleti Tarihi*, c. 1, Feza, İstanbul, 1999, s. 60.

⁵ McGowan, “Ayanlar Çağı”, s. 781-782; Uzunçarşılı, durumu “Devletin askere ihtiyacı olduğu zaman muayyen müddetle hizmet etmek şartıyla *hariçten* adam alıyordu” şeklinde ifade etmiştir (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 4/1, s. 321).

⁶ Hammer, *Osmanlı Tarihi*, s. 2019.

⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 4/1, s. 9.

⁸ Eftal Batmaz, “İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 29, 1996, s. 39.

⁹ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyanlık*, AÜDTCF Yayınları, Ankara, 1977, s. 22-25; Nilüfer Alkan Günay, *18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri (Bursa Örneği)*, Doktora tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2010; Mehmet Boztepe, “Osmanlı Devletinde Taşra Yönetimini Şekillendiren Merkeziyetçilik Yaklaşımı ve Günümüze Etkileri”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 36, Nisan 2013, s. 1-14; Özer Ergenç, “Osmanlı Klâsik Dönemdeki Eşraf ve A’yan Üzerine Bazı Bilgiler”, *OA*, c. III, 1982, s. 105-113; Özcan Mert, “Ayan”, *DİA*, c. 4, TDV, İstanbul, 1991, s. 195; Güç sahibi ayanların Selanik’teki varlığını incelenen defterdeki hükümlerde görmek mümkündür. Hükümler için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Asâfi Divan-ı Hümayun Sicilleri Rumeli Ahkâm Defterleri (A. DVNS. AHKR. d), 7 Numaralı Defter, (07), [Bundan sonra BOA, RAD, 7 olarak gösterilecektir], s. 84, h. 307; BOA, RAD, 7, s. 133, h. 494; BOA, RAD, 7, s. 223, h. 832; BOA, RAD, 7, s. 331, h. 1219.

¹⁰ Mustafa Akdağ, “Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri (1730-1839)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 8, S. 14, 1963, s. 51; Mert, “Ayan”, s. 196.

kimlik ve statülerine dayanarak reaya üzerinde farklı şekillerde ve konularda güç gösterisi yaptıkları anlaşılmaktadır. Merkez, kendisinde yaşadığı güç azalması sebebi ile taşrada oluşan bu yeni güçlere müsamahakâr davranmıştır. Bununla birlikte merkezi gücün tasdiki şartını asla ortadan kaldırmadığı için bu oluşan yeni güçler varlıklarını bir şekilde merkeze onaylatma ihtiyacı hissetmiştir.¹¹

İncelenen defter savaşların sona ermiş olduğu 1749 yılı sonu ve 1751 yılı başını ihtiva ettiğinden doğrudan savaş konusunda şikâyet olmamakla birlikte savaşlarla bağlantılı sorunlar deftere yansımıştır. İncelenen dönemin tarihi sınırlılık olarak belirlenmesinde uzun savaşların sona erdiği, devlet ve toplumun normal hayata dönmeye çalıştığı barış dönemi olması; bürokraside değişim ve gelişmelerin yaşanması ve gelir kaynaklarının idaresine ilişkin yaşanan değişimlerin taşrada yarattığı sosyoekonomik etkileri yansıtabilecek bir dönem olması dikkate alınmıştır.

Coğrafi sınırlılık olarak Selanik'in seçilmesinde temel sebep şehrin önemli bir ticaret merkezi olması ve kozmopolit toplumsal yapısının veri sağlamada çeşitlilik oluşturacağı düşüncesidir. Bugün Yunanistan sınırları içerisinde yer alan ve Batı dillerinde Thessalonika olarak geçen Selanik, M.Ö. 316'da Makedon Kralı Kassander tarafından kurulmuştur. Kuruluşundan itibaren Slav, Avar, Arap gibi çeşitli kavimlerce sıkça işgale uğrayan şehir, sırasıyla Roma, Latin ve Bizans Devletlerinin idaresine tabi olmuştur.¹²

Selanik'in önemi, Batı ile Doğu, Roma ile Bizans, Adriyatik ile Ege ve Çanakkale Boğazı arasındaki bağlantıyı sağlayan ve Balkan yarımadasını enlemesine kat eden Via Egnatia¹³ üzerindeki konumundan kaynaklanmaktaydı.¹⁴ Selanik'in jeopolitik öneminin bir

¹¹ Özkaya, *Ayanlık*, s. 29.; Yunus Koç, "Osmanlı'da Hukuk ve Devlet" Konferansı, Ahi Evran Üniversitesi, Kırşehir, Saat 14:00, 8 Mayıs 2017. Bkz. Ahi Evran Üniversitesi Etkinlik Takvimi, http://etkinlik.ahievran.edu.tr/etkinlik_ayrinti.php?gun=8&ay=5&yil=2017; Bölge bazında ayanlara ilişkin yapılan bazı çalışmalar için bkz. Volkan Tekdemir, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık Kurumu ve Bursa Ayanları (1750-1800)*, Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2004; Mustafa Kaya, *18. Yüzyılda Ankara'da Ayanlık ve Ayan Aileleri*, Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2008; Ali Yavuz, *Vidin Ayanı Pazvantoglu Osman'ın Faaliyetleri ve Merkezi Hükümetle İlişkileri*, Yüksek lisans tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar, 2010; Özer Küpeli, "Anadolu'da Ayanlık Tarihine Dair Bir Derkenar: Gönen Ayanı Sepetoğlu Osman", *Perspectives on Ottoman Studies*, (Ed.) E.Causevic, N. Moacanin, V. Kursar, Lit Verlag, Berlin, 2010; Necmettin Alkan, "Ayanlığın Son Dönemlerinde Tipik Bir Örnek: Gümüşhane Sancağı Kürtün-i Zir Kazası Ayanı Süleyman'ın Meselesi", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 12, Kış 2007, s. 69-84.

¹² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 1, s. 156; Machiel Kiel, "Selanik", *DİA*, c. 36, TDV, İstanbul, 2009, s. 352.

¹³ Anna Avranea, "M.Ö. 2. Yüzyıl İle M.S. 6. Yüzyıl Arasında Via Egnatia'nın Güzergâhı ve İşlevi", *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)* (Ed.) E. A. Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, s. 3-7.

¹⁴ Nicolas Oikonomidis, "Ortaçağ'da Via Egnatia", *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)* (Ed.) E. A. Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, s. 17.

diğer kaynağı ise liman kenti olmasıdır. Termaikos Körfezi ve özellikle Selanik koyu gemilere demirlemek için oldukça elverişli bir doğal liman sağlamıştır.¹⁵

Selanik'in Bizans'tan Osmanlı hâkimiyetine ilk geçiş tarihi, Nisan 1387'dir.¹⁶ Ancak 1402 Ankara Savaşı sonrasında Şehzade Süleyman, Bizans İmparatoru ile anlaşması gereği şehri Bizanslılara terk etmiştir.¹⁷ Selanik için "babamdan kalma mülkümdür" diyen II. Murad 1430'da Selanik'i ikinci kez Osmanlı topraklarına katmış¹⁸ ve şehir 1912'ye kadar Osmanlı egemenliğinde kalmıştır.¹⁹

Şehrin fethedildiği dönemde Balkanlarda kendi içinde çatışma halinde olan Bulgar, Sırp, Arnavut, Rum ve Macar gibi çeşitli milletler ikamet etmekteydi.²⁰ Osmanlı Devleti, fethedilen yerlerin halkına iyi davranma, gözetme, can ve mal güvenliğini sağlama, vergi konusunda kolaylık sağlama ve dini konularda serbestlik tanıma gibi yollarla istimâlet politikası²¹ uygulayarak bölgeye yerleşmeyi ve bölgede kalıcı olmayı başarmıştır. Bölgeye çok daha önceden yerleşmiş olan Peçenek, Gagavuz, Kuman, Vardar gibi Türk unsurların varlığı da Osmanlı'nın Balkanlarda kalıcı olmasını kolaylaştıran faktörlerdendir.²²

Osmanlı Devleti'nin fetihten sonra kenti terk eden Rumlara geri dönüş imkânı sağlamak ve civar bölgelerden de Müslüman getirtip kente yerleştirmek sureti ile uyguladığı iskân politikası²³ Selanik'i bir Osmanlı kentine dönüştürmekte etkili olmuştur. Selanik'in demografik yapısını etkileyen en önemli hadiselerin başında Yahudi göçü

¹⁵ Meropi Anastasiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 44.

¹⁶ Heath W. Lowry, *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi (1350-1550). Kuzey Yunanistan'ın Fetih, Yerleşme ve Altyapısal Gelişimi*, (Çev.) Ahmet Cemal, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 108.

¹⁷ Yapılan anlaşma için bkz. George T. Dennis, "1403 Tarihli Bizans Türk Anlaşması", (Çev.) Melek Delilbaşı, *AÜDTCF Dergisi*, c. 29, S. 1-4, 1978, s. 153-166.

¹⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 4/1, s. 408; Melek Delilbaşı, *Johannis Anagnostis: Selanik (Thessaloniki)'in Son Zaptı Hakkında Bir Tarih*, TTK, Ankara, 1989. Aynı yazarın Selanik hakkında diğer çalışmaları için bkz. M. Delilbaşı, "Selanik'in Venedik İdaresine Geçmesi ve Osmanlı Venedik Savaşı (1423-1430)" *Belleten* c. 40, S. 160, 1976, s. 573-588; M. Delilbaşı, "Selanik ve Yanya'da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması", *Belleten*, c. 51, S. 199, 1987, s. 75-106; M. Delilbaşı, "Bizans'tan Osmanlı Fethine Selanik", *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 112, 2003, s. 90-93; M. Delilbaşı, "Sultan II. Murad'ın Fethinden Sonra (29Mart 1430) Selanik'te İzlediği Politika ve Bir Hamam Kitabesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XIV, S. 25, 1982, s. 361-364; M. Delilbaşı, "16. Yüzyılda Via Egnatia ve Selanik", *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)* (Ed.) E. A. Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 73-91; M. Delilbaşı, *İki İmparatorluk Tek Coğrafya: Bizans'tan Osmanlı'ya Geçişin Anadolu ve Balkanlardaki İzleri*, İthaki, İstanbul, 2013.

¹⁹ Nuri Yavuz, "Birinci Balkan Harbi ve Selanik'in Kaybı", *Akademik Bakış*, c. 1, S. 2, 2008, s. 139-154.

²⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 1, s. 162.

²¹ Mücteba İlgürel, "İstimâlet", *DİA*, c. 23, TDV, İstanbul, 2001, s. 362. İstimâlet politikasının Osmanlı hukukundaki rolü için bkz. Murat Tuğluca, "Osmanlı Hukukunun Yeniden Üretiminde Balkan Fetihleri ve İstimâlet Politikası", *Studies of the Ottoman Domain*, c. 4, S. 6, Şubat 2014, s. 21-38.

²² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 1, s. 182-83.

²³ Neslihan Ünal, *İzmir ve Selanik Liman Kentlerinin Gelişim Süreçlerinin Karşılaştırmalı Analizi (1650-1750)*, Doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2013, s. 180.

gelmektedir. 1492’de İspanya’nın Batı Akdeniz’deki “Hristiyanlaştırma” faaliyetleri çerçevesinde Yahudileri topraklarından sürmesi üzerine Osmanlı Devleti bu Yahudilere siyasal himaye ve ekonomik imtiyazlar vaat etmiştir. Sürgün edilen Yahudiler, İstanbul, Saraybosna, Safed ve İskenderiyye gibi bölgelerin yanı sıra büyük gruplar halinde Selanik’e yerleşmişlerdir.²⁴ 1478 yılında Selanik’te nüfusun yüzde 41,5’i Müslüman, yüzde 58,5’i Hristiyan iken bu göç ile kentin nüfus dengesi tamamen değişmiştir. 1567-68 yıllarına ait tahrir kayıtlarına bakıldığında şehirde % 26 Müslüman, % 13 Hristiyan ve % 61 Yahudi nüfusu olduğu görülmektedir.²⁵ Bununla birlikte 18. yüzyılın ilk (1740’a kadar) ve ikinci yarısında (1762’den sonra) yaşanan veba salgını ile ekonomik sorunlar²⁶ Selanik’in nüfus yapısında Müslümanlar lehine bir değişime sebep olmuştur.²⁷

Devletin Selanik’ten tuz, buğday, gümüş ve yünlü kumaş talebi²⁸ Selanik Yahudileri için ticareti ele geçirme vasıtası olmuş, 16. yüzyıl ortasına gelindiğinde Müslüman nüfus devletin idarî işleri ile ilgilenirken ekonomi dinamiği Yahudilerce sağlanır olmuştur.²⁹ Özellikle 16. yüzyıl başında yeniçerilerin çuhalarının dokunması ve temini konusunun Yahudilere teslim edilmiş olması, grup ile devletin ilişkilerini düzenleyen önemli bir husustu.³⁰ Bu görevin 18. yüzyıl ortalarında da devam ettiğini görmek mümkündür.³¹

18. yüzyılın başlarında Osmanlı Avrupası’nın uluslararası ticaret merkezlerinden biri haline gelen Selanik’te Fransız ve İngiliz konsoloslukları açılmıştır.³² Yüzyıl ortasına gelindiğinde Selanik hızla gelişen bir Osmanlı metropolüne dönüşmüş; İtalyanca, İspanyolca, Fransızca, Rusça, Ladino ve Türkçe gibi dillerin konuşulduğu faal bir ticaret merkezi olmuştur.³³

²⁴ Mark Mazower, *Selanik Hayaletler Şehri: Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950)*, Alfa, İstanbul, 2013, s. 69-73.

²⁵ Delilbaşı, “Via Egnatia”, s. 79.

²⁶ Mazower, *Hayaletler Şehri*, s. 155.

²⁷ Kiel, “Selanik”, s. 354.

²⁸ Mazower, *Hayaletler Şehri*, s. 80.

²⁹ Delilbaşı, “Via Egnatia”, s. 80.

³⁰ Mazower, *Hayaletler Şehri*, s. 78.

³¹ BOA, RAD, 7, s. 328, h. 1208; BOA, Şikâyet Kalemi Belgeleri (A.DVN. ŞKT.) 152/46. Selanik’te çuha üretimi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Özgür Kolçak *Osmanlılarda Bir Küçük Sanayi Örneği: Selanik Çuha Dokumacılığı (1500-1650)*, Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2005. Ayrıca Yeniçeri çuhaları için bkz. Eleni Gara, "Çuha for the Janissaries-Velençe for the Poor: Competition for Raw Material and Workforce Between Salonica and Veria, 1600-1650", *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean* (Ed.) R. Deguilhem, S. Faroqhi, London-New York: I. B. Tauris, 2005, s. 121-152.

³² McGowan, “Ayanlar Çağı”, s. 823.

³³ Kiel, “Selanik”, s. 355.

B. AMAÇ VE YÖNTEM

Çalışmanın temel amacı Osmanlı Devleti'nde Selanik örneğinde 18. yüzyıl ortalarında şikâyet kültürünü ortaya koymaktır. 18. yüzyıla ait Rumeli Ahkâm Defteri ve Şikâyet Kalemi belgeleri kullanılarak yapılan çalışmada, yer yer 17. yüzyıl ile karşılaştırma da yaparak oluşan değişim ve gelişim anlaşılmaya çalışılmıştır. Belirlenen sınırlılıklar dâhilinde şikâyet konuları ele alınarak döneme ve bölgeye ilişkin değerlendirme yapmak amaçlanmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'ne ilişkin sosyal tarih çalışmalarına şikâyet kültürü ve bürokrasisi açısından katkı sağlamak arzulanmıştır.

Çalışmada tarihsel yöntem, örneklem ve karşılaştırma yöntemleri kullanılmıştır. Hem kaynak yönelimli hem de sorun yönelimli³⁴ yapılan çalışmada eldeki kaynaklar tarihi ve coğrafi sınırlılıklar çerçevesinde ele alınmıştır. Şikâyetlere ilişkin hüküm kayıtlarını içeren defterden Selanik ile ilgili hükümler seçilmiştir. Böylece konu, imparatorluğun tüm dönemleri ve coğrafyası değil sadece 1749-1750 yılları ve Selanik örneğinde işlenmiştir. Belgelerden elde edilen bilgilerin değerlendirilmesinde telif eserlerden faydalanılmıştır. Ayrıca elde edilen veriler yer yer 17. yüzyıl ile karşılaştırılmıştır. Karşılaştırma yöntemi, M. Tuğluca'nın eserleri referans alınarak kullanılmıştır. Tuğluca, şikâyet üzerine Türkiye'de yapılmış en kapsamlı çalışmalardan birisi olan eserinde, 1683-1699 tarihli Şikâyet Defterlerini kullanarak Osmanlı Devleti'nde adalet anlayışını ve bunun bir ürünü olan şikâyet konusunu bir *mekanizma* olarak ele almış; şikâyetin süreç, aktör ve fonksiyonlarını ortaya koymuştur. M. Tuğluca'nın ayrıca 17. yüzyıl kaynaklarına dayalı olarak Üsküp'te şikâyet hakkının kullanımını ortaya koyduğu ve 1 Numaralı Rumeli Ahkâm Defteri kaynaklı Balkan tarihi araştırmalarına şikâyet konusu üzerinden pencere açtığı iki çalışması da karşılaştırmada kullanılacak eserlerdir.³⁵ M. Tuğluca'nın çalışmalarının yanı sıra H. Taş'ın şer'iyye sicilleri, mühimme defterleri ve şikâyet defterlerine ek olarak Ursinus'un şikâyet defteri olarak tanıttığı eyalet mutasarrıfının divanına ait buyruldu defterini de kullanarak Osmanlı'da şikâyet hakkının kullanımına değindiği çalışması³⁶ da karşılaştırmalarda istifade edilen eserlerdendir. Karşılaştırmalarda

³⁴ John Tosh, *Tarihin Peşinde- Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s. 55.

³⁵ Murat Tuğluca, *Osmanlı Devlet- Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi- XVII. Yüzyıl Sonu Şikâyet Defterlerine Göre*, TTK, Ankara, 2016; M. Tuğluca, "Bir Balkan Şehri Olarak Üsküp'te Şikâyet Hakkının Kullanımı", *Motif Akademi Halkbilim Dergisi*, (Temmuz-Aralık) Balkan Özel Sayısı II, 2012/2, s. 107-128; M. Tuğluca, "Balkan Tarihi Araştırmalarında Şikâyet- Ahkâm Defterleri: 1 Numaralı Rumeli Ahkâm Defteri Örneğinde", *Balkan Tarihi Araştırmalarına Metodolojik Yaklaşımlar*, Libra Kitap, İstanbul, 2014, s. 229-257.

³⁶ Hülya Taş, "Osmanlı'da Şikâyet Hakkının Kullanımı Üzerine Bazı Düşünceler", *Memleket Siyaset Yönetim*, c. 2, S. 3, 2007, s. 186-204.

istifade edilecek söz konusu çalışmalar imparatorluk genelinden gelen şikâyetleri, Rumeli eyaleti genelinden gelen şikâyetleri, Üsküp ve Ankara sancaklarından gelen şikâyetleri kapsamaktadır. Karşılaştırmada kullanılacak bu çalışmalardaki dönemsel ve coğrafi farklılıkların Selanik'in kozmopolit demografik yapısı ve ekonomik faaliyet çeşitliliği ile dengeleneceği düşünülmektedir.

C. ARAŞTIRMALAR VE KAYNAKLAR

Osmanlı Devleti'nde şikâyet kültürünü anlamak adına şikâyetlere ilişkin kayıtlar üzerinde yapılacak çalışmalar alana son derece fayda sağlayacaktır. Kadı sicilleri dışında bu kayıtlar; ilk dönemler için mühimme defterleri, sonrası için şikâyet defterleri ve eyalet ahkâm defterleridir. Şikâyet defterleri hakkında yapılan mevcut çalışmalara bakıldığında sınırlı sayıda oldukları görülmektedir. İlk çalışma C. Üçok'a aittir. Üçok, devlet arşivlerinde bulunan defter ve vesikaların Türk hukuk tarihi bakımından önemine değindiği çalışmasında defter türlerini açıklamış ve mühimme, kalebend ve şikâyet defterlerinden hüküm örnekleri vermiştir.³⁷ Majer ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcut olmayıp Avusturya Milli Kütüphanesi'nde yer alan 1675 tarihli şikâyet defteri üzerine bir çalışma yapmıştır. Defterin tıpkıbasımını yapan Majer çalışmanın giriş kısmında Osmanlı'nın II. Viyana Kuşatması sonrasında geride bıraktığı mallardan bahsettikten sonra mühimme defteri ile şikâyet defteri arasındaki farklara değinmiştir. Defterin sonuna bir de indeks eklenmiştir.³⁸ Eyalet divanlarınca tutulan bir defterler üzerine yapılmış bir çalışma ise M. Ursinus'a aittir. Çalışma 1781-83 tarihli Manastır sancağına ait defterin transkripsiyonunun ve İngilizce tercümesinin de yapıldığı defterin tıpkıbasımından oluşmaktadır.³⁹ F. Emecen'in çalışması da Osmanlı bürokrasisini ortaya koyması ve adı geçen defter serilerinin tanıtımı açısından oldukça önemli olup şikâyet ve onun devamı olan eyalet ahkâm defterlerine ilişkin ayrıntılı bilgi sağlamaktadır.⁴⁰

³⁷ Coşkun Üçok, "Türk Hukuk Tarihi Bakımından Devlet Arşivlerinden İstifade İmkânları", *AÜHFD*, c. 8, S. 1, 1951, s. 696-702.

³⁸ Nejat Göyünç, "Editör Yazısı", *OA*, c. V, 1986, s. 273-274. Söz konusu çalışma; Hans Georg Majer, *Das Osmanische Registerbuch der Beschwerden (Şikâyet Defteri), vom 1675*, Verlag Akademie der Wissenschaften, Wien, 1984.

³⁹ Michael Ursinus, *Grievance Administration (Şikâyet) in an Ottoman Province The Kaymakam of Rumelia's Record Book of Complaints' of 1781-1783*, Routledge Curzon, London, 2005. Çalışmada defter şikâyet defteri olarak ele alınmıştır. Ancak Hülya Taş söz konusu defterin niteliği ve adlandırmasına ilişkin tenkitlerde bulunmuş, defterin bir şikâyet defteri değil buyruldu defteri olduğunu belirtmiştir. Söz konusu tenkit için bkz. H. Taş, "Osmanlı Diplomatikasıyla İlgili Bir Kitap Vesilesiyle", *Belleten*, c. 71, S. 262, 2007, s. 997-1027.

⁴⁰ Feridun Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *TALİD*, S. 5, 2007, s. 107-139.

Hem siyasal ve idari hem de toplumsal yapıda bu kadar önemli yer teşkil etmesine rağmen, akademik çalışmalarda doğrudan şikâyet konusuna sınırlı sayıda yer verildiği görülmektedir. Bu konuda yapılmış çalışmalara baktığımızda ilk olarak Halil İnalçık'ı zikretmek gerekir. İnalçık çalışmasında genel olarak “dilekçe” diyebileceğimiz şikâyet metinlerini ayrıntılı olarak ele almıştır.⁴¹ H. Taş doktora tezi olarak yaptığı çalışmasında şer’iyye sicilleri ve mühimmelerin yanı sıra şikâyet defterlerini de kullanmıştır.⁴² F. Karadeniz farklı kaynakları kullanarak 16. ve 17. yüzyılda kadınlara yönelik şikâyetleri ele almıştır.⁴³ Ramazan ve Fatma Acun, 16. yüzyıl erken dönemlerine ait ahkâm defterlerine dayalı olarak yaptıkları çalışmada Osmanlı’da karar alma süreçlerini rasyonalite ve keyfilik bağlamında ele almış, adalet talebi ve sultanın cevaplarının niteliği üzerinde durmuşlardır.⁴⁴ S. Okur Gümrükçüoğlu da 17. yüzyıl şikâyet defterlerini esas alarak yaptığı doktora tezinde defterlerde yer alan şikâyetleri Osmanlı hukukunun uygulanması açısından ele almıştır. S. Okur Gümrükçüoğlu’nun Osmanlı Devleti’nde şikâyetleri ele aldığı bir makalesi de mevcuttur.⁴⁵ Söz konusu çalışmalar şikâyet konuları ve hukuk çerçevesinde yapılmıştır. Ancak şikâyet konusunun çok yönlü ve kapsamlı olarak ele alındığı çalışmalar, yukarıda değinildiği üzere, M. Tuğluca’ya ait olup bu tezde de karşılaştırma aşamasında sıkça faydalanılan çalışmalardır.⁴⁶

Şikâyet konusunda yapılmış yurt dışı çalışmalarından birisi Macar akademisyen N. E. Kovács’a aittir. Kovács, şikâyet defterlerini makale olarak ele aldığı çalışmasından sonra 1649-1700 yıllarını kapsayan, Osmanlı Macaristan ilişkileri odaklı ve bölgesel yaklaşım yöntemini kullanıldığı doktora tezini hazırlamıştır. Bu çalışmasında sisteme entegre olma olgusunu şikâyet temelli olarak ele almıştır. Yazarın tezinin konusunu

⁴¹ Halil İnalçık, “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzar’lar”, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet, Eren*, İstanbul, 2005, s. 47-71.

⁴² Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara*, TTK, Ankara, 2014.

⁴³ Feriha Karadeniz, *Complaints Against the Kadis and Abuses of Their Authority*, Yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2003.

⁴⁴ Ramazan ve Fatma Acun, “Demand For Justice And Response of the Sultan: Decision Making in the Ottoman Empire in the Early 16th Century”, *Académie des Science de Bulgarie Institut d’études Balkaniques*, c. 2, 2007, s. 124-148.

⁴⁵ Saliha Okur Gümrükçüoğlu, *Şikâyet Defterleri Işığında Osmanlı Hukuku ve Uygulaması (1649-1653)*, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2010; S. Okur Gümrükçüoğlu, “Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb’asının Şikâyetleri”, *AÜHFD*, c. 61, 2012, s. 175-206.

⁴⁶ Murat Tuğluca, *Osmanlı Devlet- Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi- XVII. Yüzyıl Sonu Şikâyet Defterlerine Göre*, TTK, Ankara, 2016; M. Tuğluca, “Bir Balkan Şehri Olarak Üsküp’te Şikâyet Hakkının Kullanımı”, *Motif Akademi Halkbilim Dergisi*, (Temmuz-Aralık) Balkan Özel Sayısı II, 2012/2, s. 107-128; M. Tuğluca, “Balkan Tarihi Araştırmalarında Şikâyet- Ahkâm Defterleri: 1 Numaralı Rumeli Ahkâm Defteri Örneğinde”, *Balkan Tarihi Araştırmalarına Metodolojik Yaklaşımlar*, Libra Kitap, İstanbul, 2014, s. 229-257.

işlediği biri İngilizce biri Macarca olmak üzere iki özeti ve bir Türkçe bildirisi de vardır.⁴⁷ J. E. Baldwin ise Mısır örneği ile 17.yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın başında Osmanlı'da şikâyet konusunu ele aldığı bir çalışma yapmıştır. Çalışmasında kişisel anlaşmazlıklar ile ilgili sultana sunulan arzuhallerin Osmanlı hukukundaki rolünü ele almıştır.⁴⁸

Doğrudan şikâyet konusunda olmamakla birlikte Osmanlı hukuku, adalet anlayışı ve uygulamaları gibi muhtelif içerikte çalışmalar da mevcuttur. Mühimme, ahkâm, ve şikâyet ahkâm defterlerinin transkripsiyonun yapıldığı, defterlere dayalı olarak spesifik konuların ele alındığı veya belli bir merkezin esas alındığı (yerel tarih - şehir tarihçiliği) çalışmalar ile literatüre katkı sağlanmıştır.

Bu çalışmaya da esas kaynaklık teşkil eden ve imparatorluğun çeşitli bölgelerinden 16 merkezde tutulan eyalet ahkâm defterleri araştırmacılar için zengin veri kaynağıdır. Nitekim bu yönde çalışmalar da mevcuttur. S. Öztürk çalışmasında Divan-ı Hümayun'da tutulan diğer defterlerle birlikte eyalet ahkâm defterlerinin de sosyo-ekonomik tarih bakımından önemine değinmiştir.⁴⁹ F. Emecen, Kaptan Paşa Eyaleti'ni ele alırken⁵⁰ devlet merkezi olması hasebiyle olsa gerek en çok İstanbul ahkâm defterleri ilgi görmüştür. A. Kal'a ve A. Tabakoğlu'nun editörlüğünde hazırlanan külliyat 18. yüzyıl İstanbul'unu çeşitli yönleri ile ele almak için rezerv oluşturmaktadır. Defterlerden çıkarılan hükümler konularına göre belirli başlıklar altında toplanmıştır. İstanbul ahkâm defterleri kullanılarak yapılmış başka çalışmalar da mevcuttur.⁵¹ Bunlar dışında Diyarbakır,⁵² Anadolu,⁵³

⁴⁷ Nandor Erik Kovács, "Panaszok könyve: Szempontok a sikájét defterik meghatározásához", *Keletkutatás: A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata*, 2011 Ösz, s. 65-91; N. E. Kovács, *A sikájét defterik: A szultáni tanács jogorvoslati szerepének 17. századi változásai a kimenő parancsok tükrében*, Doktori disszertáció tézisei, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi kar, 2013, Budapest; N. E. Kovács, "17. Yüzyılda Divan-ı Hümayun'un Şikâyet Defterleri" (Haz.) M. Yıldırım, S. Kadioğlu, *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi Bildiriler*, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı, Ankara, 2013, c. I, s. 273-284.

⁴⁸ James E. Baldwin, "Petitioning the Sultan in Ottoman Egypt", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, S. 75, 2012, s. 499-524.

⁴⁹ Said Öztürk, "Sosyo- Ekonomik Tarih Kaynağı Olarak Ahkâm Defterleri", (Derleyen) K. Çiçek, *Pax Ottomana*, Yeni Türkiye, Ankara, 2001, s. 611-640.

⁵⁰ Feridun M. Emecen, "Some Notes on Defters of the Kaptan Pasha Eyaleti", *The Kapudan Pasha, His Office and His Domain*, Rethymnon, 2002, s. 253-261.

⁵¹ Ahmet Tabakoğlu, Ahmet Kal'a (Ed.), İstanbul Külliyatı: *İstanbul Ahkâm Defterleri*, I-X, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997-1998; Cengiz Şeker, *İstanbul Ahkâm ve Şikâyet Defterlerine göre 18. Yüzyılda İstanbul'a Yönelik Göçlerin Tasvir ve Tahlili*, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2007; Fahri Yasin Şener, *18. Yüzyılda İstanbul'da Ticaret (İstanbul Ahkâm Defterlerine Göre)*, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2010; Yavuz Aykan, *Making Justice: State, Tax-Farmer and Peasants in the 18th Century Ahkâm Registers of İstanbul*, Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 2003; Onur Erdal, *İstanbul Vakıflarının Yönetimi ve İşleyişi (18.Yüzyıl Ahkâm Defterlerine Göre)*, Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2010; Gökhan Yılmaz, *Ahkâm Defterlerine Göre 18. Yüzyılda İstanbul'da Finansal Hayat*, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2009.

Karaman,⁵⁴ Trabzon,⁵⁵ Maraş,⁵⁶ Halep,⁵⁷ Sivas⁵⁸ ve Şam-ı Şerif,⁵⁹ ahkâm defterlerine ilişkin çeşitli çalışmalar yapılmıştır.

Eyalet Ahkâm Defterleri arasında Rumeli Eyaletine ait 85 adet defter mevcuttur. Arşiv kayıtlarında (A.DVNS.AHKR.d) “Bâb-ı Asâfî Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Rumeli Ahkâm Defterleri” koduyla yer alan defterlerden ilki 1742-1743, sonuncusu 1866-1908 tarihlidir.⁶⁰ Ancak bu eyalete ait defterler yeteri kadar ilgi görmemiştir. H. Akbulut, 19. yüzyıla ait defterler çerçevesinde Arazi Kanunnamesini ele alan bir çalışma yaparken S. Sınmaz, ilk dört defterde yer alan ve Filibe’ye gönderilen hükümlerin transkripsiyon ve değerlendirmesini yapmıştır.⁶¹ M. Tuğluca ise daha önce belirtildiği üzere 1 Numaralı

⁵² Ramazan Günay, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır’da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Ahkâm-Şikâyet Kayıtlarına Göre)*, Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2009; R. Günay, “Diyarbakir Ahkâm Defterleri ve Muhtevaları”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 12, S. 45, 2013; R. Günay, “Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, 2013/1, s. 9- 29.

⁵³ Nahide Erman, *1791-93 Döneminde Anadolu Ahkâm Defterlerine Göre İzmir*, Yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi, İzmir, 1992; Nahide Şimşir, “Ahkâm Defterinin Tarihî Kıymeti ve 107 Nolu Anadolu Ahkâm Defterindeki İzmirle İlgili Hükümler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 9, 1994, s. 357-390; N. Şimşir, “103 Nolu Ahkâm Defterindeki İzmir ile İlgili Hükümler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 10, 1995, s. 329-341; Selahaddin Uygur, *Anadolu Vilayeti 7 Numaralı Ahkâm Defterine Göre 1745 Yılında Anadolu Eyaletinin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2003.

⁵⁴ Said Öztürk, “Kayseri ve Çevresinin Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Karaman Ahkâm Defterleri”, *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (6-7 Nisan 2000)*, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2000, s. 401-414.

⁵⁵ Kasım Anıt, *Trabzon Ahkâm Defterlerine Göre Rize’nin İktisadi ve Sosyal Yapısı (1740-1911)*, Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1996; Çiğdem Kavak Çeken, *İstanbul Ahkâm Defteri Üzerinden 19. Yüzyılda Osmanlı Tarımının Ekonomik ve Hukuk Yönleri ile Değerlendirilmesi*, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2013.

⁵⁶ Yasin Kozak, *V ve VI Numaralı Maraş Ahkâm Defterinde Maraş’a Gönderilen Hükümler*, Yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş, 2005; Cengiz Özveri, *1813-1834 Tarihlerini Kapsayan IV Numaralı Maraş Ahkâm Defteri’nde Maraş Kadılığına Gönderilen Hükümler*, Yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş, 2004; Esra Paköz, *1 Numaralı Maraş Ahkâm Defterinde Malatya’ya Gönderilen Hükümlerin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş, 2104.

⁵⁷ Mehmet Kerem Karasu, *1784-1797 Tarihli ve 5 Numaralı Halep Ahkâm Defterinin (s.1-99) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Yüksek lisans tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Kilis, 2011; Canan Kuş, *1780-1784 Tarihli ve 4 Numaralı Halep Ahkâm Defteri (s.1-53) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ, 2008.

⁵⁸ Sibel Pekdoğan, *19 Numaralı Sivas Ahkâm Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (s.1-160)*, Yüksek lisans tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat, 2014.

⁵⁹ Feride Haliloğlu, *8 Numaralı Şam-Şerif Ahkâm Defterine Göre Şam Bölgesinde Ekonomi ve Sosyal Hayat (1839-1843)*, Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2011.

⁶⁰ Yusuf İhsan Genç ve diğerleri, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2010, s. 36-38.

⁶¹ Hüseyin Akbulut, *1858 Arazi Kanunnamesi’nin Rumeli’de Uygulanması Açısından 1862-1866 Tarihli 84 No’lu Rumeli Ahkâm Defteri’nin Değerlendirilmesi*, Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2007; Serap Sınmaz, *Rumeli Ahkâm Defterlerinde Filibe’ye Dair Hükümler (1742-1745) (İnceleme-Metin)*, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2013.

Rumeli Ahkâm Defteri kaynaklı çalışmasıyla Balkan tarihi araştırmalarına şikâyet konusu üzerinden katkı sağlamıştır.⁶²

Bu çalışmada 7 Numaralı Rumeli Ahkâm Defteri (1749-1751) ve şikâyet kalemi belgeleri kullanılarak hem şikâyet konuları hem de şikâyetler karşısında Osmanlı bürokrasisinin uygulamaları ayrıntılı olarak ele alınmaya ve alana katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

Çalışmada kullanılan 7 Numaralı Rumeli Ahkâm Defteri ciltli olup kapağı ebruludur. Kapakta, ait olduğu eyaleti belirten “Rumeli Defteri” ifadesi ve içerdiği hükümlerin tarih aralığını belirten “min evasıt-ı Recep sene 1162 ilâ evasıt-ı Rebiülevvel sene 1164” ifadesi bulunmaktadır. Hicri takvim ile belirtilen bu dönem, Miladi olarak Haziran-Temmuz 1749 ve Ocak-Şubat 1751 tarih aralığına denk gelmektedir. 45x16 ebatındaki defter toplam 393 sayfadır. Defterin başında numarasız olarak bir boş sayfa vardır. 1 numaralı sayfanın başında yer alan “Bi-ismihî ve sübhanehû ve te‘âlâ, hâzihi kuyûd-i ahkâm-ı şikâyât fî zamân-ı sadr-ı sudûru’l-vüzerâ hazreti Abdullah Paşa, yesser Allâhû mâ-yeşâ ve fî eyyâne hazreti Nâilî Abdullah Efendi, Reisü’l-küttâb nâle mâ-yetemennâhû” ifadesinden defterin Abdullah Paşa’nın veziriazamlığı ve Abdullah Efendi’nin reisülküttablığı dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu başlık şeklindeki ifadenin altından hükümler yazılmaya başlanmıştır.

Defter varak değil sayfa şeklinde numaralandırılmıştır. 1452 numaralı son hüküm 391. sayfadadır. 392. ve 393. sayfalar numaralı olarak boştur. Defterde yer alan 22 hükmün üzeri çizilmiştir. Hükümlerde tarihlendirmeler onluk sisteme göre (evail, evasıt, evahir) ve ay-yıl olarak yapılmıştır. Yıl, kimi zaman tam yazılırken kimi zaman sadece son iki hanesi yazılmıştır.

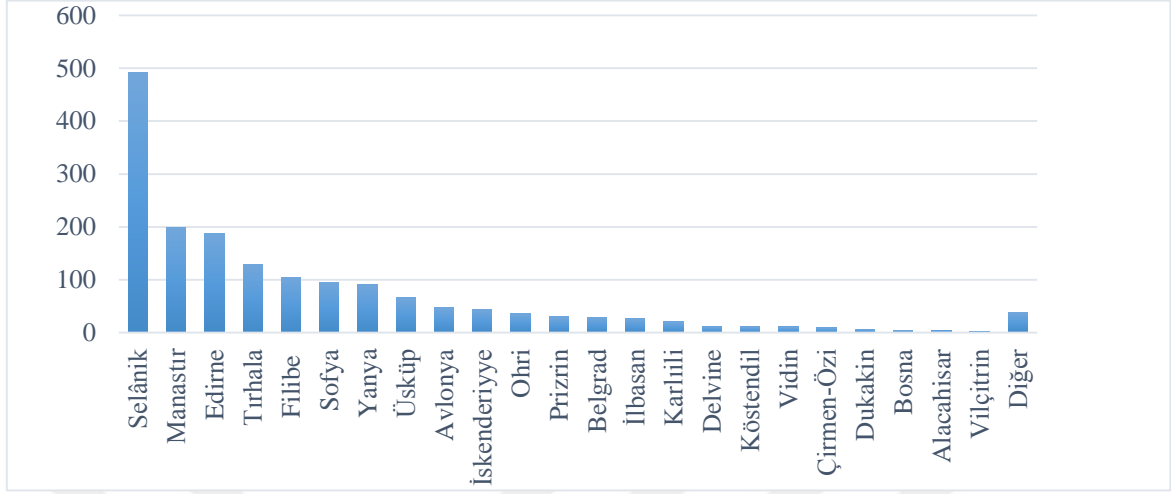
İncelenen dönemde Rumeli Eyaleti; Manastır Paşa sancağı olmak üzere⁶³ Selanik, Köstendil, Tırhala, Yanya, Delvine, İlbasan, İskenderiyye, Avlonya, Ohri, Alacahisar, Dukakin, Prizrin, Üsküp ve Vulçitrin sancaklarından oluşmaktadır.⁶⁴ Rumeli valileri ise

⁶² Tuğluca, “Şikâyet- Ahkâm Defterleri”, s. 229-257.

⁶³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 4/2, s. 247.

⁶⁴ Orhan Kılıç, “18.Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması”, *Osmanlı*, c. 6, 1999, s. 91. Bu sancaklar dışında Sofya, Edirne, Filibe, Belgrad, Vidin, Bosna, Çirmen, Özi ve Karlılı gibi sancak ve kazalara ait hükümler de mevcuttur. Bağlı oldukları sancakların tespit edilemediği yerler “Diğer” olarak belirtilen grupta değerlendirilmiştir. Ayrıca başka eyaletlerden Aksaray, Aydın, Ankara, Erzincan, Hüdavendigar, Karaman, Kengiri (Çankırı), Kayseriyye (Kayseri), Sinop ve Sivas gibi sancaklar ile Kepsut, Kurşunlu, Güzelhisar, Şeyhli gibi kazalara ait hükümlerin sehven bu deftere kaydedildiği, ancak “kayd-ı terkin” ile iptal edildikleri görülmektedir. Bu hükümler istatistiklere dâhil edilmemiştir.

genelde Sofya, Filibe ve Edirne’de oturmuşlardır.⁶⁵ Ancak defterde en fazla Selanik sancağına hüküm gönderilmiştir.⁶⁶

Grafik 1.1. Hükümlerin gönderildiği merkezler

Çalışmada kullanılan hükümler, hükmün muhatabının belirtildiği kısımda Selanik ifadesi geçenler yani sancak merkezine gönderilen hükümlerden belirlenmiş, bağlı kaza veya nahiyelere gönderilen hükümler dâhil edilmemiştir. Buna göre 162 hüküm tespit edilmiştir. Ancak bunlardan bir tanesi orijinalinde yarım bırakılmış olduğu,⁶⁷ iki tanesi de anlam çıkarılabilecek düzeyde okunamadığı için kullanılamamış,⁶⁸ dolayısıyla 159 hüküm ile çalışılmıştır. Defterde Selanik’e gönderilen ilk hüküm evasıt-ı Zilhicce 1162, son hüküm ise evasıt-ı Rebiülevvel 1164 tarihlidir.

Çalışmada kullanılan bir diğer kaynak ise şikâyet dilekçeleridir. Dilekçeler, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde “Şikâyet Kalemi Belgeleri” adı altında dosya usûlü ile muhafaza edilmektedir. Bu dilekçelerden 1750 yılına ait 147, 150, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 159, 160, 162, 165 ve 167 numaralı dosyalar taranarak Selanik’ten geldiği tespit edilen arz, arzuhal ve mahzar türündeki belgeler kullanılmıştır.

⁶⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 4/2, s. 247.

⁶⁶ Bkz. Grafik 1.1: Hükümlerin gönderildiği merkezler

⁶⁷ BOA, RAD, 7, s. 92, h. 343.

⁶⁸ BOA, RAD, 7, s. 107, h. 397; BOA, RAD, 7, s. 109, h. 404.

BÖLÜM I

OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞİKÂYET KÜLTÜRÜ

Şikâyet, en basit anlamı ile “hoşnutsuzluk belirten söz veya yazı, sızlanma, yakınma” demektir.⁶⁹ Kültür ise, özellikle Sosyoloji ve Antropoloji bilimlerinin temel kavramlarından olmakla birlikte, sosyal bilimlerin çoğunda kullanılmaktadır. Ne var ki sosyal bilimlerde teorik bakış açıları adedince kültür tanımına rastlamak mümkündür. Bu durum kültürün ne olduğu sorusuna genelgeçer ve herkesçe kabul görececek bir cevap vermeyi güçleştirmektedir. Dolayısıyla kavramların ilgili bilim alanlarındaki gelişmelere paralel olarak yeniden tanımlanmaları gerekebilmektedir.⁷⁰

Kültür kavramı, etimolojik olarak Latince *cultura* kelimesinden türemiştir. Kelimenin literal anlamı toprağın ekilip biçilmesi iken mecazî anlamı zihnin ekilip biçilmesidir. Kelime, Türkçe dâhil birçok dile Alman felsefesinin *kultur* kavramlaştırması üzerinden geçmiştir. *Kultur*, Fransızca uygarlık anlamına gelen *civilisation* kavramına karşıt olarak ortaya çıkmıştır. Fransızcada *civilisation* evrensel bir anlam taşıırken Almancada *kultur* daha yerel ve kişisel bir anlam ifade etmektedir. Kültürün kişisel ve yerel boyutlarının vurgulanması, bir toplumun karakterini şekillendiren geleneksel unsurları ön plana çıkarmaktadır. Bu sebeple mevcut anlamı ile kültür, Almancadaki *kultur* kelimesinin anlamına daha yakındır.⁷¹ Türk sosyolojisinin önde gelen isimlerinden Ülken'in tanımlamasına göre kültür, “belirli bir toplumun karakterini meydana getiren fikirler, bilgiler, inançlar, teknik mahsulleri, davranış ve tavır tipleri sistemidir. Üretim araçları, taşıtlar, saklama ve korunma aletleri maddî kültürü; fikirler, inançlar, duygular ve davranışlar ise manevî kültürü oluşturur.⁷² Bu noktada şikâyetin davranış biçimi olarak genel itibariyle manevî kültürün bir unsuru olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Şikâyet kültürü kavramının akademik ve akademik olmayan mecralarda çeşitli kullanım şekillerine rastlamak mümkündür. R. Hughes Amerika Birleşik Devletleri'nde kültürel aşınmayı ele aldığı çalışmasını bu kavram ile adlandırırken⁷³ Yeni Zelanda örneği üzerinden şikâyet kültürünü ele alan J. Bluck, Yeni Zelanda'nın sosyo-ekonomik ve sportif alanlardaki başarılarına rağmen insanların yanlış giden şeylere odaklandığını belirterek

⁶⁹ Büyük Türkçe Sözlük, TDK, Erişim: 25.06.2017, <http://www.tdk.gov.tr>

⁷⁰ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri: Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, Çamlıca, İstanbul, 2006, s. 35.

⁷¹ Les Beldo, “ Concept of Culture”, *21st Century Antropology: A Reference Handbook*, c. 1-2, (Ed.) H. James Brix, Sage Publication, Mexico, 2010, s. 144-145.

⁷² Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s. 185.

⁷³ Robert Hughes, *Culture of Complaint: the Fraying of America*, Oxford University Press, New York, 1993.

şikâyet kültürünü “olumsuzluk kanseri” gibi tanımlamıştır.⁷⁴ Fuller ve Mitchell ise “Şikâyet Kültürü” adlı makalelerinde kavramı, eğitimdeki “toplu görüşme/pazarlık” mantığının olumsuz yönleri ile ilişkilendirmişlerdir.⁷⁵ Türkçe akademik literatürde şikâyet kültürü kavramına yalnızca bir çalışmada rastlanmıştır. Akan’ın çalışmasında şikâyet kültürünün toplumsal dönüşüme etkisi, çatışmacı kuram çerçevesinde Türk toplumunda kadınların eylem biçimi olarak ele alınmıştır.⁷⁶ Kavram akademik olmayan mecralarda ise genellikle “olaylar ve durumlar karşısında çözüm odaklı olmaktan çok sürekli şikâyet etme davranışı” anlamında kullanılmaktadır.⁷⁷ 18. yüzyıl Osmanlı Devleti’nde şikâyet kültürünün Selanik örneğinde ortaya konulmaya çalışıldığı bu çalışmada ise kavram, negatif algılanış biçiminin dışında, devlet-toplum ilişkileri ile ortaya çıkan ve uzun tarihsel süreçler neticesinde yerleşen “toplumsal davranış biçimi” anlamı ile kullanılmıştır. Hareket noktası ise devletin *kanun devleti* olma özelliği ve toplumun bu anlayışa uygun davranış biçimi geliştirmesi olmuştur. Bu tip bir şikâyet kültüründen bahsedebilmek için öncelikli olarak şikâyetin karşılık bulabileceği, hukuk ve adaletin var olduğu bir ortam gereklidir. Bu bakımdan Osmanlı Devleti’nde şikâyet kültürünü devletin hukuk ve adalet anlayışı çerçevesinde ele almak gerekir.

Osmanlı Devleti birçok alanda olduğu gibi hukuk ve adalet alanında da kendisinden önceki Türk-İslâm devletlerinin birikiminden faydalanmıştır. Türk-İslam devletlerinin geleneklerinde şikâyet hakkının var olduğu bilinmektedir. Bu hakkın kişiler tarafından kullanımı ve devlet otoritesi nezdinde karşılık bulması şikâyet kavramını somutlaştırmıştır. Böylece kurumları, unsurları, süreç ve sonuçları ile ortaya bir şikâyet mekanizması çıkmıştır.

Şikâyet kültürü, topluma yerleşik bir davranış biçimi olarak birçok alanda kendini göstermiştir. Adaletin tesisini talep anlayışı doğrultusunda geleneklerde, talebi karşılama anlayışı ile de hukukta; ortaya çıkardığı belge ve işlemler neticesinde bürokraside; kendine özgü üslup ve kalıplar bakımından dilde; konu ve ifade biçimi olarak edebiyatta şikâyet kültürünün unsurlarını görmek mümkündür.

⁷⁴ John Bluck, *Killing Us Softly : Challenging the Kiwi Culture of Complaint*, Shoal Bay Press, Christchurch, 2001, s. 10, 73.

⁷⁵ Howard Fuller - George Mitchell, “A Culture of Complaint”, *Education Next*, c. 6, S. 3, 2006, s. 18-22.

⁷⁶ Vildan Akan, “Şikâyet Kültürünün Toplumsal Değişime Etkisi”, *VI. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildiri Kitabı*, Sosyoloji Derneği, Ankara, 2011, s. 1-18.

⁷⁷ Engin Sezgin, “Şikâyet Kültürü”, <http://www.enginsezgin.com.tr/single-post/2016/05/30/%C5%9Eikayet-K%C3%BClt%C3%BCr%C3%BC>. Erişim, 10.05.2017; Fatma Barbarosoğlu, “Şikâyet Kültürü İçinde Debeleniyoruz”, (2015 16 Aralık), <http://www.yenisafak.com>. Erişim, 10.05.2017; Aritun Hançer, “Şikâyet Kültürü ve Sonrası”, <http://mayintarlası.com>. Erişim, 10.05.2017.

Osmanlı Devleti'nde şikâyet kavramının sistemleşmiş bir mekanizma olarak ortaya çıkışının sosyolojik temelleri, süreç içerisinde topluma yerleşen şikâyet kültürü ile açıklanabilir. Osmanlı toplumunun, devletin tanıdığı şikâyet hakkını kullanarak şikâyet kültürünü oluşturması, birçok faktörün bir araya gelmesiyle mümkün olmuştur. Bu noktada tarihi süreç içerisinde oluşan şikâyet kültürünün alt yapısının ortaya konulması gerekmektedir. Bu amaçla öncelikle aşağıda Osmanlı Devleti'nde şikâyet kültürünün kökenleri üzerinde durulmuş, ardından bu şikâyet kültürünün unsurları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Son olarak da Selanik'te bir toplumsal davranış biçimi olarak şikâyet kültürünün işleyişi ele alınmıştır.

1.1 OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞİKÂYET KÜLTÜRÜNÜN KÖKENLERİ

Osmanlı Devleti'nde şikâyet kültürünün kökenleri eski Türk ve İslâm devletlerinin hukuk ve adalet anlayışı ile uygulamalarına dayanmaktadır. Eski Türk devletlerinde adli teşkilâtın pratiğine bakıldığında, hükümdar başkanlığında varlık gösteren *Yargu* denilen yüksek devlet mahkemesinde siyasi suçlarla ilgilenilirken *yarganın* (yarguci) mahiyeti ile birlikte kanun denilen töreyi yani örfi hukuku icra etmekle görevlendirildiği görülmektedir. Mesela Hazar hakanlığı ikişer tanesi Müslüman, Hristiyan ve Musevilerin; bir tanesi Slav ve diğerlerinin davalarına bakmak üzere başkentlerinde yedi tane baş yarguci bulundurmıştır.⁷⁸ Bu uygulamalar ile adaletin tesisi sağlanmaya ve halkın şikâyetlerine yönelik çözüm üretmeye çalışılmıştır.

Evrensel bir değer olan ve İslam dininde de önemli bir yer teşkil eden adalet kavramı, insan hayatının çeşitli sahalarında toplumsal davranışlarda adalet; karar ve hükümde adalet; iktisadi adalet gibi farklı yönleri ile görülür.⁷⁹ Bu sebeple İslam dininin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'de adalet kavramı ve adalet manasına da gelen kıst, sıdk ve vesat gibi kavramların defalarca kullanıldığını görmek mümkündür.⁸⁰ Kur'an bu yönde iken O'nun elçisi ve mübelliği olan Peygamber'in de aynı doğrultuda hareket ettiğini görmekteyiz. Hz. Muhammed dönemi genel olarak İslam dininin ortaya çıkışı, tebliği, iman ve ibadet

⁷⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 1977, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1977, s. 292-293.

⁷⁹ İsmet Kayaoğlu, "İslam'da Adalet Mefhumu", *AÜİFD*, c. 27, 1986, s. 201.

⁸⁰ Mustafa Kara, "Kur'an'da Adalet Kavramı ve Güncel Değeri" *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* S. 34, 2013, s. 143-158.

konuları ile ahlaki düzenlemeler yapma çalışmaları ile geçmiştir. Ancak O'nun döneminde hukuk ve yargı konularının da ele alındığı bilinmektedir.⁸¹

Hulefa-i Raşidin dönemi ve sonraki İslam devletlerindeki adalet teşkilatının temelleri Hz. Muhammed'in oluşturduğu esaslara dayanmaktadır. Ancak özellikle Hz. Ömer döneminde büyük gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde İslam Devleti'nde teşkilatlanma, daha önceki dönemlerden daha etkili bir şekilde görülmektedir. Hz. Ömer, devleti bizzat kurucusu olduğu divanlar aracılığı ile yönetmiştir. Halkın vali ve yöneticiler üzerinde denetim kurabilmesini sağlamak ve halkın şikâyetlerine çözüm bulmak amacı ile Mezalim Divanı'nı kurması ise adaletin tesisi için son derece önemli bir adım olmuştur.⁸² Mezalim, idari ve hukuki bir kavram olarak "normal mahkemelerin karara bağlamakta zorlanacağı ceza ve hukuk davalarını karara bağlamak ve uygulamak, idari şikâyetleri dinlemek üzere oluşturulmuş "yüksek kurul" şeklinde tanımlanabilir.⁸³ İslâm devletlerinde konusu had, kısas ve diyet cezalarını gerektirmeyen haksız fiiller ile özel borç ilişkileri dışında kalan ve haksızlığa yol açan davranışları önlemek için yürütülen, temelde kamu düzenini ayakta tutmayı hedefleyen olağanüstü mahkemelere mezalim denilmiştir.⁸⁴

Hz. Ali'den sonra devlet idaresi ve halifelik Emeviler'e (661-750) geçmiştir. Emeviler'de adliye teşkilatı kadılık ve hisbe teşkilatları ile mezalim mahkemelerinden oluşmuştur.⁸⁵ Abbasiler (750-1258) devlet teşkilatında olduğu gibi adli teşkilatta da Emeviler ile benzerlik göstermiştir. Ancak halife Harun Reşid'den itibaren kadılar, kurulan kadîlkudâtlik makamınca tayin edilmeye başlamıştır. Mezalim mahkemeleri Abbasilerde de mevcuttur.⁸⁶

Eski Türk geleneklerine ve İslam geleneklerine dayanan Türk-İslam devletlerinde de adalet merkezli uygulamaları görmek mümkündür. Türk hanedanlığı Tolunoğulları (868-905) huzurda yapılan toplantıların ve şikâyetlerin zabıtlarını tutmak üzere *katib-i sırr* adı ile görevli bulundururken İhşidiler (935-968) devlet teşkilatında kadı ve Divan-ı Mezalim gibi organizasyonlar oluşturmuştur. Karahanlılar döneminde (840-1212) Yusuf

⁸¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Vehbi İmamoğlu, "Hz. Peygamber Döneminde Hukuksal Gelişim ve Yargısal Örgütlenme", *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* c. 3, S. 2, 2013, s. 152-170.

⁸² Sabri Hizmetli, "Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları: Sonuçları ve Etkileri", *AÜİFD*, c. 39, S. 1, 1999, s. 36.

⁸³ Celal Yeniçeri, "Mezalim", *DİA*, c. 29, TDV, Ankara, 2004, s. 516.

⁸⁴ Ayşe D. Kuşçu, "Eyyubilerde Mezalim Mahkemeleri ve Darü'l- Adl" *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 26, 2009, s. 209.

⁸⁵ İsmail Yiğit, "Emeviler", *DİA*, c. 11, TDV, İstanbul, 1995, s. 96.

⁸⁶ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler", *DİA*, c. 1, TDV, İstanbul, 1988, s. 40.

Has Hacıp, Kutadgu Bilig eserinde hükümdarın vazifelerini ve tebaası üzerindeki haklarını sıralarken tebaanın hükümdar üzerindeki haklarını, adil bir idare tesis ederek zorbalığa ve tahakküme meydan vermemek olarak belirtmiştir. Saray teşkilatında görevli Ulu Hacıp'in vazifeleri arasında mezalim günlerinde maruzatı olanları huzura çıkarmak olması ise açıkça şikâyet hakkına yer verildiğini göstermektedir.⁸⁷ Eyyubilerde (1171-1462) ise sultan haftanın iki günü *Dar'ül-adl*'de toplanan mahkemede şikâyetleri dinlemiştir.⁸⁸ Ancak diğer günlerde de şikâyet iletmek üzere Sultan'a ulaşmak mümkün olmuştur.⁸⁹ Selçuklu hukuku ve adalet teşkilatı ise Gaznelilerden Abbasi-Samani geleneği; Gazneli ve Karahanlılardan Akhun, Göktürk, Uygur gelenekleri ve Oğuz boy gelenekleri alınarak oluşturulmuştur.⁹⁰ Bu dönemde Nizamülmülk, Siyasetname eserinde hükümdara selâhiyetinin üç unsurundan biri olan yargı selâhiyetini yerine getirmesi için haftada iki defa hâkim sıfatı ile adaleti bizzat tesisini tavsiye etmektedir.⁹¹ Nitekim daha erken dönemlerde bile Tuğrul Bey'in Nişabur'a girdikten sonra İslam dünyası hükümdarlarına has bir gelenek olarak adalet dağıtımını için Divan-ı Mezalimde oturup halkın şikâyetlerini dinlediği bilinmektedir.⁹²

1.2. OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞİKÂYET KÜLTÜRÜNÜN MANEVİ UNSURLARI

1.2.1. Devlet Anlayışı

Eski Türk devletlerinde hükümdarlık telakkisi hükümdarlık yetkisinin Tanrı tarafından hükümdara verildiğine inanılan "kut anlayışı"na dayanır. Türk siyaset kitabı olarak kabul edilen Kutadgu Bilig'de belirtildiği üzere kutun tabiatı hizmet, şiarı adalettir.⁹³ Bu bağlamda kanunun uygulanması kadar halkın hak ve menfaatlerini korumaya da önem verildiği görülmektedir. Yönetim anlayışına baktığımızda devletin yani ilin (buna toplum da dâhildir) bir arada tutulması amaçlanırken halkın huzurunun tesisinin de amaçlandığı görülmektedir.⁹⁴ Orhun Abidelerinde "halkı doyurmak, giydirmek, zengin etmek" hükümdarın görevleri arasında sayılırken halka memnuniyetlerini sağlayacak ortam oluşturmak kast edilmiştir. Kutadgu Bilig'de de bu ilkenin halkın refahını sağlamak olarak

⁸⁷ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992, s. 46-118.

⁸⁸ Ramazan Şeşen, "Eyyubiler", *DİA*, c. 12, TDV, İstanbul, 1995, s. 20-31.

⁸⁹ Kuşçu, "Dar'ül-Adl", s. 218.

⁹⁰ Ahmet Atilla Altan, *Selçuklularda Adliye Teşkilâtı*, Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2001, s. 11.

⁹¹ Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 4, S. 6, 1966, s. 45 - 46.

⁹² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken, İstanbul, 2009, s. 98.

⁹³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 249-250.

⁹⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 296.

yorumlandığı görülmektedir. Buna göre hükümdar; zengin, orta halli ve fakir halk arasında bir denge kurup orta hallilerin zenginleşmesini, fakirlerin orta hallileşmesini sağlamalıdır. Türk devleti hükümdarları *törü*yü (töre) doğru ve tarafsız bir şekilde uygulayarak adaleti sağlayabilir.⁹⁵ Halkın refahının ve memnuniyetinin ön planda tutulduğu, töreyi uygulama sureti ile adaleti sağlamanın esas alındığı bir devlet anlayışında, halkın şikâyetlerinin de dikkate alındığını söylemek yanlış olmaz. Bu sebeple şikâyet kültürünün eski Türk devletlerindeki teorik temellerini, bu yönetim ve onun neticesi olan adalet anlayışında aramak mümkündür.

Şikâyet hakkı adalet ilkesi ile bağlantılı olarak İslam siyaset anlayışında da yer almıştır. Maverdi, İbn Teymiye, Sühreverdi, Nizamülmülk, İbn-i Haldun, Farabi, Gazali gibi âlimler İslam siyaset anlayışını ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu çalışmalarını neticesinde devletin tanımı, mahiyeti ve toplum hakkında anlayışlar geliştirmişlerdir. Bu anlayışlardan “organik toplum” anlayışı; devleti ve toplumu yapısı ve ömrü itibarıyla bir organizmaya benzetir. Bir diğer anlayış olan “erkan-ı erba’a”ya göre toplum, temelde dört tabakaya ayrılmıştır. Bunlar; ehl-i kılıç, ehl-i kalem, çiftçiler ve tüccar-esnaftır. İslam düşüncesinde organik toplum modeli, erkân-ı erba’a ile bir araya gelerek “organik tabakalaşma” modeli oluşmuştur. Sultanın görevi bu dört tabakayı doğru siyaset ve adalet ile bir arada tutabilmektir.⁹⁶ Toplumun doğru siyaset ve adalet ile bir arada tutulması ise “daire-i adliye”ye uyulması ile mümkündür. Daire-i adliye anlayışının kökenleri Sasanilere kadar ulaşır. Bu anlayışa göre devlet-hükümlük, ordu, servet, halk ve adalet-şeriat birbirine bağlı halkalar olarak bir sistem oluşturur. Hükümlüğün sağlanması için bu halkaların sağlıklı bir şekilde yerlerinde durabilmesi gerekir. Bu da adaletin sağlanması ile mümkündür. Bu zincirlemenin tesisi de hükümdarın mutlak otoritesine bağlıdır.⁹⁷

Fakihler devlet-toplum yönetiminin hukuki temellerini açıklarken şikâyet hakkına ve başvuru mercilerine değinmişlerdir. Mezalim mahkemelerine ayrıntılı olarak ele aldıkları gibi devlet görevlileri ile halk arasında ortaya çıkabilecek haksızlıkların bu mahkemeler aracılığı ile giderilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Çünkü devlet görevlileri ve halk arasında halkın aleyhine olarak orantısız güce dayalı bir ilişki vardır. Böyle bir ilişkiyi adaletli olarak düzenlemenin ise ancak halka şikâyet hakkı tanımak ile mümkün

⁹⁵ İnalçık, *Devlet, Hukuk, Adalet*, s. 22-23.

⁹⁶ Tuğluca, *Şikâyet Mekanizması*, s. 18-19.

⁹⁷ Feridun Emecen, “Osmanlılarda Devlet, Toplum ve Mahkeme”, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan ve Toplum*, Timaş, İstanbul, 2011, s. 306; Kavram hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aslı Yılmaz Uçar “Osmanlı Siyaset-Yönetim Düşün Geleneği: Daire-i Adalet’in Yönetimi”, *Memleket Siyaset Yönetim*, c. 7, S. 17, 2012 s. 1-33.

olabileceği vurgulanmıştır.⁹⁸ Böylece Osmanlı, devlet anlayışında halkın şikâyetlerini dikkate alan ve varlığını buna dayandıran bir anlayış geliştirmiştir.

1.2.2. Hukuk

Her devlet varlığını belli bir hukuk düzeni içerisinde sürdürür. Devlet, bu düzen ile hukuk kurallarını ortaya koyar, kaldırır, değiştirir ve uygular.⁹⁹ Bu bakımdan bir devlet olarak Osmanlı Devleti'nin günümüz anlamı ile adalet devleti olduğu tartışılabilir kanun devleti olduğu inkâr edilemez. Zira ülkenin sahibi olan ve çok geniş yetkiler ile donatılan padişahın dahi şer'i hukuk (şeriat) ile sınırlanmış olması Osmanlı Devleti'nde kanunun önemini göstermektedir.¹⁰⁰

Osmanlı Devleti'nde şeriat dışında kalan konularda kanun koyma yetkisi hükümdara aittir ve bu hakkı Türk-İslam devlet geleneğinden alır.¹⁰¹ Devlet, Türk-İslam devleti kimliği ile devlet idaresine veya toplumsal ilişkilere yönelik düzenlemeler ile kanun devleti olma özelliği kazanmıştır. İlk dönemlerde “yasak” terimi ile ifade edilen örfi hukuk kuralları zamanla “kanun” kelimesi ile ifade edilmiş ve kavram olarak hukuk diline yerleşmiştir. 15. yüzyılda artık padişahlar kanun emretmeye başlamışlardır.¹⁰² Karacahisar Kalesi'nin fethinden sonra pazar yerinden alınan “bac” vergisi ile başladığı kabul edilen kanunlaşma¹⁰³ örfi hukukun gelişimine de paralel olarak I. Bayezid ve Fatih kanunnameleri ile devam etmiş¹⁰⁴ ardından Kanuni Sultan Süleyman döneminde çıkarılan kanunlar ile zirveye çıkmıştır. Osmanlı Devleti daha yeniçağın başlarında dahi batılı araştırmacılar tarafından da bir hukuk devleti olarak görülmüştür.¹⁰⁵

Osmanlı Devleti, Müslüman bir devlet olmasına rağmen Avrupa topraklarında nüfusun çoğunluğu gayrimüslim idi. Bununla birlikte Asya topraklarında da bazı yerlerde Hristiyanlar çoğunluğu oluşturabiliyordu. Ayrıca İspanya'dan gelen Yahudiler de İstanbul ve Selanik'te Yahudi çoğunluğu sağlamışlardı. Müslümanlar ise kendi aralarında tarikatlara ayrılmışlardı. Kısacası kozmopolit bir inanç yapısı mevcuttu. Bu çeşitliliğe rağmen Osmanlı hukukuna bütünlük kazandıran padişahın otoritesi olmuştur. Zira devletin her yerinde padişah adına onun hukuk yetkisini kullanarak görev yapan, her din ve sınıftan

⁹⁸ Tuğluca, *Şikâyet Mekanizması*, s. 20-21.

⁹⁹ Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, Phoenix, Ankara, 2007, s. 64.

¹⁰⁰ Koç, “Osmanlı'da Hukuk ve Devlet” Konferansı, 8 Mayıs 2017; Vejdi Bilgin “Klasik Dönem Osmanlı Hukuk Düşüncesinin Temel Özellikleri”, *Türkler*, c. 21, Yeni Türkiye, Ankara, 2002, s. 89.

¹⁰¹ İnalçık, *Devlet, Hukuk, Adalet*, s. 27.

¹⁰² Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, s. 65.

¹⁰³ Bilgin, “Klasik Dönem Osmanlı Hukuk Düşüncesi”, s. 82.

¹⁰⁴ İnalçık, *Devlet, Hukuk, Adalet*, s. 31-36.

¹⁰⁵ Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, s. 64.

kişilerin başvurabileceği bir Müslüman mahkemesi ve Müslüman kadısı mevcuttur.¹⁰⁶ Nitekim devletin sahip olduğu geniş coğrafya ve kozmopolit nüfus yapısına rağmen egemenlik kurabilmesi ve bu egemenliği sürdürebilmesi hukuk çerçevesinde kalmayı prensip edinmesi ile mümkün olmuştur. Devlet nezdinde ortaya çıkan kanun devleti olma anlayışının toplumsal tabakadaki tezahürü ise şikâyet kültürünün oluşumudur.¹⁰⁷ Birbirinden farklı özelliklerde halklardan oluşan Osmanlı toplumu, ırkın önemli olmadığı, Osmanlı tebaalığının ortak payda olduğu bir yapıdadır. Bu tip bir tebaa anlayışı ile kendine özgü bir yapı oluşturan toplumun, şikâyet hakkını kullanarak ve “kolektif anlaşma”¹⁰⁸ yolu ile ortak bir şikâyet kültürü oluşturdıkları söylenebilir.

Kültür, bireylerin kamusal mesajları içselleştirdiği ve kendi anlayışlarını kamusal ifadelerle dönüştürdüğü etkileşimli bir süreçtir.¹⁰⁹ Nitekim Osmanlı toplumu devletin kendisini kanun devleti olarak algılamasını içselleştirmiş ve yaşadığı bir haksızlık karşısında hakkını ararken bu algıyı yani kanunları referans almıştır. Arşivlerde yer alan kayıtlara bakıldığında Divan-ı Hümayun’a şikâyetlerini ileten halkın şikâyetlerinde sıkça “kanuna mugayir, hilaf-ı kanun, deftere mugayir, hilaf-ı defter, deftere ve kanuna taallül etmek” gibi özellikle kanuna atıfta bulunan ifadeler kullanması bunu göstermektedir.

1.2.3. Gelenek

Osmanlı Devleti’nde şikâyet hakkının kullanımını bu konuyla ilgili bazı geleneklerin doğmasını sağlamıştır. Bunların başında padişaha şikâyet bildirmede uygulanan gelenekler gelmektedir. Şikâyet kabul eden mercilerin başında padişah gelir. Padişahlar her ne kadar şer’i konularda bizzat yargılama yapmayıp ulemadan atadıkları yargıçlara yaptırmışsalar da¹¹⁰ örfi hukukta aktif olarak yer aldıkları bilinmektedir. İlk Osmanlı hükümdarlarından Orhan ve II. Murad, sabahları saray kapısı önünde yüksek bir yere çıkarak doğrudan doğruya halkın şikâyetlerini dinleyip hüküm vermişlerdir.¹¹¹

Bir şikâyeti veya talebi olanların bunu padişaha ulaştırmada kullandığı yollardan bir tanesi padişahın *Cuma selâmlığı* esnasında (camiye giderken) dilekçelerini sunmaktır.

¹⁰⁶ Colin Imber, *Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı’da İslami Hukuk*, (Çev.) M. Bedir, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004, s. 10.

¹⁰⁷ Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, s. 64; Koç, “Osmanlı’da Hukuk ve Devlet” Konferansı, 8 Mayıs 2017.

¹⁰⁸ Beldo, “Concept of Culture”, s. 149.

¹⁰⁹ Roy Goodwin D’Andrade, “Cultural Meaning Systems”, *Culture Theory: Essays on Mind, Self and Emotion*, (Ed.) R. A. Shweder ve R. A. Levine, Cambridge University Press, Cambridge, 1984, s. 88-119. (Akt.) Conrad Phillip Kottak, *Antropoloji İnsan Çeşitliliğinin Önemi*, (Çev.) D. Atamtürk, İ. Duyar, O. Özler, U. İcen, De Ki, Ankara, 2014, s. 36.

¹¹⁰ İbrahim Durhan, “Divan-ı Hümayun’un Yargı Yetkisi”, *AÜEHFD*, c. IV, S. 1-2, 2000, s. 66.

¹¹¹ İnalçık, *Devlet, Hukuk, Adalet*, s. 77.

Halkın şikâyet ve dileklerini doğrudan hükümdara iletebilmesi, hükümdar-tebaa ilişkisi bakımından İslam âmme hukukunda önemli yer tutar. Buna istinaden Cuma selâmlığı, av partisi veya gezintileri esnasında veya padişaha rastlanıldığı herhangi bir yerde padişaha arzuhal sunulmuştur.¹¹² Bu geleneğin Bizans İmparatorluğu'nda da var olduğu bilinmektedir. İmparator kiliseye veya başka bir yere giderken yönetim veya hukuk işleri konusunda bir maruzatı olanlar şikâyetlerini imparatora duyurmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde de şikâyetlerini ulaştırmaya çalışanlar, kalabalık içinde uzakta kalırlar ise *hasır yakmak* veya *ateş istidası* denilen yöntem ile görevlilerin dikkatlerini çekmeye çalışmışlardır. Bu yöntemde şikâyeti veya talebi olan kişi başının üstünde meşale veya içinde hasır, bez, saman ve talaş gibi nesnelere yakıldığı bir kap tutar, dikkat çekerdi.¹¹³ Derdini padişaha anlatmak isteyenlerin, padişahın deniz kenarındaki saraylardan birinin camına çıkmasını bekleyip görüldüğünde başlarında hasır yakması da bir diğer uygulamadır. Kayık ile denize açılıp başında hasır yakan kişi, yanan ateşi gördüğü haksızlık ve zulüm karşısında “ateş gibi yandığını” anlatmak için¹¹⁴ metafor olarak kullanmıştır. Hasır yakma geleneğinin bir şikâyetin ilk defa gündeme getirilmesinin yanında davalarının ikinci kez görülmesini sağlamak amacıyla da kullanıldığı görülmektedir. Hükme bağlanmış bir davanın geçerli bir sebep gösterilmeden yeniden görülmesi mümkün olmadığından doğrudan padişaha başvurma yoluna gidilmiş ve bu başvuru ateş istidası yolu ile yapılmaya çalışılmıştır.¹¹⁵

Padişaha arzuhal ulaştırmada uygulanan bu gelenekler, 18. yüzyıl sonlarında resmi hüviyet kazanmış ve bu iş için özellikle görevliler tayin edilmiştir. Cuma selâmlığına çıkan padişahın yanında bulunan görevliler saflar arasında dolaşıp arzuhalleri toplamış ve “maruzat-ı rikabiyye” adı verilen özetler halinde padişaha sunmuşlardır.¹¹⁶ Osmanlı hükümdarları, divanda başkanlık vazifesinden çekildikten sonra da, özellikle davaları *Kasr-ı Adl* veya *Adalet Köşkü* denilen bir yerde divana açılan pencere arkasından dinlemeyi önemli vazifeleri arasında saymışlardır.¹¹⁷

¹¹² Mehmet İpşirli, “Cuma Selamlığı”, *DİA*, c. 8, TDV, İstanbul, 1993, s. 91.

¹¹³ Ekrem Buğra Ekinci, *Ateş İstidası İslâm-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 116.

¹¹⁴ Reşat Ekrem Koçu: "Ateş İstidâsı", *Tarihimizde Garip Vakalar*, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1971, s. 15-16.

¹¹⁵ Ekinci, *Ateş İstidası*, s. 246.

¹¹⁶ İpşirli, “Cuma Selamlığı”, s. 92.

¹¹⁷ İnalçık, *Devlet, Hukuk, Adalet*, s. 77.

1.2.4. Dil ve Edebiyat

Osmanlı toplumunda şikâyet kültürünün manevi unsurlarından birisi de dil ve ona bağlı olarak edebiyat olmuştur. Şikâyetlerini yazılı olarak bildirenlerin belirli ifade kalıplarını kullanması gerekirdi. Bu kalıplar dilekçenin sunulacağı makama, dilekçenin türüne, şikâyet konusuna göre değişmektedir.¹¹⁸ Eğer şikâyet sahibi şikâyet bürokrasisindeki dile hâkim ise dilekçesini kendisi yazardı. Ancak ağır bir dil ile yazılan arzuhallerin genelde arzuhalcilerin elinden çıktığı bilinmektedir.¹¹⁹

Şikâyet kültürünün yansıdığı alanlardan birisi de edebiyat olmuştur. Toplumsal, siyasal veya kişisel konularda duyulan bazı rahatsızlıklar edebi ürünler ile ortaya konulmuş ve ilgililerin dikkatleri çekilmeye çalışılmıştır. Bunlardan birisi divan şairlerinin yazdığı mensur ve manzum arzuhallerdir. Resmi üslup ile yazılan ve resmi evrak niteliğindeki arzuhallerden farklı olarak bu arzuhaller, sanatsal dil ile yazılır ve edebi ürünlerdir.¹²⁰ Gelibolulu Ali Divanı veya Seyyid Vehbi Divanı'nda olduğu gibi bazı divanlarda yer alan mektuplarda da dönemin şartlarına, devlet görevlilerine veya şahsi sorunlara ilişkin şikâyetlerin dile getirildiği görülmektedir.¹²¹ Şeyhülislamla gönderilen veya şeyhülislamın cevaplandığı mektuplarda da şikâyet konusuna rastlamak mümkündür. Mektuplarda *arîza*, arzuhal veya *şikâyetnameler* yer almıştır. Şikâyetnameler, yaşanan bir sıkıntıyı bir üst makama iletmesi için muhataba bildiren mektuplar olan *şefaattameler* ile birlikte gönderilmiştir.¹²² Divan edebiyatı ürünü olarak hicivlerde ve halk edebiyatında taşlama eserlerinde de farklı konularda şikâyetler yer almıştır.¹²³ Elbette ki şikâyet temalı eserler bunlarla sınırlı değildir. Ancak bu eserler şikâyet kültürünün edebiyat unsurunu ortaya koymaları bakımından önem taşımaktadır.

Edebi eserlerde şikâyet dile getirme bazı kalıp ifadelerin geliştirilmesine zemin hazırlamıştır. Şikâyet bildirme amaçlı “başa toprak koymak”, “toprak döşenmek”, “taş

¹¹⁸ Belgelerde kullanılan üslup ve kalıpların ayrıntılı analizi için bkz. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1994, s. 303-324; Halil İncalcık, “Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muamelat”, *OA*, c. 1, 1980, s. 1-14; Nejdî Gök, “Osmanlı Beratları Kapsamında Diplomatika İlmi veya İlm-i İnşa”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 20, 2008, s. 731-746.

¹¹⁹ Mehmet İpşirli, “Arzuhal”, *DİA*, c.3, TDV, İstanbul, 1991, s. 447.

¹²⁰ H. Dilek Batıslam, “Divanlardaki Manzum Arz-ı Hâller”, *Turkish Studies*, c. 3/1, 2008, s. 211.

¹²¹ Elif Aydın, *Divanlardaki Manzum Mektuplar*, Yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana, 2007, s. 19, 30.

¹²² Abdülkadir Dağlar, “Türkçe Mektupları Işığında Ebussuûd Efendi'nin Beşerî Münâsebetleri”, *OA*, S. XLI, 2013, s. 290, 304-305.

¹²³ Özlem Şahin, “Divân ve Halk Şiirlerinde Eleştiri Sazları Olan Hiciv ve Taşlamanın Örnekler ile Mukâyesesi”, *IX. Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu, Kayseri, 2014, Basılmamış Bildiri Metni*, Erişim: 11.05.2017. <https://www.academia.edu>.

yasdanmak”, “başta od (ateş) yakmak”, “başta hasır yakmak” ve “başta kül savurmak” gibi ifadeler¹²⁴ edebiyat diline yerleşmiştir.

1.3. OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞİKÂYET KÜLTÜRÜNÜN MADDİ UNSURLARI

1.3.1. Şikâyet Kabul Eden Merciler

Osmanlı toplumu, şikâyet hakkını kullanarak gerektiğinde devletin en üst kademesine dahi ulaşım hakkını arayabileceğinin bilincinde ve fiili olarak bu hakkını kullanabilecek yetkinliğe erişmiş, şikâyet kültürüne sahip bir toplumdur. Her ne kadar çalışmada 1749-1750 yılları ve Selanik özelinde şikâyet kültürü ele alınmışsa da bu olgunun söz konusu döneme ve coğrafyaya mahsus olmadığını belirtmek gerekir. Tarihi temellere sahip ve devlet-toplum ilişkisinin ürünü olarak ortaya çıkmış bu olgu, Osmanlı toplumu genelinde varlık göstermiştir. Bu kültür, şikâyet mekanizması içerisinde uygulama alanı bulmuştur. Şikâyet mekanizması, kendi içerisinde şikâyet mercileri, şikâyet kanalları, aktörler (tarafklar ve çözümde rol alanlar) ve işlev olmak üzere çeşitli unsurlar barındırmaktadır.¹²⁵ Bu mekanizmanın unsurlarından şikâyet mercilerinin başında ulaşılabilirlik açısından ilk sırada kadı mahkemeleri gelmektedir. Herhangi bir sorun ile karşılaşan ahali ilk etapta yerel mahkemede hakkını aramaktadır. Elbette bu bir zorunluluk değildir. Ahalinin doğrudan diğer mercilere başvurma hakları vardır. Ancak ulaşılabilirlik açısından ilk merci olarak yerel mahkemeler tercih edilmiştir. Çeşitli konularda görülen davalar *şer'iyye sicili* denilen defterlere kaydedilmiştir.

Yerel mahkemeler dışında şikâyet kabul eden divanlar da mevcuttur. Şehzade Divanı, Sancak Divanı ve Eyalet Divanı taşrada bulunan divanlardır. Ancak haklarında en fazla bilgi sahibi olunan Eyalet Divanıdır. Eyaletin *paşa sancağında* kurulan bu divan eyaletteki en üst mercii olup Divan-ı Hümayunun küçük bir modeli yapısındadır.¹²⁶

Taşradaki kadı mahkemeleri ve divanlar dışında merkez teşkilatında da şikâyet kabul eden merciler mevcuttur. Merkezdeki mercilerin başında daha önce değinildiği üzere padişah gelir. Padişahdan sonra gelen en önemli merci ise yine padişah adına işlem yapan Divan-ı Hümayun'dur. Divan-ı Hümayun'a sosyal mevki, yaş, din, dil, cinsiyet farkı gözetilmeksizin herkes yazı ile veya bizzat başvurabilir. Üyeler bütün şikâyetleri dinlemek

¹²⁴ Ozan Yılmaz, “Gelenekten Deyişe Klasik Türk ve Fars Edebiyatlarının Ortak İfade Biçimlerinden Başa Toprak Saçmak”, *Türük*, S. 2, 2013, s. 336-350.

¹²⁵ Tuğluca, *Şikâyet Mekanizması*, s. 29-105.

¹²⁶ Mehmet İpşirli, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı”, (Ed.) Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Devleti Tarihi*, c. 1, Feza, İstanbul, 1999, s. 226.

zorundadır. İslam hukukunda temyiz kavramı olmadığı, kadının verdiği hüküm kesin sayıldığı halde Divan-ı Hümayun en yüksek yargı organı olarak denetim görevini yerine getirme noktasında¹²⁷ kadıların hükümlerini de inceleyip haksız, yanlış veya eksik gördüklerini bozar ve yeniden hüküm vermesi için kadıya gönderebilirdi.¹²⁸

Osmanlı Devleti'nde Divan-ı Hümayun'dan başka veziriazam başkanlığında toplanan Veziriazam Divanı (İkinci Divanı), Cuma Divanı ve Çarşamba Divanı gibi divanlar da vardır.¹²⁹ İkinci divanının veziriazamın kendi divanı olması, padişah adına başkanlık yaptığı Divan-ı Hümayun'a göre daha fazla rahatlık sağlamış ve özellikle padişahların etkinliklerini yitirmeye başladığı 17. yüzyıl ortalarından itibaren ikinci divanı yetki ve etkinlik alanını genişletmiştir.¹³⁰

Veziriazam dışındaki görevlilerin de lüzumu halinde kendi makamlarında divan kurduğu bilinmektedir. Bu görevlilerden birisi de kazaskerdir. Rumeli kazaskeri divanı sicillerinin içeriğine bakıldığında tarafları olan ve nizalı, çeşitli konularda davalara bakıldığı ve normal kadı mahkemelerindeki nizamın uygulandığı görülmektedir. Askeri şahısların davaları ve tefeciler ile ilgili davalar kazaskerlik mahkemesinde görülmesi zorunlu olan davalardandır.¹³¹

Osmanlı yargı sisteminde yer alan bu esas merciler dışında günlük hayat içerisinde varlık gösteren bazı görevlilerin, kurumların ve kişilerin de birtakım ihtilafları çözdükleri görülmektedir. Belli bir meslek grubu içerisinde çıkan ihtilafları meslek birliklerinin (lonca gibi) idarecileri (kethüda, yiğitbaşı, kâhya vs.); tarikat mensuplarının aralarındaki anlaşmazlıkları tarikat şeyhleri; Peygamber soyundan gelen seyyid ve şerifler arasında nakibüleşraflar etkili olmuşlardır. Ayrıca muhtesip ve defterdarlar da kendi alanlarında ihtilaflar üzerinde kazâi yetkilerini kullanmışlardır.¹³² Mahkeme veya kazâi yetki olmamakla birlikte kırsal nüfus veya aşiretler anlaşmazlıklarını çözerken resmi kanallardan ziyade köy veya aşiret geleneklerine, Hristiyan veya Yahudiler papaz ve hahamlarına, başvurdukları bilinmektedir.¹³³ Nitekim Müslümanlara İslam hukuku ve örfî hukuk kuralları uygulanırken azınlıklar özel hukuk alanında mensup oldukları toplulukların din ve sosyal yaşama ilişkin kurallarına; kamu hukuku alanında ise İslam hukukunun Müslüman

¹²⁷ Durhan, "Divan-ı Hümayun", s. 69.

¹²⁸ Ahmet Mumcu, "Divan-ı Hümayun", *DİA*, c. 9, TDV, İstanbul, 1994, s. 431.

¹²⁹ Mumcu, "Divan-ı Hümayun", s. 431.

¹³⁰ Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, s. 129.

¹³¹ Mustafa Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, Klasik, İstanbul, 2005, s. 135-141.

¹³² Mehmet Akif Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*, Klasik, İstanbul, 2014, s. 43-44.

¹³³ Imber, *Şeriatın Kanuna*, s. 10.

olmayanlar için koyduğu kurallara tâbi tutuluyorlardı. Dilerlerse ihtilaflarını kadı önüne götürebildikleri gibi şefleri aracılığı ile de çözebilirlerdi. Her milletin başında kendi cemaatlerince seçilen, devletçe onaylanan birer dinî şef bulunurdu. Azınlıkların özel hukuka ilişkin meselelerinden doğan davaları patrikhanelerde kurulan cemaat mahkemeleri görür ve gereği Osmanlı Devleti'nin icra memurlarınca yerine getirilirdi.¹³⁴

1.3.2. Defterler ve Belgeler

Gelenekler ve öğretim yolu ile nesilden nesle aktarılan kültür, kişilerin de sahip çıkmaları ve devamlılığını sağlamaları ile gelişir ve zenginleşir.¹³⁵ Böylece süreç içerisinde zenginleşerek oluşan kültür birikerek ilerler. Osmanlı Devleti de kanun devleti olma prensibini korumak ve ilerleyen zamanlarda tekrar istifade etmek adına zengin bir kayıt sistemi kullanmış ve bürokratikleşme gerçekleşmiştir.¹³⁶ Bu bürokratikleşme şikâyet kültüründen de etkilenmiştir. Topluma yerleşmiş olan şikâyet kültürü, şikâyet mekanizması içerisinde birbirinden farklı belge ve defter türlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Şikâyet kayıtlarının yer aldığı defterlere bakıldığında ilk olarak şer'iyeye sicilleri zikredilmelidir. Kadı sicili, kadı defteri, sicil-i mahfuz veya sicil de denilen¹³⁷ bu defterler, kadının görevlerinin çeşitliliğine paralel olarak farklı konular içermektedir. Bu zengin içerikleri ile başta hukuk olmak üzere Osmanlı'nın askeri, siyasi, iktisadi ve sosyal tarihi için oldukça zengin veri sunmaktadır. Sicillerde yer alan davalardan yerel kadıya giden şikâyetleri tespit ve analiz etmek mümkündür. Kadı sicilleri dışında şehzade divanlarındaki toplantılarında şehzadeye sunulan arz ve şikâyetlerin yer aldığı *defter-i tezkire-i arzdan* söz edilebilir.¹³⁸ Ancak merkez bürokrasisinde şikâyetlere cevap niteliğinde çıkarılan hükümlerin yazıldığı hususi defterler mevcuttur. Bu defterler ise devlet müesseselerinin temelini oluşturan kuruluşlardan¹³⁹ Divan-ı Hümayun'da oluşturulmuştur.

Şikâyetlere yönelik çıkarılan hükümler ilk zamanlar muhtelif konularla birlikte mühimme defterlerine kaydedilmiştir. Ancak 1649 yılından itibaren form özellikleri bakımından mühimme defterleri ile aynı olan yeni bir defter türü tutulmaya başlanmıştır. Bu tarihten itibaren şikâyet konulu hükümler, *şikâyet ahkâm defteri* denilen bu yeni deftere

¹³⁴ Gülnihal Bozkurt, "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar", *AÜHFD*, c. 43, S. 1-4, 1993, s. 50-52.

¹³⁵ Zeki Arslantürk, Tayfun Amman, *Sosyoloji- Kavramlar Kuramlar Süreçler Teoriler*, Çamlıca, İstanbul, 2008, s. 18.

¹³⁶ Koç, "Osmanlı'da Hukuk ve Devlet" Konferansı, 8 Mayıs 2017.

¹³⁷ Kürşat Çelik, "565 Numaralı Karahisar-ı Sahib Şer'iyeye Sicili'nin Tanıtımı ve Fihristi 1839-1840 (h. 1255-1256)", *Electronic Turkish Studies*, c. 4, S. 3, 2009, s. 535.

¹³⁸ Emecen, "Defter Serileri", s. 119

¹³⁹ Diğer kuruluşlar Bâb-ı Âsafi ve Bâb-ı Defteri'dir (Cevdet Türkay, "Osmanlı İmparatorluğunda Arşiv", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. II, S. 7, Nisan 1968, s. 44). (Akt.) R. Günay, "Ahkâm Defterleri", s. 11.

kaydedilmeye başlanmıştır.¹⁴⁰ Bu defterler *ahkâm defterleri* ile karıştırılmamalıdır. İlki 1520-21 tarihli olan ahkâm defterleri¹⁴¹ ağırlıklı olarak mali konuları ihtiva eder. Her ne kadar içinde şikâyet konusunda hükümler barındırsa da şikâyet ahkâm defterleri ile ilgileri yoktur.¹⁴² Şikâyet kayıtlarının mühimme defterlerinden şikâyet defterlerine geçişi çok keskin olmamış bir müddet mühimme defterlerine de kayıtlar yapılmaya devam etmiştir.¹⁴³ Bu yeni tür şikâyet defterleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi tasnifinde H. 1059-1253 (M.1649-1837) yıllarına ait *Atik Şikâyet Defterleri* koduyla 213 adet olarak yer almaktadır.¹⁴⁴

Şikâyet defterleri imparatorluk genelinden gelen şikâyetlere ilişkin hükümleri içeriyordu. 1742 yılında ise Divan'da bürokrasinin gelişimi ile şikâyet defterleriyle ilgili olarak yeni bir uygulamaya geçilmiştir. Şikâyet defterleri eyaletlere göre düzenlenmeye başlanmış ve böylece eyalet ahkâm defterleri oluşmuştur. Bu defter türü Reisülküttab Ragıp Efendi (Koca Ragıp Paşa) tarafından Osmanlı Divan bürokrasisine kazandırılan bir uygulamadır. Taşradaki problemlere daha hızlı müdahale etme imkânı sağlayan bu uygulamanın temelinde, mahalli problemlerin yerlerinde çözülemeyip Divan'a ulaştırılmasında ve bürokratik işlerde meydana gelen artışın olduğu düşünülebilir. Fakat belirtmek gerekir ki bu yeni defter türü de [atik] şikâyet defterlerini ortadan kaldırmamış, bu defterlerin tutulma geleneği devam etmiştir.¹⁴⁵

Kapaklarına nereye ait oldukları yazılan eyalet ahkâm defterleri¹⁴⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, *Ahkâm Defterleri Kataloğunda* 989 numara ile kayıtlıdır. Mora Eyaleti'ne ait defterlerin ilki 1716 tarihli iken diğer eyaletlere ait defterlerin başlangıç tarihi 1742'dir. Eyalet ahkâm defterlerinin eyaletlere göre dağılımı ise aşağıdaki gibidir.¹⁴⁷

¹⁴⁰ Emecen, “Defter Serileri”, s. 124.

¹⁴¹ Emecen, “Defter Serileri”, s. 114.

¹⁴² Tuğluca, “Şikâyet-Ahkâm Defterleri”, s. 233.

¹⁴³ Emecen, “Defter Serileri”, s. 124; Erman, *Ahkâm Defterlerine Göre İzmir*, s. VIII.

¹⁴⁴ Genç ve diğerleri, *Arşiv Rehberi*, s. 21.

¹⁴⁵ Emecen, “Defter Serileri”, s. 125.

¹⁴⁶ Günay, “Ahkâm Defterleri”, s. 16.

¹⁴⁷ Genç ve diğerleri, *Arşiv Rehberi*, s. 22-41.

Tablo 1.1: Eyaletlere Göre Ahkâm Defterleri

Adana	9	Diyarbakir	9	Özi ve Silistre	49	Sivas	36
Anadolu	186	Erzurum	19	Halep	9	Şâm-ı Şerîf	9
Bosna	9	Maraş	6	İstanbul	26	Trabzon	8
Cezâyir ve Rakka	25	Mora	21	Karaman	39	Rumeli	85

Devlet, kanun egemenliğini korumak için bürokrasisini geliştirirken halk da şikâyet hakkını kullanarak şikâyet kültürünün gelişimine katkı sağlamıştır. Böylece her iki unsur paralel ve etkileşimli olarak gelişme seyretmiştir. Sonuçta karşımıza şikâyet kültürünün maddi ürünü olarak kanunnameler, fermanlar, âdaletnâmeler¹⁴⁸ ve defterler gibi devlet tarafından oluşturulan pek çok belge çıkmıştır.

1.4. OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞİKÂYET KÜLTÜRÜNÜN BÜROKRATİK İŞLEYİŞİ

İnsanın bir toplumun üyesi olarak edindiği yetenek ve alışkanlıkları belirleyen kültür;¹⁴⁹ aktörlere sahnenin nasıl kurulduğunu, ne anlama geldiğini ve sahneyi nasıl oynaması gerektiğini söyler.¹⁵⁰ Başka bir ifade ile “neyin ne olduğunu, ne olabileceğini, hakkında neler yapılabileceğini, bunları yapmaya nasıl başlanacağını belirleyen standartlardır.”¹⁵¹ Bu standartların belirleyicilerinden birisi de kanunlardır. Konumuz açısından kanunların ahalinin hakkını nasıl arayacağını açıklayan standartlar sunduğu söylenebilir. Buna göre Osmanlı tebaası, çeşitli kanallar ile kadı mahkemelerine, taşrada bulunan divanlara, idari mekanizmanın esas merkezi olan Divan-ı Hümayun’a ve padişaha kadar birçok merciiye ulaşabilmiş ve şikâyetlerini dile getirebilmiştir. Ortaya çıkan belge ve kayıtlar bunu göstermektedir. Burada 18. yüzyıl ortası Selanıklilerinin Divan’a ulaştırdığı şikâyetlerin merkez bürokraside geçirdiği süreçler ele alınarak bir toplumsal davranış biçimi olarak şikâyet kültürünün bürokratik işleyişi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

¹⁴⁸ Adâletnâmeler için bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, s. 75-190.

¹⁴⁹ Edward B. Tylor, *Primitive Culture*, Harper Torchbooks, New York, 1958, s. 1. (Akt.) Kottak, *Antropoloji*, s. 27.

¹⁵⁰ Beldo, “Concept of Culture”, s. 147.

¹⁵¹ Ward H Goodenough, *Cooperation in Change: An Anthropological Approach to Community Develoepment*, Russel Sage Foundation, New York, 1963. (Akt.) John Monaghan-Peter Just, *Sosyal ve Kültürel Antropoloji*, (Çev.) Hakan Gür, Dost, Ankara, 2007, s. 65.

Çalışmanın esas kaynağı olan 7 Numaralı Rumeli Ahkâm Defterinde yer alan Selanik'e ilişkin hükümlerden bir örnekleme, şikâyet kültürünün toplum nezdindeki tezahürünü ortaya koyacaktır. İncelenen şikâyet kayıtlarında dergâh-ı mualla çavuşu ve gediklisi olan Ahmedpaşazade Yusuf'un zeametine dâhil köylerden birinden¹⁵² beş adet şikâyet geldiği tespit edilmiştir. Kayıtlara bakıldığında konu ve muhteva bakımından hükümlerin bir devamlılık arz ettiği görülmektedir. Bir köyden bu şekilde şikâyetler dizisi gelmesi şikâyet kültürünün toplumdaki yansımasının güzel bir örneği olarak kabul edilebilir. Köyden gelen şikâyetlere yönelik verilen hükümlerin tarihleri ile deftere kayıt sıraları örtüşmemektedir. Ancak içeriklerinden yola çıkarak olay sıralaması yapmak mümkündür.

Şikâyetlerden birisi köyün zâiminden gelmiştir. Zâim vergi konusunda köy ahalisinden bazılarını şikâyet etmiştir. Zâim, köy dâhilinde olan üzüm bağlarını tasarruf edenlerden üzümün öşrünü talep etmiştir. Ancak zaten bağ için resm-i dönüm ödedikleri ve öşür vermeyi reddettikleri cevabı ile karşılaşınca vergilerin tam ödenmesi emrini içeren bir hüküm talebi ile Divan-ı Hümayun'a başvurmuştur. Defterhanede yer alan kayıtlara bakıldığında bağı işleyenlerin öşür vergisini de vermesi gerektiğine dair hüküm çıkarılmıştır.¹⁵³ Müstakil konudaki tek hüküm budur. Geri kalan dört hükmün¹⁵⁴ muhtevası devamlılık göstermektedir.

Köy ahalsinin şikâyetlerini iletmek üzere kendilerine vekil tayin ettiği Fenaki ve Dimitro ile bazı kişiler Divan'a gidip şikâyetlerini iletirler. Ahali eskiden beri vergilerini ödemekte ve bir sorun yaşamamaktadır. Ancak ayan ve zalimlerin zulmü yüzünden (muhtemelen mükellef oldukları vergiden daha fazla ödeme talebinden ötürü) Hazinedarzade Mustafa Ağa, Ali Efendi, Hasan Ağa ve Abdullah Hamid Ağa'ya borçlanırlar. Borçlarını bir kerede ödeyemedikleri için alacaklılar borçları bahane ederek ve mal ele geçirmek için ahalinin üzerine birtakım adamlar salar. Bu adamlar kendileri için *kolcu akçesi*¹⁵⁵ adıyla ikişer, üçer yüz akçelerini alırken alacaklılar da kendi keyiflerine göre borçlara zam ekler. Ahalinin hali perişan olunca zâimleri Ahmedpaşazade Yusuf'un iltiması ile borçlarının taksitlendirilmesi yönünde bir emr-i şerif almayı başarırlar. Köye salınan adamlar da gitmek zorunda kalır. Borçlarını ödeyip huzur içinde yaşarlarken daha

¹⁵² Köy ismi "Ayvatlı" olarak okunmuştur.

¹⁵³ BOA, RAD, 7, s. 16, h. 57.

¹⁵⁴ BOA, RAD, 7, s. 30, h. 101; BOA, RAD, 7, s. 35, h. 120; BOA, RAD, 7, s. 55, h. 203; BOA, RAD, 7, s. 126, h. 467.

¹⁵⁵ Kolcu, vergi toplayıcılarının maiyetindeki kişilerdir (Halil İnalçık, "Osmanlılarda Cizye", *DİA*, c. 8, TDV, İstanbul, 1993, s. 45-48).

önce borçlarına yapılan zamlardan bahşisi olan ve ahalinin bu kadar borçlanmasına sebep olan Marko, Dimitro ve Aleksi adlı zimmiler, zalim alacaklılar ile bir olup tekrar ve eskisinden de fazla eziyete başlarlar. Köydeki ayan ve zalimler, bu durumdan menfaatleri olduğu için yapılan eziyetleri desteklemekten geri durmazlar. Adı geçen zorbalara, ahali bunları işlerini görmek üzere kendilerine vekil tayin etmediği halde kendi kendilerine *kocabaşılık*,¹⁵⁶ *kabz-ı mallık* ve *vekillik* iddiasında bulunurlar. 1157 (M.1744) yılından beri her sene vergilerin tevziinde ahalinin ödemesi gereken vergi miktarına ek olarak sekizer, dokuzar bin akçe fazladan yazarak ve ahalinin işleri için tek bir akçe harcamadıkları halde “yılda 15-20 kese akçe masrafımız oldu” diyerek para alırlar. Bu sebeplerle ahali tekrar borca batar. Perişan olan ahali, zorbalara ile muhasebe olup aldıkları akçeleri nereye harcadıklarını sormak ve fazladan aldıkları akçeleri geri almak istediğinde ise türlü iftira ve eziyetler ile karşı karşıya kalırlar. Zorbalara, ahalinin kendilerine asıl vekil tayin ettiği Fenaki ve Dimitro’yu öldürtmek için de fırsat kollar. Bütün bu haksızlıklar ve eziyetler karşısında ahali, zâimleri Ahmedpaşazade Yusuf’tan zorbalara eziyetlerinin sonlandırılması ve ahalden fazladan ve zorla aldıkları onca akçenin iade edilmesi yönünde emir almak için ricada bulunurlar. Zâim ricalar üzere arz ve ilamda bulunur. Arzı gereği davranılması yönünde bir hüküm alınır. Ancak ahalinin sorunları sona ermez. Bu sefer de cinayet iftirası ile karşılaşılırlar. Reayadan Damço adlı bir zimmi karye bağlarındaki bir mahalde yaralanarak öldürülünce Marko, Dimitro ve Aleksi adlı zorbalara “siz öldürdünüz” diye iftira edip Damço’nun varislerini ahali aleyhine tahrik ederler. Murafaa olurlar, reaya aklanıp zorbalara haksız bulunarak ellerine hüccet verilir. Ancak hüccete rağmen eziyetler sonlanmaz ve zorbalara 1160 (M.1747) senesinde ahalden bazılarının 600 kuruşunu gasp ederler. Bu son şikâyet de mahallinde görülmesi yönünde hüküm alır ancak hemen arkasından bir başka şikâyet gelir. Bu şikâyette öldürülen adamın oğulları ve karısının, fitne çıkartan üç zorbanın tahriki ile ahaliyi cinayetle suçlamasının ardından yaşananlara ilişkindir. Ölen adamın ailesinin ahaliyi Selanik sancağı mutasarrıfına¹⁵⁷ şikâyet etmesiyle mutasarrıf huzurunda yapılan murafaadan ahali aklanarak çıkar. Ancak mahkeme sürecinde masrafları olmuştur. Cinayet köy içinde yaşandığından ve gerçek katil belli olmadığından tüm köy diyet ödemek zorunda kalır. Mahkemede aklanmanın ardından

¹⁵⁶ Kocabaşı, belli bölgelerdeki Hristiyan tebaanın sivil temsilcilerinin başı sayılan kişilerdir. Buldukları mahalde halk tarafından seçilirlerdi. Devletin çeşitli mali istekler ve vergiler konusunda muhatap olarak aldığı kocabaşılar özellikle 1691 cizye reformundan sonra oldukça güçlenmiş ve Hristiyan cemaatlerin âyanları haline gelmişlerdir (“Kocabaşı”, *DİA*, c. 26, TDV, Ankara, 2002, s. 140-141).

¹⁵⁷ Mutasarrıf ifadesi çalışma boyunca sıkça kullanılmıştır. İfade dirlik yoluyla sahib-i arz sıfatında olanlar, mukataa yolu ile gelir işletme hakkı olanlar veya arazi, mülk gibi yerlerin kullanım ve işleme hakkına sahip olan kimseler için, genel olarak “tasarruf eden” manasında kullanılmıştır.

süreç boyunca yapılan masrafları da köy ortak ödeyecektir. Nitekim köyün geri kalan ahalisi ödemeyi kabul ve taahhüt eder. Ancak her zaman fitne çıkararak bu üç zorba (Marko, Dimitro ve Aleksis) köy ahalisini tahrik edip engeller ve söz konusu meblağı kendi aralarında paylaşırıp masraf yapanlara ödemelerine mani olurlar. Bunlar da masrafı karşılamak için mecburen murâbahacılar tarafından faizle borç almak zorunda kalır. Alacaklılar da hem verdikleri parayı hem de faizini talep edince zor durumda kalırlar ve çareyi tekrar Divan'a başvurmakta ararlar. Dilekçelerinde davanın mahallinde şer'le görülüp masrafları olan meblağın köy ahalisinden tahsil edilmesini ve Marko, Dimitro ve Aleksis'in müdahalelerinin de sonlandırılmasını talep ederler. Talepleri doğrultusunda davanın görülmesi yönünde hüküm çıkarılmıştır.

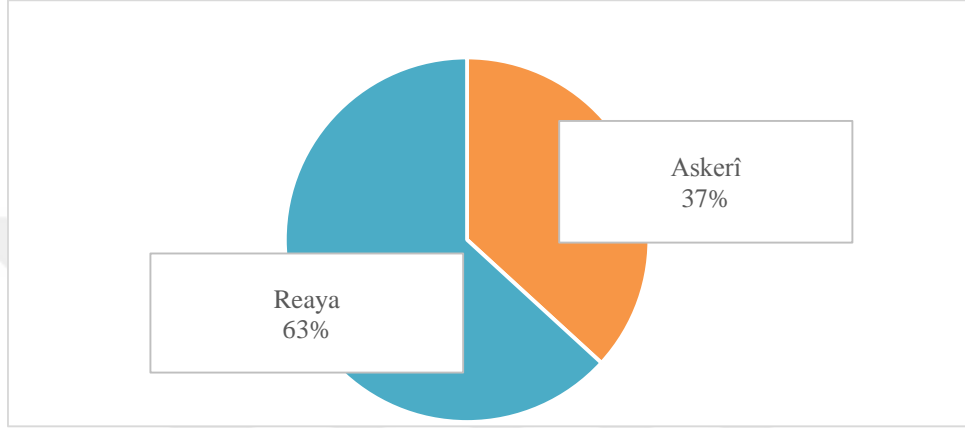
Görüldüğü gibi bir köyden çıkan beş şikâyetten genel olarak şikâyet konularını, toplumsal sorunları; şikâyet konularının hukuktaki karşılıklarını bulmak mümkündür. Ancak daha önemlisi, bir hukuksuzluk ile karşı karşıya kalan insanların hangi yollardan, neleri referans alarak ve kimleri aracı tayin ederek şikâyette bulunacaklarının bilincinde olmalarıdır. Ahali Divan'a giderek, arzuhal ederek, zâimlerinden arz ve ilam sunmasını isteyerek veya yerel mahkemede muhakeme olarak haklarını aramaya, şikâyetlerini iletmeye çalışmışlardır. Elbette bu girişimlerin merkez tarafından cevaplandırılması da bu eğilimi güçlendirmiştir. Osmanlı toplumunda bir mekanizma içerisinde şikâyet hakkını kullanabilme farkındalığı ve yeterliliği şeklinde karşımıza çıkan şikâyet kültürü gerek reaya gerekse askerî zümre mensupları olmak üzere toplumun geneline yerleşmiş bir davranış biçimi olarak görülmektedir.

Şikâyet kültürünün pratiğine daha detaylı bakmak amacıyla aşağıda defterde yer alan hükümler; şikâyetin tarafları, Divan'a ulaştırılma kanalı, şikâyetin görüşülmek üzere Divan'a girişi, Divanca üretilen çözümün kaynakları, bürokratik prosedür ve hükmün verilmesi yönleri ile ele alınacaktır.

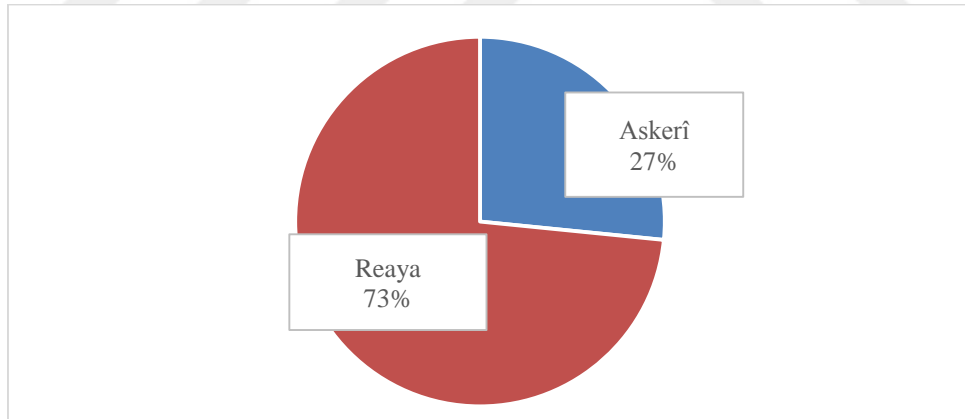
1.4.1. Taraflar

Şikâyet eden ve edilenlerin mensup olduğu zümre, din ve cinsiyet taraflarının niteliğini oluşturmaktadır. İncelenen kayıtlarda sınıf (zümre) mensubiyeti askerî ve reaya olarak belirlenirken askerî sınıf içerisinde tımar veya zeametleri ellerinde bulunduran mutasarrıflar, kadınlar, naibler ve vakıf mütevellileri gibi *beratlilar* denilen kişiler yer almaktadır. Reaya ise resmi görevi olmayıp sistemin üretim ayağında yer alan ve vergi verme yükümlülüğü olan tebaadır.

Divan-ı Hümeyun hem askerîye hem de reaya açık bir merci olduğundan her iki sınıfın da bu hakkını kullandığı görülmektedir. Ancak grafikten de anlaşıldığı üzere reaya bu hakkını daha aktif kullanmıştır. Şikâyetlerde taraflara bakıldığında reayanın askerîlerden daha fazla şikâyette bulunduğu görülmektedir. Şikâyet edilme bakımından da reayanın oranı daha yüksektir. Sonuç olarak reaya hem daha fazla şikâyete etmiş hem de daha fazla şikâyet edilmiştir.

Grafik 1.2. Sınıflara göre şikâyet etme oranı

Grafik 1.3. Sınıflara göre şikâyet edilme oranı

Grafikte belirtilen oranlar sadece deftere yansıyan şikâyetler içerisinde belirlenmiştir. Dönemin Selanik’inde askerî ve reaya nüfus bilinmediğinden nüfusa göre bir oranlama ve değerlendirme yapmak mümkün değildir. Ancak askerî ve reayanın şikâyet hakkını kullanımına ilişkin dönemsel bir karşılaştırma yapılabilir. 17. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Rumeli eyaletinden Üsküp sancağına ilişkin ve erkan-ı erba’a ayırımına göre kimlik tanımlarının yapıldığı çalışmada askerîlerden gelen şikâyetler % 33 iken reayanın

oranı %55'tir.¹⁵⁸ 17. yüzyıl sonunda imparatorluk genelinden Divan'a ulaşan şikâyetlerin % 44'ü askerîye ait iken % 56'sı reayadan gelmiştir.¹⁵⁹ Yine 17. yüzyıl kayıtlarına göre Ankara üzerine yapılan çalışmada ise % 47'den biraz fazla oran ile askerî, % 41'den biraz fazla oranla da reaya şikâyetçi olarak başvurmuştur.¹⁶⁰ 18. yüzyıl ortalarına doğru tüm Rumeli eyaletinin ele alındığı çalışmada şikâyetlerin % 38'i askerîye, % 62'si reayaya aittir.¹⁶¹ 1749-1750 Selanik'inin ele alındığı bu çalışmada ise askerî %37, reaya % 63 oranında şikâyette bulunmuştur.

Veriler incelendiğinde çalışmalarda kullanılan kimlik tanımlarındaki farklılıklar sebebi ile orantısızlık görülse de Ankara üzerine yapılan çalışma dışında her zaman reyanın şikâyet oranının daha yüksek olduğu görülmektedir. Özellikle 18. yüzyılda makas daha da açılmıştır. Burada Divan'a ulaştırılan şikâyet sayısına bağlı oranlama yapıldığında reyanın daha fazla sayıda şikâyet ile bu hakkını kullandığı anlaşılmaktadır. Ancak sınıfların genel nüfus içerisindeki oranlarına bağlı değerlendirme yapıldığında reayaya göre daha az sayıda olan askerîlerin belirtilen oranlar ile şikâyet hakkını reyadan daha fazla kullandığı söylenebilir. Yine de askerîlerin şikâyet etme oranında önceki dönemlere göre düşüş yaşanmıştır.

Şikâyet hakkının reayaya ait olduğu, askerîlerin başvurusunun bir çeşit özlük hakkı olup olmadığı tartışması¹⁶² ve gelen şikâyet sayısına göre değil zümrelerin genel nüfus içerisindeki sayıları ile bağlantılı olarak değerlendirme yapılması gerektiği konusu bir yana bırakıldığında hem reyanın hem de askerîlerin şikâyet kültürüne sahip ve şikâyet hakkını kullanarak mekanizmaya dâhil oldukları görülmektedir.

Sınıf içi ve sınıflar arası şikâyetlere bakıldığında % 41 oranı ile en çok reaya reayayı şikâyet etmiştir. Ancak reyanın askerîyi şikâyeti de yaşanmış ve tüm hükümler içinde % 14 gibi bir orana denk gelmektedir. Tüm şikâyetler bazında bu oran ile karşılaşılsa da sadece reyanın yaptığı şikâyetler ele alındığında % 75 yine reayayı % 25 askerîyi şikâyet etmiştir. Reyanın reayayı şikâyeti en fazla borç konusunda olmuştur. Ancak haksız fiil, miras ve tasarruf hakkı da reyanın birbirini şikâyet ettiği konulardandır. Reyanın askerîleri şikâyet etmesinde ise temel konu gelir kaynaklarının idaresidir.

¹⁵⁸ Tuğluca, "Üsküp'te Şikâyet Hakkı", s. 115.

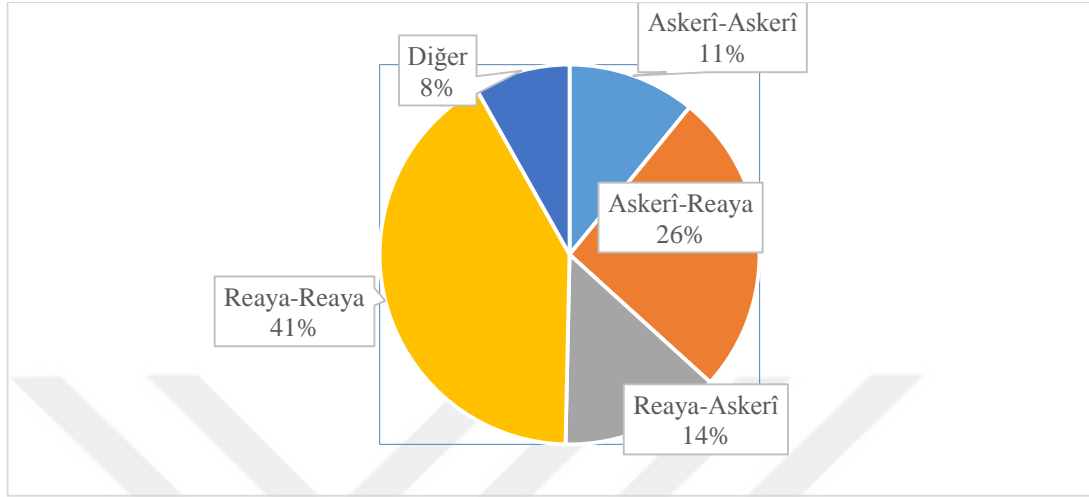
¹⁵⁹ Tuğluca, *Şikâyet Mekanizması*, s. 60.

¹⁶⁰ Taş, "Osmanlı'da Şikâyet Hakkı", s. 193.

¹⁶¹ Tuğluca, "Şikâyet -Ahkâm Defterleri", s. 244.

¹⁶² Taş, "Osmanlı'da Şikâyet Hakkı", s. 193.

Tüm şikâyetler arasında askerîlerin şikâyet eğilimine bakıldığında % 26 reayayı, % 11 askerîyi şikâyet etmiştir. Ancak sadece askerîlerin yaptığı şikâyetler esas alındığında %70 reayayı % 30 askerîyi şikâyet etmiştir. Askerînin hem reayaya hem de askerîye yönelik şikâyetinde en yaygın konu gelir kaynaklarının idaresi olmuştur.

Grafik 1.4. Sınıf içi ve sınıflar arası şikâyet etme oranı

Oranlara bakıldığında 17. yüzyıla göre önemli bir farklılık görülmektedir. Geçen yüzyılda reaya % 61 küsur oran ile reayadan % 38 küsur oran ile de askerîden şikâyetçi olmuştur. Askerîler de % 62 oran ile askerîden % 38 oran ile reayadan şikâyetçi olmuştur. Yani daha çok sınıf içi şikâyet yaşanmıştır.¹⁶³ 18. yüzyılın ilk yarısı Selanik’inde de reyanın en çok şikâyette bulunduğu sınıf yine reaya olmuştur. Ancak askerîler açısından durum değişmiş, askerîler en çok reayayı şikâyet etmiştir. Özellikle gelir kaynaklarının idaresi konusunda vergileri toplayamama bu şikâyetlerin temel sebebi olmuştur.

Bazı şikâyetlerin ise sınıfların ortaklığı ile yapıldığı görülmektedir. Reaya ve askerî birlikte bir reayayı veya bir başka askerîyi şikâyet edebilmiştir. Ya da bir askerî veya bir reaya, içerisinde askerî ve reyanın bulunduğu bir grubu şikâyet etmiştir.¹⁶⁴

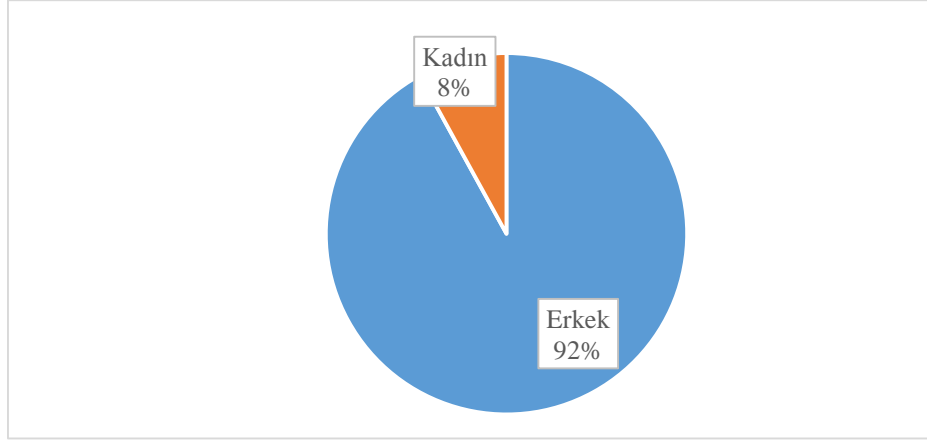
Reyanın kendi arasındaki anlaşmazlıklarda Divan’a başvurusunda oranın bu denli yüksek olması dikkat çekicidir. Zira söz konusu şikâyetler kadı mahkemelerinde çözülebilecek türdendir. Aynı durum 17. yüzyılda savaş ortamında da görülmüştür. Söz konusu dönemde reyanın Divan’a başvurusunda yerel mahkemelerden tatmin edici sonuçlar alamamış olması bir gerekçe olabilir. Ayrıca savaş ortamında kadınların görevlerini yerine getirmekte zorlanmalarının da döneme has bir sebep olduğu

¹⁶³ Tuğluca, *Şikâyet Mekanizması*, s. 61-62.

¹⁶⁴ Bu tür şikâyetler “Diğer” olarak belirtilen grupta yapılan şikâyetlerdir ve % 8 oranındadır.

düşünülebilir.¹⁶⁵ Ancak 1749-1750 Selanik’i bazında yapılan bu çalışmada da, barış döneminde olunmasına rağmen reyanın daha fazla Divan’a başvurduğu ve daha fazla şikâyet edildiği görülmektedir. Bu itibarla reyanın birbiriyle ilgili meseleleri Divan’a götürme sıklığının döneme ilişkin bir özellik olmadığı genel bir eğilimin sonucu olduğu söylenebilir. Dolayısıyla şikâyet kültürünün yerleştiği Osmanlı toplumu her durumda şikâyet hakkını kullanmaya devam etmiştir.

Genele bakıldığında şikâyetlerde tarafların çok büyük bir bölümünün erkek olduğu görülmektedir. Kadınlar ise % 8-9 oranında şikâyetlerde taraf olarak yer almışlardır. 17. yüzyılın savaş döneminde dahi % 7 gibi bir oran ile şikâyet hakkını kullanan kadınlar,¹⁶⁶ barış ortamının yaşandığı 18. yüzyıl Selanik’inde % 8 oranında şikâyet hakkını kullanmışlardır.

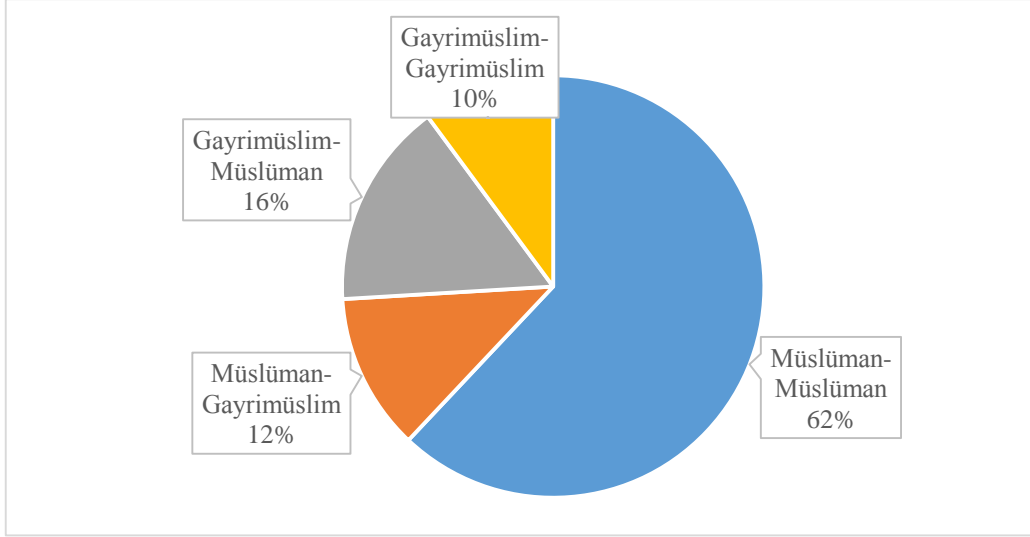

Grafik 1.5. Cinsiyete göre şikâyet etme oranı

Şikâyet eden tarafların dini mensubiyetlerine gelince bilindiği gibi Osmanlı toplumu geniş coğrafyasının doğal sonucu olarak din ve milliyet açısından çeşitlilik arz etmektedir. Bu çeşitlilik şikâyet kayıtlarına da yansımıştır. Şikâyet etme ve edilme açısından dini mensubiyete bakıldığında tarafların Müslüman, Hristiyan veya Yahudi gibi farklı dinlerden olduğu görülmektedir. Kayıtlarda çok nadir olarak Hristiyan veya Yahudi denmiş, gayrimüslimler için genel olarak zimmi ifadesi kullanılmıştır. Bu sebeple gruplandırmada tarafları Müslüman ve gayrimüslim şeklinde ayırmak yerinde olacaktır.

¹⁶⁵ Tuğluca, *Şikâyet Mekanizması*, s. 61.

¹⁶⁶ Tuğluca, *Şikâyet Mekanizması*, s. 64.

Grafik 1.6. Din içi ve dinler arası şikâyet etme oranı

Grafikte de görüldüğü üzere şikâyetlerin tarafları büyük oranda Müslümanlardır. Müslümanlar % 74 oranında şikâyet eden ve % 78 oranında şikâyet edilen taraf olarak şikâyet mekanizmasına dâhil olmuşlardır. Buna karşılık gayrimüslimler % 26 oranında şikâyetçi, % 22 oranında şikâyet edilen sıfatı ile taraflar arasında yer almıştır. % 62 gibi büyük oranda Müslümanlar Müslümanları, %12 oranında da gayrimüslimleri şikâyet etmiştir. Gayrimüslimler ise % 16 oranında Müslümanları şikâyet ederken birbirlerini % 10 oranında şikâyet etmişlerdir.

İmparatorluk genelinde ve 17. yüzyıl sonlarına ait defterler üzerinde yapılan çalışmada şikâyet hakkını kullananlar arasında % 10¹⁶⁷ oranında gayrimüslimler bulunurken 1742 yılına ait Rumeli ahkâm defterindeki verilere göre bu oran % 12'dir.¹⁶⁸ Bu rakamsal artışta (%10'dan % 26'ye) çalışmaların imparatorluk geneli, Rumeli Eyaleti ve Selanik sıralaması ile yapılmış olmasının dolayısıyla bölgelerin demografik yapısının etkisinin olduğu düşünülebilir. Ancak Bizans İmparatorluğu elinden alındığı için Rum tebaanın, yaşanan Yahudi göçü ile Yahudi tebaanın ve iskânlar yolu ile Müslüman tebaanın yaşadığı Selanik'te, gayrimüslimlerin Divan'a başvurusunun Müslümanlara oranla düşük kalmış olması dikkat çekicidir.

Gayrimüslim tebaanın gelir kaynaklarının idaresi, haksız fiil, vakıf ve diğer konularda da şikâyetçi sıfatı ile yer aldığı ancak en çok borç ilişkisinden kaynaklanan anlaşmazlıklar sebebi ile şikâyette bulunduğu görülmektedir. Şikâyet edildikleri konular da

¹⁶⁷ Tuğluca, *Şikâyet Mekanizması*, s. 63.

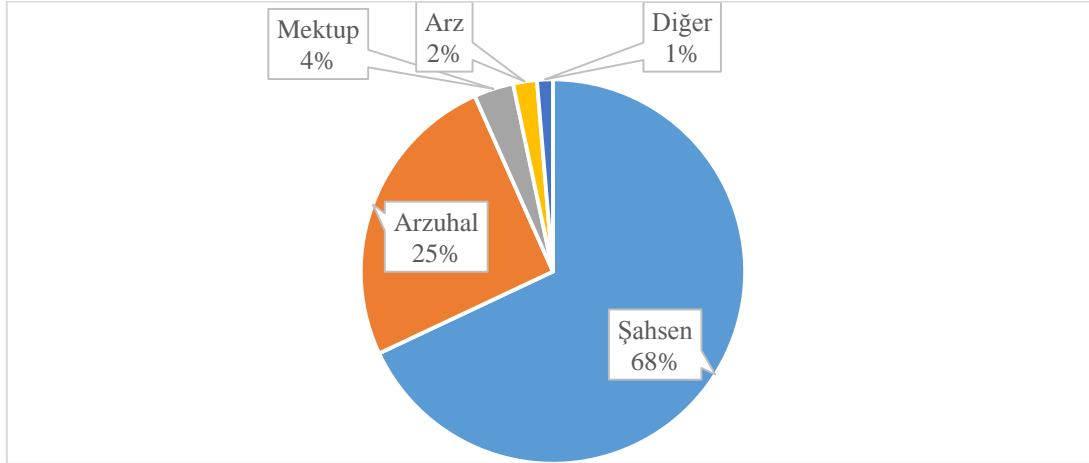
¹⁶⁸ Tuğluca, "Şikâyet-Ahkâm Defterleri", s. 244.

aynı yödedir. Dini sebepler ile şikâyet edildikleri yalnız bir vaka vardır. Bilindiği üzere gayrimüslim vatandaşların Müslümanlarca kutsal sayılan bazı bölgelerde veya camilere bitişik binalarda oturmaları yasaktı.¹⁶⁹ Divan-ı Hümayun’a gelen bir şikâyette de bazı zimmilerin cami civarında menzil satın aldıkları, ahalinin, Müslümanlara satmaları yönündeki telkinlerine rağmen satmadıkları görülmektedir. Şeyhülislam fetvası alan ahali duruma müdahale edilmesini talep etmiştir.¹⁷⁰

1.4.2. Kanallar

Divan-ı Hümayun siyasî ve idarî fonksiyonlarının yanı sıra yargı fonksiyonunu¹⁷¹ kullanarak merkeze ulaşan şikâyetlere çözüm getirmiştir. Çözüm süreci şikâyetin Divan’a ulaşması ile başlamaktadır. Şikâyetlerin Divan-ı Hümayun’a ulaştırılmasında ise çeşitli kanallar mevcuttur.¹⁷² Kişiler divana bizzat giderek veya arzuhal ve mahzar sunarak şikâyetlerini iletebilirlerdi. Bunun yanında merkezde veya taşrada görevli yetkililerin aracılığı ile de şikâyetlerini ulaştırabilirlerdi.¹⁷³

Arzuhal şahsen sunulabileceği gibi kadiya giderek toplu halde de sunulabilirdi. Bunlara arz-ı mahzar da denir. Reaya gibi askerî zümreden olanlar da arzuhal sunabilirlerdi. Ancak bu zümrenin sunduğu arzuhaller için daha ziyade “arz” ifadesi kullanılır.¹⁷⁴

Grafik 1.7. Şikâyet kanalları

¹⁶⁹ Bozkurt, “Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar”, s. 50.

¹⁷⁰ BOA, RAD, 7, s. 388, h. 1437.

¹⁷¹ Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, s. 53-54.

¹⁷² Tuğluca, *Şikâyet Mekanizması*, s. 48.

¹⁷³ BOA, RAD, 7, s.3, h.8; BOA, RAD, 7, s. 7, h. 22; BOA, RAD, 7, s. 60, h. 221; BOA, RAD, 7, s. 132, h. 490; BOA, RAD, 7, s. 74, h. 274; BOA, RAD, 7, s. 117, h. 433; BOA, RAD, 7, s. 145, h. 526; BOA, RAD, 7, s. 253, h. 939; BOA, RAD, 7, s. 296, h. 1087; BOA, RAD, 7, s. 375, h. 1380.

¹⁷⁴ İnalçık, *Devlet, Hukuk, Adalet*, s. 50-51.

Grafîge göre 7 numaralı Rumeli Ahkâm Defterinde yer alan ve Selanik'ten yapılan başvurularda en çok tercih edilen kanal, % 68 oranı ile Divan'a doğrudan gitmek olmuştur. İstanbul'da veya yakın çevresinde yaşayanlar için Divan'a bizzat gitmek kolay olacağından bu kanalın tercih edilmesi normal karşılanabilir. Ancak taşradan gelmek hem maliyetlidir hem de seyahatler tehlike barındırmaktadır. Kimi zaman yerine adam gönderme tercih edilmişse de¹⁷⁵ aynı tehlikeler gönderilen adamlar için de söz konusudur. Nitekim Aynaroz İstavrankil (Stavronikita) Manastırı rahipleri, çiftliklerine yapılan haksız zaptı şikâyet etmek üzere senetleri ile birlikte adam göndermiş ancak gönderdikleri adam Selanik'ten gelirken denizde gemi fırtınaya yakalanmış ve boğularak senetlerle birlikte kaybolmuştur.¹⁷⁶ Her türlü riske rağmen şikâyetini Divan-ı Hümayun'a bizzat giderek ulaştırma bu döneme veya Selanik'e mahsus bir durum değildir. 17. yüzyıl sonu savaş ortamında dahi şikâyetçiler imparatorluğun dört bir yanından gelerek bizzat şikâyetlerini Divan'a ulaştırmışlardır. Nitekim dönemin kayıtlarına bakıldığında da en çok bu kanalın tercih edildiği görülmektedir.¹⁷⁷ Aynı durum 17. yüzyıl Ankara'sı¹⁷⁸ ve Üsküp'ü¹⁷⁹ için de geçerlidir. 1749-1750 Selanik'inde şikâyetini Divan'a ulaştırmada arzuhal sunmak % 25 oranı ile ikinci sırada yer almıştır. Mahzar sunulduğuna defterdeki hükümlerde rastlanılmamakla birlikte bir hüküm içerisinde sunulan mahzardan bahsedilmiştir. Ayrıca şikâyet kalemi belgeleri arasında dilekçelerden birinin de mahzar olduğu görülmektedir.¹⁸⁰

1.4.3. Başvuru

Bir şikâyeti veya talebi olan kişilerin padişahı at sırtında dışarıda gördüklerinde veya padişahın Cuma selâmlığı esnasında bir şekilde dilekçelerini kendisine ulaştırabildikleri bilinmektedir. Ancak padişaha dilekçe sunma işlemi 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl başlarında bürokratikleşmiştir. 17. yüzyılda saray kapısında dilekçeleri alma görevi kapı ağasına¹⁸¹ veya kapıcılar kethüdasına¹⁸² verilmiş, bu görevliler padişaha sunulmak istenen şikâyet dilekçelerini padişah adına alıp Divan'a iletmıştır. Arz ve arzuhallerde kullanılan elkab sunulan merciiye göre şekil alır. Eğer padişaha sunulmuş ise mutlaka içerisinde bunu belirten bir ifade kullanılır ve bir dua kısmı olur. Veziriazama

¹⁷⁵ Baldwin, "Petitioning", s. 507.

¹⁷⁶ BOA, A.DVN. ŞKT. 153/87.

¹⁷⁷ Tuğluca, *Şikâyet Mekanizması*, s. 49- 50.

¹⁷⁸ Taş, "Osmanlı'da Şikâyet Hakkı", s. 192.

¹⁷⁹ Tuğluca, "Üsküp'te Şikâyet Hakkı", s. 113.

¹⁸⁰ BOA, RAD, 7, s.132 h.490; BOA, A. DVN. ŞKT. 147/44.

¹⁸¹ Baldwin, "Petitioning", s. 506.

¹⁸² Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, s. 79.

sunulduğunda ise genellikle “sultanım, efendim sultanım” şeklinde ifadeler kullanılır.¹⁸³ Bu çalışmada incelenen dilekçeler de veziriazama sunulmuştur.

Divan-ı Hümayun toplantısı başladığında yapılacak işler belli bir sıra dâhilinde olup devlet idaresine ilişkin genel konular görüşüldükten sonra şikâyetler ve davalar dinlenirdi.¹⁸⁴ Divan’a gelen şikâyetçiler kapıcılar kethüdası, tezkireciler, selam çavuşu, divan çavuşları ve çavuşbaşının nezaretinde, sıraya dizilerek huzura çıkarılırdı. Varsa arzuhalleri toplanırdı.¹⁸⁵ Veziriazamın icraî işlerde vekili olan çavuşbaşı, devlet işlerinin Paşa kapısına geçişinden itibaren vazifesini burada da sürdürmüştür. Verilen arzuhalleri tetkik de bu vazifelerdendir. Veziriazamın emri ile görülecek davalara ilişkin şikâyetleri dinler, arz etmek üzere fezleke hazırlar ve divanda da bulunup davaların özetlerini veziriazama arz ederdi.¹⁸⁶ Şikâyetlerin dinlenmesine geçildiğinde tezkireciler davasına bakılacak şikâyetçilerin dilekçelerini veziriazama okurdu. Ancak sözlü olarak derdini anlatmak isteyenler de içeri alınırdı.¹⁸⁷ *Erbâb-ı mesâlih* denilen şikâyetçilerin dilekçelerini okuma görevi 17. yüzyıla kadar reisülküttaba aitken bu yüzyılın ortalarından itibaren tezkirecilere devredilmiştir.¹⁸⁸ Divan’ın herkese açık olmasıyla beraber şikâyetçiler ve divan önüne çıkan diğer kişiler saygı ve sessizlik içinde beklemek ve divanın disiplinine uymak zorundadır.¹⁸⁹ Divan’da görülen konular uzmanlık alanına göre farklı üyelerin görev alanına girdiğinden şer’i veya örfî oluşuna göre ya çözümlenir ya da çözümlenmek üzere havale edilirdi. Genelde devlet idaresi ve tımarlara ilişkin konular veziriazam, şer’i konular kazaskerler, mali konular ise defterdar tarafından görülmekteydi.¹⁹⁰

Bir şikâyet dilekçesinin Divan bürokrasisinde işlem/muamele görüp görmeyeceğini şikâyet konusu ve içeriği belirlerdi. Merkezdeki kayıtların incelenerek hükmün verilmesini gerektiren şikâyetler olduğu gibi muamelesiz olarak hükmün verildiği şikâyetler de vardır. Her ne kadar doğrudan hüküm verilen ya da mahalline havale edilen davalar kendi nitelikleri çerçevesinde anlam ifade ediyorsa da merkezi hükümetin şikâyetlerin çözümüne yönelik uyguladığı bürokrasi en iyi, muamele görmüş dilekçeler ve verilen hükümlerden anlaşılabilir. Ne yazık ki defterde bulunan her hükmün orijinal dilekçesini bulmak

¹⁸³ Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 304.

¹⁸⁴ İpşirli, “Devlet Teşkilatı”, s. 161.

¹⁸⁵ Murat Uluskan, *Divan-ı Hümayun Çavuşbaşılığı (XVI- XVII. Yüzyıllar)*, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1998, s. 42.

¹⁸⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*, TTK, Ankara, 2014, s. 396-397.

¹⁸⁷ İpşirli, “Devlet Teşkilatı”, s. 161.

¹⁸⁸ Recep Ahışalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttablık (XVIII. Yüzyıl)*, Tarih ve Edebiyat Vakfı, İstanbul, 2001, s. 236.

¹⁸⁹ Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, s. 107.

¹⁹⁰ Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, s. 110; İpşirli, “Devlet Teşkilatı”, s. 161.

mümkün olmamıştır. Temin edilebilenlerden süreç takip edilebilirken edilemeyenler için hükümlerde yer alan ifadeleri referans almak gerekmiştir. Hükümlerde Defterhane-i Amire'de yer alan defter serilerine müracaat olunduğuna; ehl-i vukuf kimselerden sual olunduğuna veya kadı, naib, mutasarrıf gibi devlet görevlilerinden arz, ilam ve mektupları ile konuya ilişkin bilgi temin edildiğine dair kullanılan ifadeler çözümlerde temel dayanakların neler olduğunu ve süreci kısmen de olsa görmeyi sağlamaktadır.

1.4.4. Dayanaklar

Osmanlı devlet teşkilatının askeri (seyfiye), ulema (ilmiye) ve bürokrasi (kalemiye) olmak üzere üç gruptan oluştuğu bilinmektedir. Devletin bürokratik işleri kalemiye grubu tarafından ve kalem denilen bürolarda yürütülmüş, süreç içerisinde ihtiyaçlar doğrultusunda yeni bürolar açılmıştır.¹⁹¹ Bu kalemler ise Divan-ı Hümayun kalemleri, Bab-ı Asafi kalemleri ve Bab-ı Defteri kalemleridir.¹⁹² 1750'de Bab-ı Asafi (Paşa kapısı) teşkilatının kurulmasının ardından Divan-ı Hümayunun gördüğü işler bu teşkilata geçmiş, 1844'te Bab-ı Âli'nin kuruluşuna kadar da sürmüştür.¹⁹³ Merkeze ulaşan şikâyetler de bu bürokratik ağ içerisinde işlem görmüş ve çözüme kavuşturulmuştur. Ancak şikâyetlerin çözümünde Divan'ın uyguladığı prosedüre geçmeden önce, işleyişi daha iyi anlamlandırabilmek adına çözümlerin üretiminde dayanak kabul edilen kaynaklara değinmekte fayda vardır. Bu kaynaklar merkezde bulunan kayıtlar, şikâyetçiler elinde bulunan ve ibraz ettikleri belgeler ve ilgili görevlilerce sunulan arz ve ilamlardır.

1.4.4.1. Defterhâne Kayıtları

Divan'ın şikâyetlere çözüm getirirken kullandığı en önemli kaynak merkezde bulunan kayıtlardır. Söz konusu kayıtlar ise Defterhane-i Amire'de tutulmuştur. Osmanlı Devleti tımar sisteminin uygulandığı eyaletlerde vergilendirilebilir nüfus ve kaynakları tespit amacı ile tahrir dediğimiz sayım işlemini uygulamış ve kayıtlarını tutmuştur. Böylece bu kayıtlardan oluşan birtakım defter serileri ortaya çıkmıştır.¹⁹⁴ Arazi kayıtlarına ilişkin has, zeamet, tımar, mülk, vakıf gibi arazi türlerinin tayin ve tescillerinin yapıldığı defterler, defterhanede bulunmaktadır. Defterlerin muhafaza edildiği yer olduğu gibi defter emininin idaresinde defterlere ilişkin günlük işlemlerin yapıldığı yer de olan defterhâne,

¹⁹¹ Erhan Afyoncu, "Tanzimat Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokrasi", *Türkiye Günlüğü*, S. 58, 1999, s. 182-186.

¹⁹² Tevfik Temelkuran, "Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi", *TED*, S. VI, 1975, s. 129.

¹⁹³ Temelkuran, "Mühimme Kalemi", s. 131.

¹⁹⁴ Fatma Acun, "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması", *Türkler*, c. IX, Yeni Türkiye, Ankara, 2002, s. 902.

Defterhane-i Amire, Defter-i Hakani, Defter-i Vilayet, Defterhane-i Hümayun ve Defter-i Dergâh-ı Âli gibi çeşitli isimler ile anılmıştır.¹⁹⁵ Burada yer alan tahrir defterleri; mufassal, icmal, evkaf ve piyade, müselleme ve voynuk gibi vergiden muaf hizmetlilerin tahririne ait defterlerdir. Bunlar dışında tımar ruznamçe defterleri, derdest defterleri, cebe defterleri, yoklama defterleri ve arz sureti defterleri de bulunmaktadır.¹⁹⁶ Tahrir aşamasının ilk kısmını teşkil eden, idari birim ve mükelleflerin vergi miktarları ve oranlarına ilişkin kayıtların ayrıntılı olarak yer aldığı defter mufassal iken eyaletteki gelirlerin dağıtımına ilişkin kayıtların yer aldığı ve özet niteliğindeki ikinci defter ise icmaldir.¹⁹⁷ Ruznamçe defteri iki tahrir arasındaki günlük işlemleri içerir. Bu defterde ayrıca tevcih, nakil, terfi ve becayış gibi sebeplerle hazırlanan tımar beratları günü gününe kaydedilmiştir.¹⁹⁸ İncelenen hükümlerde tahrir defterlerinden vakıf kayıtlarının yer aldığı defter-i evkaf¹⁹⁹ ile mufassal ve icmal defterlerinin yanı sıra tımar ruznamçe defterleri başvuru kaynağı olarak kullanılmıştır. Merkezi hükümet dirliğin kime ait olduğu, hangi mutasarrıfın ne kadar hisseye sahip olduğu, sınır anlaşmazlıkları gibi askerîden gelen şikâyetlerin çözümünde büyük oranda bu defter serilerinden²⁰⁰ faydalanmıştır. Bu defter serilerinin dışında miri korulara ait kayıtların yer aldığı defatir-i koruciyan²⁰¹ ve çeşitli konularda olmak üzere daha önce verilen belgeler (kuyud-ı ahkâm)²⁰² çözüm aşamasında Divan'ın başvuru kaynakları arasındadır.

1.4.4.2. İbraz Edilen Belgeler

Şikâyetlerin çözümünde etkili kaynaklardan birisi de şikâyetçilerin elinde bulunan birtakım belgelerdir. Şikâyetçiler, Divan'a başvururken lehlerine hüküm çıkması için birtakım belgeleri ibraz etmiş, delil olarak göstermiştir. Özellikle dirlik konulu şikâyetlerde elde bulunan beratlarla vurgu yapılmıştır. Ancak şikâyetlerin genelinde en çok fetvaların sunulduğu görülmektedir. Bilindiği gibi fetvalar şeyhülislam, müftü veya müderrislerce

¹⁹⁵ Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhâne-i Âmire (XVI. – XVIII. Yüzyıllar)*, TTK, Ankara, 2014, s. 5.

¹⁹⁶ Afyoncu, *Defterhâne-i Âmire*, s. 17-42.

¹⁹⁷ Acun, "Tımar Sistemi ve Uygulaması", s. 902.

¹⁹⁸ Erhan Afyoncu, "Defterhâne", *DİA*, c. 9, TDV, İstanbul, 1994, s. 102.

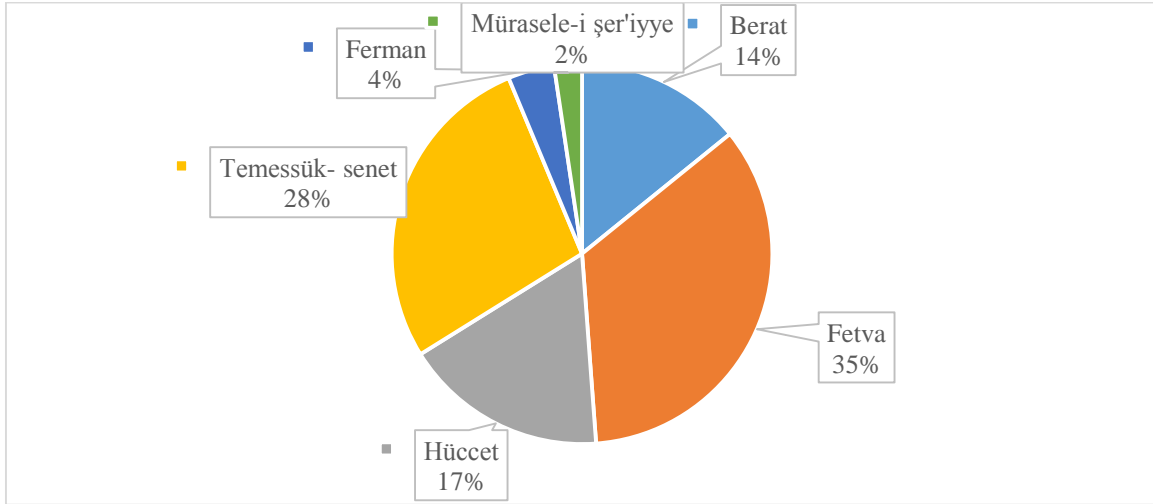
¹⁹⁹ BOA, RAD, 7, s. 42, h. 147; BOA, RAD, 7, s. 260, h. 962; BOA, RAD, 7, s. 274, h. 1003.

²⁰⁰ BOA, RAD, 7, s. 16, h. 57; BOA, RAD, 7, s. 17, h. 60; BOA, RAD, 7, s. 30, h. 99; BOA, RAD, 7, s. 60, h. 221; BOA, RAD, 7, s. 83, h. 303; BOA, RAD, 7, s. 84, h. 307; BOA, RAD, 7, s. 114, h. 423; BOA, RAD, 7, s. 120, h. 441; BOA, RAD, 7, s. 132, h. 490; BOA, RAD, 7, s. 140, h. 513; BOA, RAD, 7, s. 194, h. 720; BOA, RAD, 7, s. 292, h. 1074; BOA, RAD, 7, s. 374, h. 1375.

²⁰¹ BOA, RAD, 7, s. 17, h. 60; BOA, RAD, 7, s. 133, h. 495.

²⁰² BOA, RAD, 7, s. 133, h. 495; BOA, RAD, 7, s. 331, h. 1219; BOA, RAD, 7, s. 375, h. 1380.

verilirdi. Fetvalarda konunun içeriğine girilmez sadece sorulan soruya teorik düzeyde²⁰³ “olur, olmaz, caizdir, değildir vb.” şeklinde cevap verilirdi. Fetvalar hukukî anlamda bağlayıcılıkları olmamakla birlikte şikâyetçilerin elini kuvvetlendirmiştir. Divan, kararını verirken doğrudan veya dolaylı olarak (mevcut kayıtlar ile karşılaştırarak) söz konusu belgeleri çözüm sürecinde değerlendirmiştir. Ancak şikâyetçilerin belge ibrazlarına rağmen doğrudan belgeye işaret ederek hüküm verildiği nadirdir.²⁰⁴

Grafik 1.8. İbraz edilen belgeler

1.4.4.3. Arz ve İlamlar

Şikâyetlerin çözümünde kullanılan referanslardan biri de ilgili görevlilerce sunulan arz ve ilamlardır. Genellikle resmi görevlilerin bir konu hakkında bilgi vermek ya da dilekte bulunmak üzere sundukları resmi belgelere arz denir.²⁰⁵ Bu bakımdan kimi arzlardan bilgi vermek kimilerinin ise talepte veya şikâyetle bulunmak için verildiği görülmektedir. İncelenen kayıtlarda miralay/alaybeyi,²⁰⁶ kadı,²⁰⁷ naib,²⁰⁸ defter emini²⁰⁹ ve babüssade ağası²¹⁰ tarafından arz sunulduğu görülmektedir. Muamelesi yapılan bir dilekçe için defterhaneden kayıtlar çıkarıldıktan sonra gerektiğinde defter emininin görüş talep

²⁰³ Cahit Kayra, *Osmanlı'da Fetvalar ve Günlük Yaşam*, Boyut, İstanbul, 2008, s. 27; Şeyhülislamlık ve Müftülük hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, TTK, Ankara, 2014, s. 181- 217; Murat Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık*, Beyan, İstanbul, 2002.

²⁰⁴ BOA, RAD, 7, s. 184, h. 684; BOA, RAD, 7, s. 243, h. 906; BOA, RAD, 7, s. 307, h.1125.

²⁰⁵ Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 217.

²⁰⁶ BOA, RAD, 7, s. 114, h. 423; BOA, RAD, 7, s. 232, h. 872.

²⁰⁷ BOA, RAD, 7, s. 132, h. 490.

²⁰⁸ BOA, RAD, 7, s. 253, h. 939; BOA, RAD, 7, s. 375, h. 1380.

²⁰⁹ BOA, RAD, 7, s. 140, h. 513.

²¹⁰ BOA, RAD, 7, s. 7 h. 22; BOA, RAD, 7, s. 145, h. 526.

edilebildiği bilinmektedir. Bu durumda defter emini bir arz ile görüşünü bildirir. Nitekim 18. yüzyıl sonlarında bu uygulama kanun haline gelmiştir. Defter emini tarafından sunulan arzlar defterhane kâtipleri tarafından arz sureti defterlerine kaydedilirdi.²¹¹ 18. yüzyılda bazı defterhane kâtipleri alanlarına göre görevlendirilmiş, arz kâtibi adı ile vazife ortaya çıkmıştır. Bu görevlinin vazifesi ise gelen arz ve arzuhallerle ilgilenmek veya defter emininin arzlarını yazmaktır.²¹²

Arapça *ilm* kelime kökünden meydana gelen ilam ise hukuki terim olarak kadı mahkemesince bir dava hakkında verilen kararı ifade eden belge iken diplomatikte kadının davaya ilişkin verilen kararı tasdik ettirmek amacıyla şeyhülislamlığa sunması veya bir konuda bilgi vermek üzere üst makamlara yazdığı resmi yazıdır. Üst makamlara bilgi vermek üzere yazılan yazılar arz mahiyetindedir.²¹³ İlam vermek sadece kadınlara mahsus bir yetki değildir. Kazasker,²¹⁴ reisülküttab,²¹⁵ başdefterdar²¹⁶ ve naib²¹⁷ gibi görevlilerin de ilam verdikleri bilinmektedir. Normalde defter emininden talep edilen belge türü arz olmakla²¹⁸ birlikte ilam da verildiği vakidir.²¹⁹

1.4.5. Prosedür

17. yüzyıl ortalarında devlet işlerinin *paşa kapısına* intikali ile birlikte Divan-ı Hümayun bürokrasisinin büyük kısmı intikale dâhil olmuştur. Ancak daha önceki dönemlerde bürokrasinin başında bulunan nişancının intikale dâhil olmaması Bab-ı Âsafi'ye geçen reisülküttabın etkinliğini arttırmıştır. Reisülküttab etkinliği ise Divan bürokrasisinde şubeleşmeye ve kalemleşmeye temel oluşturmuştur. Bu şubeler tahvil, ruûs ve beylikdir. *Taraf* olarak adlandırılan bu kısımlar 18. yüzyıl itibariyle şubeleşerek *kalem* haline gelmiştir. Her kalem kendi müdürü olan *kisedar* tarafından idare edilmesine rağmen her üç kalem de beylikçiye bağlıdır. Bu sebeple aralarında hiyerarşik bir ayırım söz konusu değildir. Osmanlı Devleti bürokrasisinde mali konulardaki yazışmalar defterdarın alanına girerken geri kalan birçok bürokratik işlem beylik kaleminin ilgi ve yetki alanında kalmıştır.²²⁰ Bürolar arası iç iletişimin yaşandığı divan kaleminde (beylik), gelen şikâyetler

²¹¹ Afyoncu, *Defterhâne-i Âmire*, s. 41-42.

²¹² Afyoncu, *Defterhâne-i Âmire*, s. 113.

²¹³ Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 345.

²¹⁴ BOA, RAD, 7, s. 229, h. 860.

²¹⁵ BOA, RAD, 7, s. 260, h. 962; BOA, RAD, 7, s. 114, h. 423.

²¹⁶ BOA, RAD, 7, s. 55, h. 200; BOA, RAD, 7, s. 343, h. 1267.

²¹⁷ BOA, RAD, 7, s. 296, h. 1087.

²¹⁸ Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 313.

²¹⁹ BOA, RAD, 7, s. 133, h. 495.

²²⁰ Ahışhalı, *Reisülküttâblık*, s. 71-79.

ve onlara ilişkin uygulanan bürokrasi yer alırdı.²²¹ Ancak şikâyet konusunda 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı bürokrasisinde önemli bir gelişme görülmüştür. 1742 yılında Reisülküttab Ragıp Efendi'nin başlattığı eyalet ahkâm defterleri uygulamasının²²² yanında aynı yıl bir başka uygulama olarak *şikâyet kalemi* karşımıza çıkmaktadır. Şikâyet kalemi, bürokrasideki gelişme ve şikâyet sayısının artması ile sadece şikâyetleri ele almak ve evrakları arşivlemek üzere oluşturulmuş bir departmandır.²²³ Bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde "Şikâyet Kalemi Belgeleri" adı altında dosya usûlü ile muhafaza edilen, 1742-1821 tarihleri aralığına ait 292614 belge mevcuttur.²²⁴ Böylece şikâyetlere ilişkin bürokratik işlemlerin bu kaleminden geçtiği anlaşılmaktadır. Nitekim çalışmanın şikâyet dilekçeleri üzerindeki muamelelerin ele alındığı bu kısmında özellikle bu belgelerden istifade edilmiştir.

Divan-ı Hümayun kalemlerinin tamamen müstakil, birbirinden bağımsız çalışmadığı da bilinmektedir. Bazen bir dilekçe için birden fazla kaleme işlem yapıldığı vakidir.²²⁵ Merkeze sunulan arzlar, şikâyetler, taşra idarecileri ve merkez arasındaki talep-emir içerikli yazışmalar da beylik kaleminin alanına girdiğinden²²⁶ her ne kadar şikâyet kalemi mevcut ise de bu konuda bürokrasinin büyük oranda beylik kalemi çerçevesinde yürüdüğü görülmektedir. Şikâyet kalemine ait belgeler de arşivde "Divan Kalemi (Beylikçi) ve Bağlı Birimlere Ait Belgeler" tasnifinde yer almaktadır. Bu durum kalemlerin koordineli ve bütünleşik çalıştığını, doğal olarak kalemler arası keskin ayrımın yapılamayacağını göstermektedir.

Muamele görmüş dilekçelerin incelenmesi dilekçelerin divan bürokrasisinde nasıl bir muamele ile ele alındığını görmekte önemli veriler sağlamaktadır. Eldeki belgelere bakıldığında muamele görmüş şikâyet dilekçelerinin daha çok dirlik, vergi ve vakıf konularında olduğu ve defterhanede muamele gördükleri anlaşılmaktadır. Defterhanede bulunan kayıtların da bu konulara ilişkin kayıtlar olduğu düşünüldüğünde bu olağandır.

Divan-ı Hümayun'da şikâyet dilekçeleri ile görülen davalarda genelde prosedür yargısal değil bürokratik işlemlerdir. Çoğu kez hükümler duruşma yapılmadan evrak üzerinden verilmiştir.²²⁷ İslam hukukunda daha önce hüküm verilmiş bir davanın taraflar

²²¹ Baldwin, "Petitionin", s. 504.

²²² Emecen, "Defter Serileri", s. 125.

²²³ Baldwin, "Petitioning", s. 504.

²²⁴ Genç ve diğerleri, *Arşiv Rehberi*, s. 278-279.

²²⁵ Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 312.

²²⁶ Ahışhalı, *Reisülküttâblık*, s. 82.

²²⁷ Baldwin, "Petitioning", s. 509.

dava görülürken mahkemede (divanda) hazır bulunmadan görülmesi fıkhi açıdan tartışmalıdır. Ancak Osmanlı devlet anlayışına da temel oluşturan İslam devlet anlayışı, padişaha adaletle davranma ve adaletsizliği önleme görevi yüklemiştir. Padişahın bu görevine istinaden böylesi davaların taraflar olmadan belgeler ve ilamlar üzerinden görülmesi normal kabul edilmiştir.²²⁸ İncelenen kayıtlarda da daha önce kadı mahkemelerine başvurduğu halde çözülemeyen sorunlara ilişkin başvurular mevcuttur.²²⁹ Ancak belirtmek gerekir ki bu başvurularda yerel mahkemede kadının vermiş olduğu hükümden memnun olmamak değil taraflardan birinin hükme riayet etmemesi gerekçe olmuştur. Nitekim incelen hükümlerin hiçbirisinde Divan-ı Hümayun'da yapılmış bir murafaadan (duruşma) bahsedilmemiştir.

Divan'a ulaşan bir dilekçenin göreceği ilk muamelenin başvurunun yapıldığı tarihin yazılması olduğu²³⁰ bilgisi verilse de eldeki hiçbir dilekçe örneğinde bu uygulamaya rastlanmamıştır. Resmi görevlilerce sunulan bir arz veya arzuhal Divan'a girdiğinde ilk işlem olarak üzerinde mühür varsa mührün tatbikini yapmak gerekirdi.²³¹ Bu tatbik ise merkezde bulunan ve sahtekârlıkların önlenmesi amacıyla tutulan defterlerden sağlanmıştır. Her zümre için ayrı ayrı tutulan defterlerde mühürlerin bir örneği bulunur ve gerektiğinde gerçekliğini kontrol amaçlı kullanılırdı.²³² Tatbik için arzın sağına tatbik emri yazılır, kontrollerden sonra mühür gerçekse "sahihdir" veya "mutabıkdır" gibi ibareler ile belirtilirdi.²³³ Aynı kuralın mahzarlar için de geçerli olduğu görülmektedir. Divan-ı Hümayun'a 58 isim tarafından sunulan bir mahzarda mühürler için tatbik emri verilmiş ancak neticesi belirtilmediği gibi mahzara ilişkin hüküm ihtiva eden bir buyruldu da yazılmamıştır.²³⁴

Mührün tatbikinden sonra ikinci aşamada eğer doğrudan hüküm verilmeyecekse veziriazamın veya onun adına sadaret kethüdasının buyruldu ile süreç başlatılırdı. Ancak bu buyrulduyun her zaman dilekçe üzerine yazılmayıp, buyrulduzsuz olarak ilgili

²²⁸ Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, s. 74.

²²⁹ BOA, RAD, 7, s. 7, h. 22; BOA, RAD, 7, s. 29, h. 97; BOA, RAD, 7, s. 42, h. 147; BOA, RAD, 7, s. 117, h. 433; BOA, RAD, 7, s. 119, h. 438; BOA, RAD, 7, s. 119, h. 440; BOA, RAD, 7, s. 140, h. 515; BOA, RAD, 7, s. 133, h. 495; BOA, RAD, 7, s. 152, h. 557; BOA, RAD, 7, s. 183, h. 681; BOA, RAD, 7, s. 179, h. 669; BOA, RAD, 7, s. 202, h. 754; BOA, RAD, 7, s. 204, h. 759; BOA, RAD, 7, s. 235, h. 882; BOA, RAD, 7, s. 243, h. 905; BOA, RAD, 7, s. 243, h. 906; BOA, RAD, 7, s. 270, h. 991; BOA, RAD, 7, s. 373, h. 1373; BOA, RAD, 7, s. 382, h. 1409.

²³⁰ Baldwin, "Petitioning", s. 510.

²³¹ Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 309.

²³² Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 96.

²³³ Afyoncu, *Defterhâne-i Âmire*, s. 52.

²³⁴ BOA, A. DVN. ŞKT. 147/44.

kalemlerden suret çıkarılması ile de süreç başlayabilirdi.²³⁵ Davanın konusu belirlenir ve mevcut kayıtlar görülmek üzere konu hakkında bilgi verilmesi için ilgili kaleme havale edilir. Hangi kaleme havale edileceği ve nasıl bir prosedür uygulanacağı dilekçenin içeriğine bağlıdır.

Eğer şikâyetçinin söz konusu davasına ilişkin elinde referans gösterdiği bir belgesi varsa dilekçe incelendikten sonra kayıtlardan bu belge bulunup dilekçenin üzerine bir kopyası çıkarılır.²³⁶ Kopyanın çıkarılması için veziriazam dilekçenin üzerine belirttiği emir ile beylik kalemine havale eder. Daha önceden konu veya kişiler hakkında verilmiş bir ferman veya hüküm var ise mühimme, şikâyet veya eyalet ahkâm defterlerinden ilgili hüküm veya fermanın kopyası çıkarılır. Daha sonra yetkili görevli (muhtemelen Divan-ı Hümayun kisedârı) kontrol ettikten sonra kopyanın üzerine belgenin doğruluğunu gösteren “sahihdir” ifadesi koyar.²³⁷ Bu uygulamayı eldeki şikâyet dilekçelerinde görmek mümkündür. Örneğin dolandırıcılık yolu ile vekili olduğunu iddia ettiği halkı borca sokan Aser hakkında yapılan bir şikâyetinde kendisi hakkında daha önce verilen sürgün hükmü şikâyet dilekçesine eklenmiştir.²³⁸ Hakkında yakalama emri çıkarılan sabık miralayın affı için sunulan bir dilekçede de söz konusu evvelki emir, dilekçenin sağ üst kısmına “verilen ferman” emrine istinaden kopya edilmiştir.²³⁹ Bu şekilde kuyud-ı ahkâma bakılarak²⁴⁰ daha önce verilen emir, hüküm ve fermanlar ışığında yeni hükümlerin çıkarıldığı görülmektedir.

Veziriazamın şikâyetlere çözüm getirmek için ilgililerden yaptığı talep elbette sadece ferman ve hüküm kopyaları değildir. Kimi zaman veziriazam şikâyet konusuna göre defterhaneden kayıt, kimi zaman konuyla ilgili kalem amirinden arz veya ilam talep edebilirdi. Özellikle dirlik, vergi ve vakıflara ilişkin şikâyetlerde defterhane kayıtlarının çok önemli olduğu görülmektedir. Bu işlem için belgenin sağ üst köşesine kalın harflerle “mahalli, mahalli görüle, defterhanede mahalli görüle, defterhanesi” gibi ifadeler ile konuya ilişkin defter kayıtlarının çıkarılmasını isterdi. Emre istinaden emir ifadesinin altından başlamak üzere konuya ilişkin kayıtlar çıkarılır ve başlarında da kaydın kaynağını belirten *icmaldir, vakıftır* gibi ifadeler eklenirdi.²⁴¹ Mahalli görüle kaydında *mahall* defterhanede bulunan defterlerdir. Defter kayıtları özellikle tımar meselelerinde davayı

²³⁵ Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 308; BOA, A. DVN. ŞKT. 150/37; BOA, A. DVN. ŞKT. 152/46; BOA, A. DVN. ŞKT. 154/21; BOA, A. DVN. ŞKT. 155/45.

²³⁶ Baldwin, “Petitioning”, s. 509-510.

²³⁷ Ahışhalı, *Reisülküttâblık*, s. 83.

²³⁸ BOA, A. DVN. ŞKT. 152/46.

²³⁹ BOA, A. DVN. ŞKT. 155/45.

²⁴⁰ BOA, RAD, 7, s. 120, h. 441; BOA, RAD, 7, s. 331, h. 1219.

²⁴¹ Afyoncu, *Defterhâne-i Âmire*, s. 52-53.

karara götüren, kanun gibi son ve kesin belgeler olarak görülür. 20. yüzyıla kadar Osmanlı bürolarında ana kütükler olarak kullanılan bu defterler görülmeden idare işlem yapmazdı.²⁴² Evrak üzerine defterlerden derkenar çıkartmak ise defterhane kâtiplerinin görevidir. 18. yüzyılda çalışma alanlarına göre özel vazife alan kâtiplerden birisi de *mukabelecidir*. Çıkarılan derkenarların ve yazılan evrakın kontrolü mukabeleci denilen kâtibin görev alanı olmuştur.²⁴³

Reayaya ait vergi konulu arzuhallerde eyaletin kanunnamesinden derkenar yapılırken²⁴⁴ askerîlerin kayıtlarının defterhanedeki defterlerden çıkarıldığı görülmektedir. Zeameti dâhilindeki serbest tımarın bād-ı hevâ denilen vergilerini almak isteyen zâimin arzuhalinde bu süreçleri görmek mümkündür. “Defterhanesi” emrinin altına “icmaldir” ifadesi ile icmal defterinden zâimin yıllık hasılatını gösteren tımar kaydı çıkarılırdı. Hemen altına ise tımarın başka birisine verilip verilmediğinin tahvil kaleminde kontrolünün ardından²⁴⁵ “vech-i meşruh üzere mukayyedir” ifadesi ile ilgili kayıt çıkarılırdı. Böylece konuya açıklık getirecek kayıtlar defterhaneden derkenar edilirdi. Arzuhalin sağ altına “derkenar ifadesi, tarihi kâtibin parafı ve defterhane parafı” konularak belgenin defterhanedeki işlemi sonlandırılırdı. Veziriazam dilekçenin sol üst köşesine kalın harflerle “derkenarı mucebince kanun üzere hüküm buyruldu” notu²⁴⁶ ile hükmün yazılması için işi kâtiplere havale ederdi. Burada çıkarılan derkenar kayıtlarının başındaki ifadeler divani yazı ile yazılmışken derkenarların kendisi siyakat ile yazılmıştır. Zira asıl kayıtlar hangi stilde yazılmışsa derkenarlar da o stilde çıkarılırdı. Derkenar ifadesi ile defterhane parafı arasında yer alan tarih derkenarın çıkarıldığı tarih değil asıl kaydın tarihidir. Maliye kaleminden çıkan derkenarlarda günün tarihi atılırken Divan kaleminden çıkan derkenarlarda günün tarihi yer almazdı.²⁴⁷ Muamelede görülen bir husus da yukarıda da işaret edildiği üzere bazen belgelerin birden fazla kalemde işlem görebildiği ve her zaman keskin ayrımların yapılamayacağıdır. Nitekim bu arzuhal hem divan kalemi hem de tahvil kaleminde işlem görmüştür.

Muamele görmüş dirlik konulu bir arzuhal, tımar sahibi Hasan Vehbi’ye aittir. Şikâyete göre Rumeli eyaleti çavuşlar kethüdası, vazifeye katılmadığı gerekçesi ile Hasan Vehbi’nin elindeki tımarı almak istemektedir. Ancak şikâyetçi vazifeye katıldığını belirtir

²⁴² Halil İnalçık, “Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât”, *OA*, c. 1, 1980, s. 11.

²⁴³ Afyoncu, *Defterhâne-i Âmire*, s. 112-113.

²⁴⁴ Temelkuran, “Mühimme Kalemi”, s. 131.

²⁴⁵ Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 312.

²⁴⁶ BOA, A. DVN. ŞKT. 150/37.

²⁴⁷ Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 311.

durumun Rumeli defter kethüdasına ve defterdarına, eski çavuşlar kethüdasına ve çavuşlara ve orada bulunan diğer kişilere sorulup arz ve ilamda bulunmaları için bir emir çıkarılmasını talep etmiştir. Talep üzerine “defterhanesi” emriyle ilgili defterlerden ve tahvil kaleminden kayıtlar çıkarılıp alt alta yazılmış ve sayfanın sağ altına derkenar, tarih ve kâtip parafı ile defterhane parafı atılmıştır. Bu belgede de görüldüğü üzere karar vericinin konuya hâkim olması amacıyla defterlerdeki tüm kayıt ve derkenarlar kopya edilmiştir.²⁴⁸ Bu arzuhalde ilama da yer verilmiştir. İlam sahibi tam olarak tespit edilememekle birlikte arzuhalde ismi sayılanlardan birisine ait olması veya altında ilam sahibinin imzasının bulunması sebebi ile reisülkütuba ait olması yüksek ihtimaldir. Neticede ikinci buyruluda “ilamı mucebince hüküm buyruldu” ifadesi ile şikâyet ilama dayalı olarak hükme bağlanmıştır.²⁴⁹

Dirlik konusunda olduğu gibi vakıf konusunda da sunulan arzuhaller, ilgili kalemlerde muamele görmüştür. Manastır rahiplerince yapılan bir şikâyette manastıra ait çiftlik ve arazilerden bazı yerlere el konulduğu bildirilmiştir. El koyanlar, vakfın eski mütevellisinin aldığı borç karşılığında söz konusu yerleri kendilerine sattığını iddia etmişlerdir. Ancak manastır rahipleri manastıra ait arazi ve emlakın şahısların mülkü olamayacağını belirttikleri arzuhalleri ile duruma itiraz etmişlerdir. Vakfa ilişkin emr-i şeriflerinin ve vakfedilen malın vakıf tarafından zaptına işaret eden fetvalarının olduğunu da belirtmişlerdir. Muamele defterhaneden ilgili kayıtların çıkarılması adına dilekçenin sağ üst köşesine yazılan “defterhanesi” emri ve reisülkütubın ilam sunmasına ilişkin buyruldu ile başlamıştır. Emre istinaden söz konusu vakfın defterhanedeki defter-i evkaftan çıkarılan kayıtları “vakıfdır” ifadesinin altına yazılmış ve kayıtların altına da “an evkaf” notu düşülmüştür. Belgedeki bir muamele de konuya ilişkin kanunun da belgeye yazılmasıdır. Vakıf kayıtlarının hemen altında “kanun” ifadesinin altına vakıf olunan arazi ve çiftliklerin satılmasının kanuna aykırı olduğunu belirten bir açıklama yazılmıştır. Açıklamanın başına divan kaleminden çıkan derkenarlarda olduğu gibi doğruluğunu göstermek adına kalem şefi tarafından²⁵⁰ “sahihdir” ibaresi konmuştur. Divan-ı Hümayun kaleminde işlem gören belgelere ilişkin konuların mevcut kanunlara tatbiki ve verilebilecek karara ilişkin tespitlerde bulunmak “kanuncu”nun görevidir. Kanuncu reisülkütubın soracağı soruların altına yanıtlarını yazardı. Klasik dönemde nişancının yerine getirdiği vazife 17. yüzyıldan sonra kalem idarecilerine (kisedarlarına) devredilmiş, 18. yüzyıl sonlarında ise müstakil

²⁴⁸ İnalçık, “Aklâm ve Muâmelât”, s. 12.

²⁴⁹ BOA, A. DVN. ŞKT. 155/53.

²⁵⁰ Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 311.

memuriyet haline gelmiştir.²⁵¹ Sayfa sonuna gene derkenar, tarih, kâtip parafı ve defterhane parafı atılmıştır. Bu arzuhalde belirtilmesi gereken bir husus şikâyetin sayfanın sol taraftan ortaya yazıldığı ve veziriazam buyrulduklarının ve ilamın şikâyet metninin altında yer aldığıdır. Bu durum alışıldık formlardan farklıdır. Derkenarlar ve kanunun belirtilmesinin ardından reisülküttab ilamını yapmış ve altına imzasını atmıştır. Neticede veziriazam da “ilamı mucebince hüküm buyruldu” şeklinde ikinci buyruldu ile muameleyi sonlandırmıştır.²⁵² Aslında ilam istendiğinde reisülküttab ilamı bizzat kendisi yazmaz, ilamcı denilen bir memur yazardı. Konu incelenir, defterlerdeki kayıtlardan durum anlatılır ve karar yazılırdı. Memur karardan sonraki kısmı boş bırakır, reisülküttab ilamı incelerdi. Uygun bulursa bu dilekçede de olduğu gibi boş bırakılan kısma “emr u ferman devletlü azametlü sultanım hazretlerindir” babında ifadeyi ekler ve imzasını atardı.²⁵³ Ancak her ne kadar bu işi yapan memur için ilamcı dense de bu dönemde bürokrasideki adı bu olmasa gerek. Zira asıl ilamcı adı ile ifade edilen vazife 19. yüzyıl başlarında ortaya çıkmıştır.²⁵⁴ Sadece ilamlarda değil defterhaneden çıkarılan kayıtların, konuya ilişkin belirtilen kanunların, yapılan açıklamaların veya sunulan arzların da sonunda bu uygulamayı görmek mümkündür. Dilekçelerde bu tip muamelelerin sonunda bulunan “ferman devletli sultanımıdır” babında ifadelerin farklı kalemle, daha büyük ve daha kalın yazıldığı görülmektedir. Muameleyi yapmak ile görevli olan kâtiplerin işlemi yapmasından sonra kaydı inceleyen ilgili birimin amirinin son ifadeyi ekleyerek işlemi tamamladığı anlaşılmaktadır.²⁵⁵

Bir başka manastır vakfına ait benzer bir şikâyet dilekçesinde bir önceki dilekçe ile aynı süreçlerin takip edildiği anlaşılmaktadır. Ancak belgenin alt yarısı mevcut olmadığından tamamını değerlendirmek mümkün olmamıştır.²⁵⁶ Mihrimah Sultan Vakfı’na bağlı köylerden birini iltizam yolu ile tasarruf eden Mehmed’in vergi tahsiline ilişkin arzuhali de diğer vakıf konulu belgelerin gördüğü muameleleri görmüştür. Ancak burada arz veya ilam olmaksızın defterhanedeki defter-i evkaftan çıkarılan derkenara istinaden “derkenarı mucebince kanun üzere buyruldu” şeklindeki buyruldu verilmiştir.²⁵⁷

Muamele görmüş bir başka arz ise Selanik mutasarrıfına aittir. Arz, vekili olduğu Yahudi taifesinden reayaya yaptığı eziyetler sebebi ile daha önce sürgün edilen ama geri

²⁵¹ Ahışhalı, *Reisülkütablık*, s. 160.

²⁵² BOA, A. DVN. ŞKT. 152/80; Yazılan hüküm için bkz. BOA, RAD, 7, s. 260, h. 962.

²⁵³ Ahışhalı, *Reisülkütablık*, s. 85, s. 161.

²⁵⁴ Afyoncu, *Defterhâne-i Âmire*, s. 113.

²⁵⁵ BOA, A. DVN. ŞKT. 152/80; BOA, A. DVN. ŞKT. 154/21; BOA, A. DVN. ŞKT. 155/45.

²⁵⁶ BOA, A. DVN. ŞKT. 153/87.

²⁵⁷ BOA, A. DVN. ŞKT. 154/21; Yazılan hüküm için bkz. BOA, RAD, 7, s. 274, h. 1003.

gelip bu sefer de reaya adına borç alıp şahsi işlerine harcadığı için ikinci kez sürgün edilen Aser hakkındadır. Aser'in aldığı borçlar reayaya kalmıştır. Alacaklılar borcu reayadan faizli ve bir defada ödemelerini istemiştir. Buna gücü yetmeyen reaya adına mutasarrıf, borcun faizsiz ve taksitli olarak ödenmesini arz ve ilam etmiştir. Arzın gördüğü işlemlere bakıldığında ilk olarak daha önce sürgün edilmiş olunmasına istinaden sürgüne dair fermanın kontrolü istenmiştir. Arzın sağ üst köşesine yazılan “verilen ferman” emri ile muamele başlamıştır. Söz konusu ferman beylik kaleminden tespit edilip emrin altına kaydedilmiş ve fermanın Dergâh-ı Mualla yeniçerileri ağasının mühürlü mektubu ile Selanik monlasına ve Selanik'te bulunan yeniçeri zabiti turnacıbaşına gönderildiği belirtilmiştir. Açıklamanın sonuna ise hükmün orijinal tarihi eklenmiştir. Bundan sonraki işlem ise hâlâ sürgünde olan Aser için serbest bırakılması hususunda herhangi bir fermanın verilip verilmediğine ilişkindir. Konuya ilişkin emir “ıtlakıçün verilen ferman” olup altına “ıtlak için henüz emr-i şerif verilmemiştir, ferman devletli sultanımındır” diyerek soru cevaplandırılmıştır. Açıklamanın başına da “sahihtir” ibaresi konmuştur. Büyük olasılıkla konu ve belge türü aynı olması sebebi ile ikinci işlem de birinci işlemin yapıldığı büroda yapılmıştır. Verilen bilgilerin ve yapılan açıklamaların neticesinde veziriazam buyrulduşunda borcun şer' ile taksitlendirilmesine hükmetmiştir.²⁵⁸

Selanik mutasarrıfının bir başka arzı ise kendisine hakkında tutuklama emri gönderilen sabık miralaya ilişkindir. Ahalinin mahzar, Vodina kadısının da ilam yolu ile halkın miralaydan hoşnut olduğunu ve affedilmesini istediklerini belirtmesi üzerine mutasarrıf miralayın affı için arz ve ilamda bulunmuştur. Bu arz da bir önceki ile aynı işlemleri görmüş, evvelki tutuklama emri arz üzerine kaydedilmiş, açıklaması yapılmıştır. Veziriazam “af ve itlakı için” hüküm buyurmuştur.²⁵⁹

Belgelerden de anlaşıldığı üzere merkezde bulunan kayıtların yanı sıra bazı yetkililerin arz ve ilamları şikâyetlerin çözümünde etkili olmuştur. Tımar ve zeamet işleri defterhanenin başında bulunan defter emini ve divan bürokrasisinin etkin görevlilerinden reisülküttab tarafından görülmektedir. Tımar için bir arzuhal sunulduğunda ise durum sancağın alaybeyine sorulur ve onun arzı istenirdi.²⁶⁰ Berat tezkiresi verilene kadar yapılan işlemler bu görevli ve bürolar ile onlara bağlı birimlerce yürütülürdü. Vakıflara ilişkin kayıtlar da defterhanede muhafaza edilmiştir. Bu sebeple bir dirlik beratının alınması gibi dirliğe ve tasarrufuna ve vakıflara ilişkin sorunların çözümünde de bu mercilerin rolü

²⁵⁸ BOA, A. DVN. ŞKT. 152/46.

²⁵⁹ BOA, A. DVN. ŞKT. 155/45.

²⁶⁰ Afyoncu, “Defterhâne”, s. 100-102.

kaçınılmaz olmuştur. Nitekim incelenen şikâyetlerin çözümünde kayıtların yanı sıra defter emini ilamı ve arzı,²⁶¹ miralay/alaybeyi arzı²⁶² ve reisülküttap ilamının²⁶³ referans alındığı görülmektedir. Mukataa, dirlik ve cizyelerin mali boyutuna ilişkin hususlarda başdefterdar da arz ve ilamlar sunmuştur. Şahısların bizzat gelerek, arzuhal veya mektup sunarak ya da adam göndererek defterdarlıktan hüküm talep ettikleri de bilinmektedir.²⁶⁴ Bu uygulamanın temelinde defterdarın yetkileri ve görev alanları yatmaktadır. Fatih Kanunnamesi ile padişaha bizzat arzda bulunmaya yetkili isimler arasında sayılan defterdar, havass-ı hümayunun da idaresinden sorumludur. Haslar ve bağlı köy ve tımarlar defterdar sorumluluğunda olmuştur. Mukataa sisteminin yaygınlaşması ile görev alanı genişlemiş tevcih ve gelir tahsili görev alanına girmiştir.²⁶⁵ Kendilerinin de mukataa tasarruf ettikleri görülmektedir.²⁶⁶ Cizye gelirlerine ait işlemler de defterdarlıkta gerçekleştirilmiştir.²⁶⁷ Başdefterdar kalemine tabi olan kâtiplerden Rumeli ahkâm tezkirecisi Rumeli'ye bağlı çeltikçi, tuzcu, tımarsız şahincilerin berat ve tezkirelerini hazırladığı gibi Rumeli'ye ait şikâyetlere ilişkin hükümleri de hazırlardı.²⁶⁸ Bu noktada söz konusu mukataa, dirlik ve cizyelerin mali boyutuna ilişkin anlaşmazlıklarda başdefterdarın çözüme katkı sunanlar arasında olduğu görülmektedir.²⁶⁹ Kimi zaman ise kadınlar, alaybeyleri, Rumeli tımar defterdarı, zuamâ, erbâb-ı tımar ve çeribaşı gibi birçok kişi bir araya gelerek soruna ilişkin mahzar sunmuş²⁷⁰ ve çözüme katkıda bulunmuşlardır. Babüssade ağası arzı,²⁷¹ kadı arzı²⁷² ve şeyhülislamın işaretinin²⁷³ de süreçte rol aldığı görülmektedir.

Miras veya borçlara ilişkin şikâyetlerin çözümünde de arz ve ilamlar etkili olmuştur. Vasinin ve kadının bir olup haksızlık yaptığı yetimlerin şikâyetine ilişkin çıkarılan bir hükümde bunu görmek mümkündür. Şeyhülislam, yetimlerin şikâyette bulunduğu kişilerin Selanik kadısınca yargılanıp haksız yere aldığı şeylerin iade edilmesine yönelik emir çıkarılmasına işarette bulunmuştur. Bunun üzerine şeyhülislamın işaretine

²⁶¹ BOA, RAD, 7, s. 133, h. 495; BOA, RAD, 7, s. 140, h. 513.

²⁶² BOA, RAD, 7, s. 114, h. 423; BOA, RAD, 7, s. 232, h. 872.

²⁶³ BOA, RAD, 7, s. 114, h. 423; BOA, RAD, 7, s. 260, h. 962.

²⁶⁴ Rıfat Günalan, *Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasisi (XVI. Yüzyıl Maliye Ahkâm Defterleri)*, Kayhan, İstanbul, 2010, s. 127.

²⁶⁵ Günalan, *Defterdarlık*, s. 23-25.

²⁶⁶ BOA, RAD, 7, s. 55, h. 200.

²⁶⁷ Günalan, *Defterdarlık*, s. 81-82.

²⁶⁸ Günalan, *Defterdarlık*, s. 91.

²⁶⁹ BOA, RAD, 7, s. 55, h. 200; BOA, RAD, 7, s. 343, h. 1267.

²⁷⁰ BOA, RAD, 7, s. 132, h. 490; BOA, A. DVN. ŞKT. 147/44.

²⁷¹ BOA, RAD, 7, s. 7, h. 22.

²⁷² BOA, RAD, 7, s. 3, h. 8; BOA, RAD, 7, s. 48, h. 170.

²⁷³ BOA, RAD, 7, s. 132, h. 490.

uygun davranılması için Selanik monlasına hüküm gönderilmiştir.²⁷⁴ Tereke tahririnde yaşanan bir anlaşmazlık ise Rumeli kazaskerinin askeri kassam tayin edilmesine ilişkin ilamına istinaden bir askeri kassamın tayini ile hükme bağlanmıştır.²⁷⁵ Alacağını tahsil edemeyenlerin, borçlunun mahallinde borcunu ödememesi halinde İstanbul'a getirtilip ödemenin yaptırılmasına yönelik yaptığı taleplerinin ise naibin bu yöndeki arzına istinaden istenilen doğrultuda hüküm çıkarılması ile cevaplandırıldığı görülmektedir.²⁷⁶ Babüssaade ağasının arzı²⁷⁷ ile naibin arz ve ilamları²⁷⁸ başka borç konulu anlaşmazlıkların çözümünde de aynı rolü üstlenmiştir.

1.4.6. Son Hüküm

Şikâyetlere yönelik uygulanan bürokrasi; şikâyet dilekçelerinin üzerine veziriazam veya onun adına sadaret kethüdası tarafından verilen buyruldu ile veya buruldusuz doğrudan başlayan muamele, defter kayıtlarının çıkarılması, ilgililerden arz ve ilamların alınması, konu için kanuna bakılması gibi süreçlerden sonra verilecek hükmü belirleyen son buyruldunun yazılması ile sona ererdi. Belgenin divandan çıktığını göstermek için de son buyruldunun sağ yanına köşeli S harfi veya sol tarafında hafif bir uzantısı olan U harfi ya da “//” şeklinde çift çizgi eklenirdi.²⁷⁹ Muamele her ne kadar veziriazamın son buyruldusu ile sonlandırılrsa da aslında çoğu kez belge veziriazamın önüne buyruldusu dahi çekilmiş olarak gelirdi. Veziriazam hariç buyrulduyu yazma yetkisi reisülküttab, sadaret kethüdası, defterdar, çavuşbaşı ve bazı sıra dışı durumlarda birinci ve ikinci tezkirecilere aittir. Muamelesi tamamlanmış, buyruldusu çekilmiş olarak gelen belge veziriazamca incelenir ve uygun bulursa doğru olduğunu belirten “sahh” işaretini koyardı.²⁸⁰

Divandan çıkan kararlar arz yolu ile padişahın bilgisine sunulurdu. Padişah uygun bulmadığı bir kararı bozabilirdi. Arza çıkmanın seyrekleştiği dönemlerde bu uygulamaya sıkı sıkıya uyulmamış olsa da²⁸¹ bazı arz ve arzuhaller hakkında verilen kararlar padişahın da kontrolüne sunulmuştur. Kararlarının yazıldığı kâğıdın üst kısmında hatt-ı hümayun yazılacak kadar boşluk bırakılır *arzuhallerin hülasasıdır* denilip tarih atılırdı. Altında her karar için bir bendlik özet yazılır, onun üstüne de kırmızı kalem ile çıkarılan kayıtlar ve

²⁷⁴ BOA, RAD, 7, s. 48, h. 170.

²⁷⁵ BOA, RAD, 7, s. 229, h. 860.

²⁷⁶ BOA, RAD, 7, s. 223, h. 832; BOA, RAD, 7, s. 331, h. 1219; BOA, RAD, 7, s. 289, h. 1063.

²⁷⁷ BOA, RAD, 7, s. 145, h. 526.

²⁷⁸ BOA, RAD, 7, s. 253, h. 939; BOA, RAD, 7, s. 375, h. 1380; BOA, RAD, 7, s. 296, h. 1087.

²⁷⁹ Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 204.

²⁸⁰ Ahışhalı, *Reisülküttalık*, s. 86.

²⁸¹ Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, s. 114-115.

verilen karar verevine olacak şekilde yazılırdı. Padişah da kâğıdın en üstüne kararını belirten hatt-ı hümayununu yazardı.²⁸²

Divan-ı Hümayun kaleminde şikâyet ile ilgili hükümleri kontrol eden görevliye *ahkâm mümeyyizi* veya *şikâyet mümeyyizi* denir. Eğer davanın sonunda bir ferman çıkarılacaksa hazırlanan ferman bu görevli tarafından kontrol edilir. Mümeyyiz fermanı ve ferman yazılana kadarki süreçte yapılan yazışmaların imlasını ve kanunlara vâkîf olduğu için mevcut kanuna uygunluğunu denetler, kontrol ettiği fermanı uygun bulursa üzerine sahh işareti koyardı. Sonra reisülküttab inceler, düzeltme (tashih) gerekiyorsa yaptırır, gerekmiyorsa ulaştı anlamında “resîd” işaretini koyar, fermanın arkasını imzalardı. Arzuhal ile çıkmış bu şikâyet fermanları kâğıt eminine teslim edilir, fermanı alacak olan kişi harcını öder ve buradan teslim alırdı.²⁸³

İşlem gören dilekçeler bu bürokratik süreçlerden geçerken bazı davalara ilişkin doğrudan hüküm verildiği görülmektedir. Hakkında hüküm verilen dilekçenin mevcut olduğu durumlarda bunu tespit etmek kolaydır. Ancak dilekçesi bulunamayan davalarda, deftere kayd edilen hükümden fikir yürütülmeye çalışılmıştır. Hükümde herhangi bir büroya sevk edildiğine, ilgili görevliden arz veya ilam talep edildiğine veya herhangi bir muamele yapıldığına ilişkin ifadelerin tespit edilemediği durumlarda davanın muamelesiz sonuçlandırıldığı anlamı çıkarılabilir. İncelenen kayıtlara bakıldığında bunun örneklerini görmek mümkündür. Köy ahalisine ait bir meranın gerekçesiz ve haksız olarak zapt edilip başkalarına satılmasına ilişkin yapılan şikâyette her hangi bir muamele yapılmadan doğrudan hüküm verilmiş, bu tip mera yerlerinin alınıp satılmasının ve kışlaklık yapılmasının kanuna aykırı olduğu belirtilip zorla yapılmışsa dahi tekrar meralştırılması emredilmiştir.²⁸⁴ Mahsûlden ödenecek öşür oranının askerî veya reaya oluşa göre değişip değişmediği konusunda düşülen bir anlaşmazlık ise aynı oldukları cevabı ile doğrudan hükme bağlanmıştır.²⁸⁵ Borçlarını ödedikleri halde çiftliklerinin mahsulüne el konulan çiftlik sakinlerinin şikâyeti üzerine doğrudan hass voyvodasına hitaben davayı görüp alacağın tahsil edilmesini ve çiftliğin serbest bırakılmasını sağlaması yönünde emir çıkarılmıştır.²⁸⁶ Malikâne usûlü ile mutasarrıfı olduğu köylerin halkı kandırılarak başka yerlere çekilen mutasarrıf, halkın geri getirilmesine ilişkin şikâyet ve talepte bulunmuş, talep muameleye gerek olmaksızın “kanun üzere iskân hüküm buyruldu” buyruldu ile

²⁸² Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 308.

²⁸³ Ahışhalı, *Reisülküttablık*, s. 89-93, 162.

²⁸⁴ BOA, RAD, 7, s. 99, h. 38.

²⁸⁵ BOA, RAD, 7, s. 197, h. 796.

²⁸⁶ BOA, RAD, 7, s. 365, h. 1340.

doğrudan hükme bağlanmıştır.²⁸⁷ Adamı bir iş için Selanik'e gidecek sarrafın cizye talebi ile karşılaşmamasına²⁸⁸ veya vakıf mütevellisinin vakfa ait arazinin kendi evi ile istibdaline²⁸⁹ yönelik talepler gibi bazı talepler de doğrudan hükme bağlanmıştır. Borçlu ahalinin arzuhalinde de muamelesiz olarak hüküm verildiği görülmektedir. Borçlu oldukları kişi kendilerinden fazla faiz almış, anaparanın ödemesi bitmeden ölmüştür. Borçlular bu sefer de varislerin eline kalmışlardır. Borçlarının bir kerede değil de taksit ile ödeme talepleri “mahallinde şerle görülüp defaten edaya kudretleri olmadığı dainleri muvacehesinde sabit olursa kudretleri merteye tecil ve taksid ile eda ettirilmesi” buyruldu ile cevaplandırılmıştır.²⁹⁰ Bunun gibi başka borç taksitlendirme talepleri de aynı yönde hükme bağlanmıştır.²⁹¹

Şikâyet dilekçelerinin muamelesiz olarak cevaplandırılmasının bir diğer şekli ise şer'e, kanuna veya deftere göre davranılmasının emredildiği, ayrıntının verilmediği bir hüküm ile cevaplandırılmasıdır.²⁹² Bölgedeki idarecilere davanın mahallinde görülmesine²⁹³ yönelik hükmün gönderilmesi de muamelesiz verilen diğer hüküm türüdür.

Tablo 1.2: *Dönem ve Bölgelere Göre Şikâyetlere Yönelik Verilen Hüküm Türleri*²⁹⁴

Kayıt	Mahalline sevk	Kanun ve Defterlere İşaret	Belge ve Kayıtlara Dayalı	Arz ve İlamlara Dayalı	Doğrudan Karar	Divana Çağırma	Mübaşir Gönderme	Diğer
17. Yüzyıl Sonu İmparatorluk Geneli	% 46	X	X	X	% 38	% 10	%6	X
17. Yüzyıl Üsküp Örneği	% 38	X	% 15	X	% 35	% 12	X	X
18. Yüzyıl Rumeli Geneli	% 51	% 19	% 9	% 6	% 13	% 2	X	X
18. Yüzyıl Selanik Örneği	% 51	% 18	% 15	% 6	% 5		X	% 5

²⁸⁷ BOA, A. DVN. ŞKT. 165/40.

²⁸⁸ BOA, RAD, 7, s. 224, h. 835.

²⁸⁹ BOA, RAD, 7, s. 74, h. 274.

²⁹⁰ BOA, A.DVN. ŞKT. 162/60; BOA, RAD, 7, s. 373, h. 1371.

²⁹¹ BOA, RAD, 7, s. 145, h. 526; BOA, RAD, 7, s. 296, h. 1087.

²⁹² BOA, A. DVN. ŞKT. 160/43

²⁹³ BOA, A. DVN. ŞKT. 157/71; BOA, A. DVN. ŞKT. 158/42; BOA, A. DVN. ŞKT. 159/62; BOA, A. DVN. ŞKT. 160/62; BOA, A. DVN. ŞKT. 167/45.

²⁹⁴ Tuğluca, *Şikâyet Mekanizması*, s. 36; Tuğluca, “Üsküp’te Şikâyet Hakkı”, s. 118; Tuğluca, “Ahkâm-Şikâyet Defterleri”, s. 248.

Divan-ı Hümayun'un merkeze ulaşan şikâyetlere çözüm üretmesine ve verilen hüküm türlerine bakıldığında bir değişimin olduğu görülmektedir. Belirtilen tüm dönem ve bölgelerde gönderilen en yaygın hüküm türü davanın mahalline sevkidir. Ancak Divan'ın şikâyetlere yönelik doğrudan hüküm verme usûlünün gittikçe azaldığı görülmektedir. Tarafları Divan'a çağırma ve mübaşir gönderme usûlleri 18. yüzyıl Rumeli'sinde nerede ise hiç uygulanmamışken 17. yüzyıl kayıtlarında rastlanmayan kanun ve defterlere işaret eden emirlere 18. yüzyıl kayıtlarında rastlanmıştır. Ayrıca 18. yüzyıl kayıtlarında arz ve ilamlara dayalı olarak hüküm verme usûlü de görülmektedir. Belge ve kayıtlara dayalı olarak verilen hükümler nispeten orantılı dağılım sergilemektedir. Yukarıdaki verilere dayalı olarak yapılan değerlendirmelerin devletin her dönemi ve coğrafyası için geçerli olduğu iddia edilemez elbette. Ancak bu veriler çerçevesinde elde edilen çıkarım Divan'ın çözüm konusunda genel temayülünün davaların mahalline sevki yönünde olduğudur. Belge ve kayıtlara dayalı çözümlerin ise 1749-1750 Selanik'i için defterhanede bulunan kayıtların esas referans olması sebebi ile dirlik, mukataa ve vakıf konularında olduğu görülmektedir.

Divan'ın her zaman davayı hükme bağlamadığı ve hükmün verilmesini ilgili yerel mahkemeye bırakabildiği²⁹⁵ bilindiğinden şikâyetlerin çoğuna mahallinde bakılması yönünde hüküm vermesi olağan karşılanabilir. Ancak mahalline sevk edilen davalara baktığımızda büyük bir kısmının hiç Divan'a gelmeden kadı mahkemesinde de çözülebilecek davalar olduğu görülmektedir. Buna rağmen şikâyetçiler birçok masrafı ve zahmeti göze alarak Divan'a kadar gelip şikâyette bulunmayı ve/veya arzuhallerini sunmayı tercih etmişlerdir. Bu durumda akla "neden" sorusu gelmektedir. Bu sorunun birden fazla cevabı olabilir. Aslında şikâyetçiler de böyle bir hüküm verileceğini tahmin ediyorlardır. Ancak Divan'dan alacakları bir hüküm ile konuya valinin dikkatini çekmek, davayı gözetimini sağlamak, kadının hatalı veya haksız hüküm vermesinin önüne geçmek, konuya dikkati çekilen valinin kadının vereceği karar üzerinde etkili olmasını sağlamak gibi "garantici" anlayış ile başvuruda buldukları düşünülebilir. Aslında şikâyetçinin aldığı emr-i şerif sembolik değerdedir ve şikâyetçi bu yolla sosyal ve psikolojik dinamikleri etkilemeyi hedeflemektedir.²⁹⁶

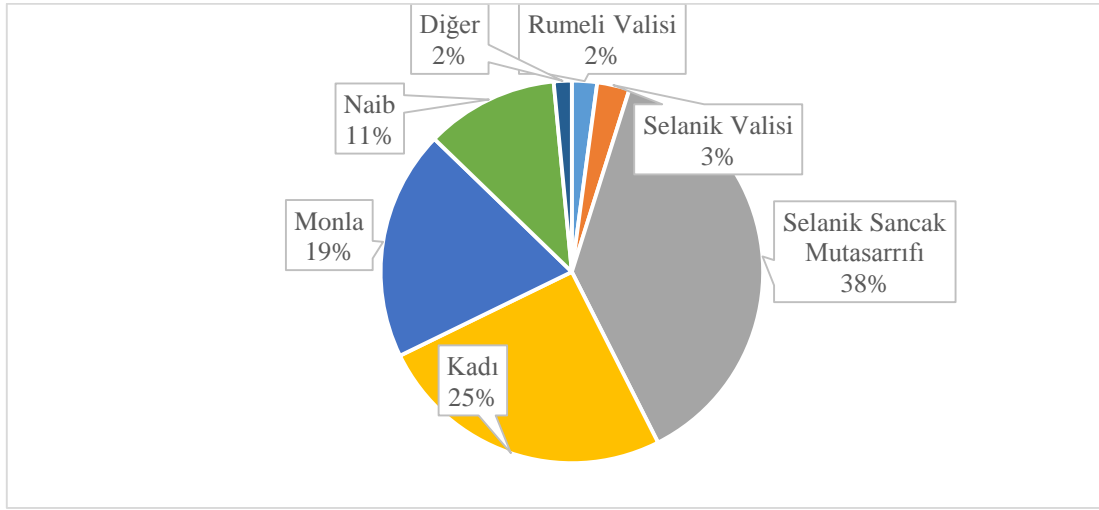
Divandan çıkan kararların hepsi padişah tarafından verilmiş kararlar olarak görüldüğünden genel olarak ferman denmekle birlikte daha ziyade hüküm adı ile çıkmıştır.

²⁹⁵ Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, s. 85.

²⁹⁶ Baldwin, "Petitioning", s. 500.

Davaya ilişkin kararı kapsayan belge muhatabı Divan'da ise kendisine verilir. Orada değilse genellikle çavuşlar vasıtası ile ilgili idari birime ve görevliye gönderilir.²⁹⁷ Hüküm çoğunlukla hem valiye hem de kadıya hitaben yazılır. Hükümü ihtiva eden evrak ilgili yere ulaştığında burada şer'iyeye sicillerine de kaydedilir.²⁹⁸

Söz konusu hükümlerin gönderildiği idari birimlere bakıldığında % 86'sının sancak merkezine % 14'ünün ise kazalara gönderildiği görülmektedir. Muhataplar ise Rumeli valisi, Selanik valisi ve Selanik sancağı mutasarrıfıdır. % 38 gibi bir oranla en fazla hüküm mutasarrıfa gönderilmiştir.²⁹⁹ Ayrıca hüküm gönderilenler arasında iskele eminleri, zabıtlar, kassam, yeniçeri zabiti ve voyvoda da bulunmaktadır.

Grafik 1.9. Hükümlerin gönderildiği yetkililer

Divan'ı Hümayun, çıkardığı emirleri genelde tek yetkiliye göndermemiş hem ehl-i örf hem de ehl-i şer'e hitaben hüküm yazmıştır. 1749-1750 Selanik'ine gönderilen

²⁹⁷ Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, s. 111-112.

²⁹⁸ Baldwin, "Petitioning", s. 511.

²⁹⁹ Dönemin Selanik sancağı mutasarrıfının Seyyid Mehmed Paşa olduğu görülmektedir. Silahdar Mehmed Paşa olarak da bilinen Seyyid Mehmed Paşa, 1735'te geldiği sadareten 1737 yılında azledilmiştir (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 4/2, s. 341-342). Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi'nin ek kısmında vezir-i azamların listelendiği bölümde Silahdar Seyyid Mehmed Paşa'nın sadareti 9.1.1736 – 6.8.1737 olarak gösterilmiştir (Genç ve diğerleri, *Arşiv Rehberi*, s. 465). Azlinden sonra da birtakım görevler almış ve kendisine tevcihlerde bulunulmuştur. Nitekim Selanik sancağı, 1163 yılı Rebi'ülevvel'inin ilk yarısında kendisine arpalık olarak tevcih edilmiştir (BOA, RAD, 7, s. 133 h. 494). Gönderilen hükümlerde kendisine hitaben "sadr-ı esbak vezir" denmekle birlikte aynı tarih aralığına ait bir başka hükümde "Teala vezir-i azam olup hâlâ ber vech-i arpalık Selanik sancağı mutasarrıfı olan" şeklinde hitab edilmesi tekrar veziriazamlığa getirilmiş olduğunu düşündürmektedir. Ancak sonrasındaki tüm hükümlerde sadr-ı esbak vezir ve sabikan veziriazam ifadesi ile hitap edilmiştir (BOA, RAD, 7, s. 139 h. 511; BOA, RAD, 7, s. 145 h. 528; BOA, RAD, 7, s.147 h.535; BOA, RAD, 7, s. 296 h. 1087).

hükümler toplamda % 55 oran ile kadı, naib ve monla da denilen müftülerden oluşan ehl-i şer'e hitaben yazılmıştır. % 45'i ise ehl-i örf denilen idareci ve görevlilere hitabendir. Ancak 17. yüzyıl sonu imparatorluk geneline bakıldığında bundan farklı olarak ehl-i şer'e hitab edilen hüküm oranı % 65'tir.³⁰⁰ Aynı şekilde 17. yüzyıl Üsküp'ünde de kadılara, ehl-i örf ve müftülerle beraber muhatap alındığı hükümler dâhil edildiğinde % 90'a varan bir oran ile Divan-ı Hümayun tarafından hüküm gönderilmiştir.³⁰¹ 1742-1743 yılları Rumeli eyaletinden gelen şikâyetlere yönelik çıkarılan hükümlerde de büyük oranda ehl-i şer'in muhatap alındığı görülmektedir.³⁰² Ancak yukarıdaki grafikte de görüldüğü üzere 1749-1750 Selanik'ine gönderilen hükümlerin oranları daha önceki çalışmalarda görülen oranlara göre oldukça düşüktür. Ehl-i şer'den ziyade başta sancak mutasarrıfı olmak üzere ehl-i örf'e hüküm gönderildiği görülmektedir.

³⁰⁰ Tuğluca, *Şikâyet Mekanizması*, s. 85.

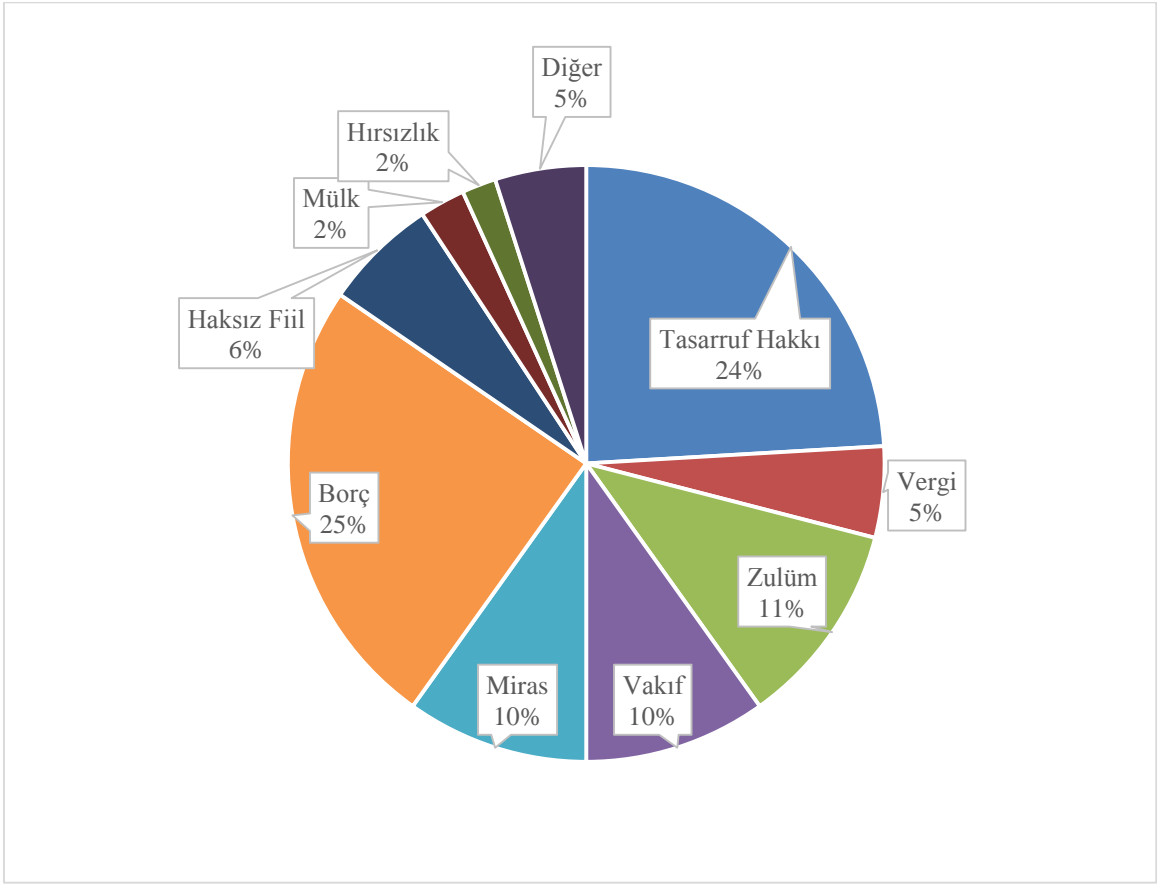
³⁰¹ Tuğluca, "Üsküp'te Şikâyet Hakkı", s. 116-117.

³⁰² Tuğluca, "Şikâyet- Ahkâm Defterleri", s. 250.

BÖLÜM II

ŞİKÂYET KONULARI

Bu bölümde, 7 Numaralı Rumeli Ahkâm Defteri (1749-1751) içerisinde yer alan ve Selanik'e gönderilen hükümlerde geçen şikâyetlerin içeriği incelenmiştir. Şikâyet konuları; gelir kaynaklarının idaresi, vakıf, miras, borç, hırsızlık, haksız fiil ve mülk olarak tespit ve tasnif edilmiştir. Vergi, zulüm ve tasarruf hakkı konularına ilişkin şikâyetler, gelir kaynaklarının idaresi konusu içerisinde ele alınmıştır.

Grafik 2.1. Şikâyetlerin konulara göre dağılımı

Divan-ı Hümayun'a Selanik'ten ulaşan 162 şikâyette gelir kaynaklarının idaresi % 40 oranı ile en fazla şikâyetin geldiği konu olmuştur. Bir diğer yaygın şikâyet konusu borç ilişkisinden kaynaklanan anlaşmazlıklardır. Alacaklıların ve borçluların Divan'a ulaştırdığı bu şikâyet konusu genel dağılımda % 25 paya sahiptir. Bu veri dönemin Selanik'inde ekonomi temelli anlaşmazlıkların önemli bir problem olduğunu göstermektedir. Gelir kaynaklarının idaresine ilişkin yapılan düzenlemelerin taşra hayatına yansımalarının ve ekonomik sorunlar ile karşı karşıya kalan halkın borçlandığı gerçeğinin, dağılımın bu

yönde olmasını etkilemiş olduğu düşünülebilir. İncelenen kayıtlarda vakıflar % 10, miras % 10, haksız fiil % 6, mülk ve hırsızlık % 2 oranları ile davalara konu olmuştur.

2.1. GELİR KAYNAKLARININ İDARESİNE İLİŞKİN ŞİKÂyetLER

Gelir kaynaklarının idaresine ilişkin şikâyetlerin içeriğine geçmeden Osmanlı Devleti'nde gelir kaynaklarının nasıl idare edildiğine değinmekte fayda vardır. Osmanlı Devleti'nde vergi tahsilinde dolaylı ve doğrudan olmak üzere iki temel yöntem vardır. Dolaylı yöntem hasılatı doğrudan hazineye aktarılmayan, vazife karşılığında askerî zümre mensuplarına bırakılan vergilerin yine ilgili zümre tarafından toplanmasıdır.³⁰³ Buna dirlik veya tımar sistemi denir. Dirlik sistemi; geçimlerini ve hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara belli bölgelerin vergilerini kendi adlarına tahsil yetkisi veren sistemdir.³⁰⁴ İlk kayıtlarda sadece has ve tımar şeklinde geçen dirlikler zeametle de eklenmesi ile çeşitlenmiştir. Geliri 20 bin akçeye kadar olanlar tımar, 20 bin – 100 bin akçe arasında olanlar zeamet ve 100 bin akçeden fazla olanlar ise has olarak sınıflandırılmıştır.³⁰⁵ Dirlik sahibi söz konusu araziye reaya denilen çiftçi sınıfına tapu resmi karşılığında işlemek üzere kiraya verir ve devletin alması gereken vergileri kendisi alır. Bunun karşılığında da geliri oranında asker (cebelü) besleyip gerekli teçhizatları sağlar ve çağrıldığında seferlere katılır.³⁰⁶ Bütün bunlar düşünüldüğünde dirlik sisteminin esas itibarıyla askerî; vergi ve üretim noktasında malî; dirlik bölgesinde asayişin temin etmesi bakımından ise toplumsal sistemin temel taşı olduğu anlaşılmaktadır.

16. yüzyıla kadar dirliklerin devlet hizmetinde bulunan çeşitli görev ve makamlardaki sivillere de tevcih edildiği bilinmektedir.³⁰⁷ Her ne kadar sivil devlet görevlilerine gelir tahsisi sağlanmışsa da sistemin esas amacı seferler için asker beslemek olup³⁰⁸ dirlikleri tasarruf hakkını elinde bulunduranların daha ziyade sipahi olması beklenmektedir. Ancak 16. yüzyıl sonlarından itibaren dirlik tevcihinde klasik dönem kaidelerine uyulmadığı ve dirliklerin sistemin amacına hizmet edecekleri verilmediği bilinmektedir. Bu durum sonraki yüzyılda da devam etmiştir. Nitekim 17. yüzyıl ortalarında savaflara katılanlar arasında 14 bin küsur tımarlıya karşı sayıları dört bini aşan, askerlikten ziyade idari işler ile meşgul olan kâtip, çavuş ve müteferrika gibi yüksek gelirli

³⁰³ Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 2.

³⁰⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", *İslam Ansiklopedisi*, c. 12/1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, s. 286.

³⁰⁵ Halil İnalçık, "Tımar", *DİA*, c. 41, TDV, İstanbul, 2012, s. 169.

³⁰⁶ Coşkun Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilatında Tımarlar", *AÜHFED*, c. 1-4, 1944, s. 510.

³⁰⁷ Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, (Çev.) M. A. Kılıçbay, Teori, Ankara, 1985, s. 34-43.

³⁰⁸ Acun, "Tımar Sistemi ve Uygulaması", s. 899.

tımar ve zeamet sahibi kişilerin varlığı³⁰⁹ bunu göstermektedir. İncelenen kayıtlarda Selanik'teki tımar ve zeamet sahiplerine bakıldığında tımarlı sipahi sayısının diğer görevlilere (ve görevi belirtilmeyenlere) oranla oldukça düşük olması, bu durumun 18. yüzyıl ortalarında da artarak devam ettiğini göstermektedir. Kayıtlarda tasarruf hakkını elinde bulunduranlardan sadece dokuz tanesinin³¹⁰ sipahi olduğu tespit edilebilmiştir. Kale muhafızlarına (mustahfız) ait tımarlar ise elimizdeki defterde de olduğu gibi³¹¹ 18. yüzyıl belgelerinde genellikle gedik tımarı olarak geçmektedir. Bu durum söz konusu tımarların belirlilik kazandığı (kadrolaştığı) ve eski uygulamaların sürdürüldüğü anlamına gelmektedir.³¹² Geri kalan tımarlar ise il defterdarına,³¹³ mütekaide,³¹⁴ Divan-ı Hümayun silahşörüne³¹⁵ ve görevleri tespit edilemeyen bazı yetkililere³¹⁶ tevcih edilmiştir.

Aynı dağılım zeametlerde de kendini göstermektedir. Zeametlerin Divan kâtibi³¹⁷ Dergah-ı Mualla müteferrikası,³¹⁸ Humbaracı oğlu, tezkireci-i sani ve kılari³¹⁹ ve Dergah-ı Mualla çavuşu/gediklisi³²⁰ gibi görevliler ile görevleri belirsiz³²¹ kişilerin elinde olduğu görülmektedir.

Dirliklerin bu şekilde klasik usûl ve amaca uymayan tahsis ve tevcihlerinde de görüldüğü üzere dirlik sistemi işlevselliğini yitirmiş ve bozulmaya yüz tutmuştur. Bu durum devleti, gelir kaynaklarının tahsil ve tasarrufunda ikinci yöntem olan mukataaya yöneltmiştir.

Mukataa ifadesi kullanıldığı döneme ve kullanım şekline göre çeşitli anlamlar ihtiva etmekle birlikte burada kullanılacak terim anlamı, devlete ait bir gelirin (arazi, mülk,

³⁰⁹ Barkan, "Tımar", s. 328.

³¹⁰ BOA, RAD, 7, s. 120, h. 441-445; BOA, RAD, 7, s. 128, h. 477; BOA, RAD, 7, s. 183, h. 681; BOA, RAD, 7, s. 217, h. 811- 812; BOA, RAD, 7, s. 292, h. 1074; BOA, RAD, 7, s. 374, h. 1375; BOA, RAD, 7, s. 391, h. 1451; BOA, RAD, 7, s. 114, h. 423; BOA, RAD, 7, s. 232, h. 872; BOA, RAD, 7, s. 235, h. 882.

³¹¹ BOA, RAD, 7, s. 17, h. 60; BOA, RAD, 7, s. 133, h. 495.

³¹² "Müstahfız", *DİA*, c. 32, TDV, İstanbul, 2006, s. 110.

³¹³ BOA, RAD, 7, s. 108, h. 399.

³¹⁴ BOA, RAD, 7, s. 120, h. 441.

³¹⁵ BOA, RAD, 7, s. 374, h. 1375.

³¹⁶ BOA, RAD, 7, s. 30, h. 99; BOA, RAD, 7, s. 83, h. 303; BOA, RAD, 7, s. 84, h. 307; BOA, RAD, 7, s. 140, h. 513; BOA, RAD, 7, s. 374, h. 1375; BOA, RAD, 7, s. 375, h. 1378- 1379; BOA, RAD, 7, s. 114, h. 423; BOA, RAD, 7, s. 232, h. 872; BOA, RAD, 7, s. 235, h. 882.

³¹⁷ BOA, RAD, 7, s. 72, h. 267.

³¹⁸ BOA, RAD, 7, s. 140, h. 513; BOA, RAD, 7, s. 194, h. 720; BOA, RAD, 7, s. 292, h. 1074.

³¹⁹ BOA, RAD, 7, s. 292, h. 1074.

³²⁰ BOA, RAD, 7, s. 16 h. 57; s. 83 h. 303; BOA, RAD, 7, s. 84, h. 307; BOA, RAD, 7, s. 197, h. 736; BOA, RAD, 7, s. 205, h. 767.

³²¹ BOA, RAD, 7, s. 48, h. 170; BOA, RAD, 7, s. 85, h. 314; BOA, RAD, 7, s. 114, h. 423; BOA, RAD, 7, s. 132 h. 490; BOA, RAD, 7, s. 259, h. 959; BOA, RAD, 7, s. 327, h. 1200-1201; BOA, RAD, 7, s. 340, h. 1252.

vergi, vakıf, işletme vb.) belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesidir.³²² Fatih Sultan Mehmed döneminden beri var olan mukataa uygulaması başlarda pirinç ve maden alanları ile mevkufat gelirlerini kapsarken Rum Mehmed Paşa döneminde kamu üretim arazisi olmayan tarım arazilerine, yani köylere de uygulanmıştır.³²³ Mukataa sisteminde tasarruf hakkı görev karşılığı değil nakit para karşılığı olarak verildiği için bu yol ile devletin ihtiyacı olan nakit sağlanmaya çalışılmıştır. Bu sebeple 17. yüzyılın masraflı ve uzun savaşları bu yöntemin kullanımını arttırmıştır. Mukataaların verilisinde kullanılan yöntemler ise iltizam, emanet, emanet-i ber vech-i iltizam ve malikâne³²⁴ usûlleridir.

İltizam vergi gelirlerinin mültezim denilen kişiler eliyle toplanmasıdır. Bu usûl daha önceden de uygulanmakla birlikte özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısında yaygınlaşmıştır.³²⁵ Nitekim tımarların ilk defa iltizam ile verilmesi de (1544-1553) veziriazam Rüstem Paşa dönemindedir.³²⁶ Mültezim müzayede usûlü teklife açılan bir gelir kaynağını kefil göstererek ve en yüksek teklifi verme koşulu ile deruhte eder. Tasarruf etme süresi yani tahvil tarihi ise genellikle üç yıldır. Emanet usûlü genellikle mültezimlerin talip olmadığı, boş kalan ya da devletin şahısların eline bırakmak istemediği gelir kaynaklarının bir memura maaş veya dirlik karşılığı tasarruf ettirilmesidir. Bu tahsilatta gelirin kârı veya zararı *emin* denilen memurun sorumluluğunda değildir. Malikâne usûlü de teknik olarak iltizama benzemektedir. Ancak aralarında ciddi bir fark vardır. Buna göre bir gelir kaynağının tasarruf hakkını almak isteyen kişi, gelirin bedelinin bir kısmını peşin (muaccele) kalan kısmını da taksitli (müeccele) ödemek üzere ve kayd-ı hayat şartı ile (ömür boyu) alabilmektedir.³²⁷

18. yüzyılın ilk yarısına ait eldeki kayıtlara bakıldığında sistemin örneklerini görmek mümkündür.³²⁸ 1749-51 Selanik’inde vakıflara ait,³²⁹ Havass-ı hümayun mukataası³³⁰ veya tasarruf biçimi belirtilmeyen mukataaların³³¹ yanı sıra gayrimüslimlerin tasarrufunda olan³³² mukataalar görülmektedir. Ayrıca maddi gücü olan kişiler de

³²² Mehmet Genç, “Mukataa”, *DİA*, c. 31, TDV, İstanbul, 2006, s. 129.

³²³ Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 32-35.

³²⁴ Özvar, *Malikâne*, s. 2.

³²⁵ Çakır, *Mukataa*, s. 36.

³²⁶ Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Boğaziçi, İstanbul, 1985, s. 63.

³²⁷ Özvar, *Malikâne*, s. 2-3.

³²⁸ BOA, RAD, 7, s. 231, h. 867; BOA, RAD, 7, s. 390, h. 1449; BOA, RAD, 7, s. 382, h. 1411; BOA, RAD, 7, s. 274, h. 1003.

³²⁹ BOA, RAD, 7, s. 227, h. 851; BOA, RAD, 7, s. 230, h. 864; BOA, RAD, 7, s. 231 h. 867; BOA, RAD, 7, s. 339, h. 1246.

³³⁰ BOA, RAD, 7, s. 379, h. 1396.

³³¹ BOA, RAD, 7, s.179, h. 669; BOA, RAD, 7, s. 260, h. 962.

³³² BOA, RAD, 7, s. 377, h. 1389.

iltizam³³³ veya malikâne³³⁴ yolu ile tasarruf hakkı elde etmiştir. Osmanlı mali kayıtlarına bakıldığında zamanla iltizama konu olan vergi birimi anlamına doğru kayan mukataa terimi, 19. yüzyıl ortalarına kadar hazineye ait vergilerden oluşan bir birim anlamını korumuştur.³³⁵ 18. yüzyılda yaygınlaşan bir uygulama olarak üst düzey devlet memurlarına görevde iken gelirlerine ek, görevlerinden sonra bir bakıma emekli maaşı olarak tahsis edilen gelir olan arpalıklara³³⁶ ise sadece hükmün muhatabının belirtildiği kısımda, Selanik sancağı mutasarrıfına hitapta rastlanmaktadır.

Gelir kaynaklarının idaresi tüm şikâyetler içinde % 40 gibi bir oran ile en fazla şikâyetin geldiği konudur. Bu oranın %24'ü tasarruf hakkı, % 11'i zulüm ve % 5'i vergi tahsili konusunda yaşanan anlaşmazlıklara ilişkindir. İmparatorluk genelinde, 17. yüzyıl sonunda ve savaş ortamında tasarruf hakkı ve vergi konusu % 13-14 oranında şikâyetlere yansırken zulüm konusunun yansıma oranı % 10 olmuştur.³³⁷

Defterde gelir kaynaklarının idaresine ilişkin iki hükmün şikâyet olmadığı anlaşılmaktadır. Hükümlerden bir tanesi Selanik sancağının eski İnebahtı muhafızı ve eski veziriazam Seyyid Mehmed Paşa'ya ihsan olunduğuna ilişkindir. Hükme göre kendisi görev mahalline gidene kadar başka birini mütesellim tayin etmiştir. Mehmed Paşa'nın kapı kethüdasının, Paşa gelene kadar livanın mütesellim tarafından zaptı için arzuhali üzerine hüküm çıkarılmıştır.³³⁸ Bir başka hüküm ise gureba-i yemin ağalarına mahsus has karyelerden birini gureba-i yemin ağasından iltizam yolu ile alan şahsın, temessükünün onayı ve vergilerin tahsilinde zorluk çıkarılmaması yönündeki talebidir.³³⁹

2.1.1. Tasarruf Hakkı

Kanunen bir kimsenin mutasarrıf olduğu miri araziye bir başkasının müdahalesi mümkün değildir. Üçüncü şahısların, mutasarrıfın faydalanma hakkına mani olması veya tecavüzü söz konusu olması halinde müdahale idari ve adli yollardan önlenirdi.³⁴⁰ Bu sebeple bir gelir kaynağının tasarrufunu elinde bulunduran kişi haksızlığa uğradığını düşündüğünde yerel mahkemelere başvurur, ancak çözüm bulamazsa çözümü Divan-ı Hümayun'da arardı. Hem askerî hem reaya sınıfı mensupları Divan'a giderek, arzuhale

³³³ BOA, RAD, 7, s. 184, h. 684; BOA, RAD, 7, s. 195, h. 723; BOA, RAD, 7, s. 217 h. 811; BOA, RAD, 7, s. 274, h. 1003.

³³⁴ BOA, RAD, 7, s. 140, h. 513; BOA, RAD, 7, s. 390, h. 1449.

³³⁵ Genç, "Mukataa", s. 129.

³³⁶ Cahit Baltacı, "Arpalık", *DİA*, c. 3, TDV, İstanbul, 1991, s. 392.

³³⁷ Tuğluca, *Şikâyet Mekanizması*, s. 289.

³³⁸ BOA, RAD, 7, s. 133, h. 494.

³³⁹ BOA, RAD, 7, s. 184, h. 684.

³⁴⁰ Cin, *Toprak Düzeni*, s. 95.

sunarak veya bölge kadısını aracı yaparak şikâyetini Divan'a ulaştırır ve çözümü beklerdi. İncelenen kayıtlarda da gerek dirlik veya mukataa usûlü ile tasarruf hakkı elde eden askerî sınıfın gerekse tasarruf hakkı askerîde olan yerleri işlemek yönünde hak elde eden reayanın bu haklarına müdahaleye ilişkin şikâyetlerde bulunduğu görülmektedir. Bu konu tüm şikâyetler arasında % 24 orana sahiptir.

2.1.1.1. Askerîlerin Şikâyetleri

Dirlik veya mukataa yolu ile elinde tasarruf hakkı bulundurmayı başaran mutasarrıf bu hakkını kullanmak istediğinde müdahaleler ile karşılaşabilmekteydi. Bu müdahaleler en çok tasarrufa konu olan yerlerin rüsum ve mahsullerinin toplanmasında yaşanmaktadır. Müdahale grubu ise ortaklar, başka tasarruf hakkı sahipleri veya diğer reaya olmuştur.

Bir kişinin elinde birden fazla dirlik bulundurması gibi bir dirliğin birden fazla kişiye tevcih edildiği ve farklı oranlarda hissedarların olduğu müşterek dirlikler mevcuttur.³⁴¹ Ancak bu tür müşterek dirliklerde ortaklardan birinin müdahalesi ile karşılaşma olasılığı yüksektir. Bu müdahale genelde ortaklardan birinin beratına göre hissesine düşen ile yetinmeyip daha fazla gelir elde etmek için diğerinin hissesine göz dikmesi şeklindedir.³⁴² Ayrıca ortağının hissesini olduğu gibi inkâr da mümkündür. Müşterek zeameti olan Dergâh-ı Mualla çavuşu Yusuf Bey ortaklarının inkârı sebebi ile 1156 (M. 1743-44) yılından beri tahsilat yapamadığından Divan'a başvurmuş ve geçmiş yılların hasılatını faizi ile birlikte talep etmiştir. Yusuf Bey'in yaptığı bir diğer şikâyette görüldüğü üzere elinde bulunan tasarruf hakkına istinaden tahsilat yapmak isteyen mutasarrıfın karşısına çıkabilecek bir engel grubu da sınır komşusu olması muhtemel olan başka beratlılardır. Yusuf Bey tahsilat yapmak istediğinde başka erbâb-ı timar ve zuamâ söz konusu yerler ile alakası olmadığı gerekçesi ile Yusuf Bey'e müdahale edip 1150 (M.1737) yılından beri tahsilat yapmasına mani olmuşlardır. Bu durumda Yusuf Bey'in yapacağı şey tekrar Divan'a başvurmak ve müşterekleri ile olduğu gibi bu tasarruf sahiplerinden de geçmiş yılların mahsul ve rüsumunu faizi ile talep etmek olacaktır.³⁴³ Bu

³⁴¹ BOA, RAD, 7, s. 17, h. 60; BOA, RAD, 7, s. 83, h. 303; BOA, RAD, 7, s. 84, h. 307; BOA, RAD, 7, s. 120, h. 441; BOA, RAD, 7, s. 140, h. 513; BOA, RAD, 7, s. 292, h. 1074.

³⁴² BOA, RAD, 7, s. 292, h. 1074.

³⁴³ BOA, RAD, 7, s.83, h. 303; BOA, RAD, 7, s. 84, h. 307. Bu hükümlerde “güzeşesiyle alı verilmek” ifadesi kullanılmıştır. Kelimenin sözlük anlamı “geçmiş, eski” ve “işlenmiş faiz” şeklindedir (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2011, s. 301). Bu durumda bu ifade hem geçmiş mahsul ve rüsumatı hem de geçmiş yılların mahsul ve rüsumatının faizi için kullanılmış olabilir.

kadar uzun süreli olmamakla birlikte tasarrufa konu olan yerlerin aslında kendi tasarruf bölgeleri olduğu iddiası ile tahsilata mani olunması da güçlü bir olasılıktır.³⁴⁴

Tasarrufa manide sınır anlaşmazlığının rolü büyüktür. Ancak bu anlaşmazlık konusuna miri arazi sebep olduğunda sorun daha da büyüebilmektedir. Selanik kalesi mustahfızı Mehmed ile Selanik kuru ağası Musa arasında yaşanan anlaşmazlık iki defa Divan'a yansımıştır. Kale mustahfızı gedik tımarı olarak elinde bulundurduğu yerleri tasarruf etmek isterken kuru ağası söz konusu yerlerin Kuru-i Hümayun'a ve gelirlerinin de Ceyb-i Hümayun'a ait olduğu gerekçesi ile mani olmuştur. Sorun kale mustahfızı tarafından Divan'a taşınmıştır. Şikâyet üzerine ruznamçe, icmal, mufassal ve koruciyân defterlerine müracaat edilip kayıtlar incelenmiştir.³⁴⁵ Her ne kadar hükümde uzun sınır tarifleri içeren kayıtlar belirtilmişse de kayıtlara riayet edilmesi emredildiğinden kimin haklı bulunduğu anlaşılammıştır. Nitekim sorun bu sefer kuru ağasının karşı şikâyeti ile tekrar gündeme gelmiştir. Kuru ağası, kale mustahfızının ve reayanın bir olup koruya ait yerleri tasarruf etmesinden şikâyetçi olmuştur. Tekrar kayıtlar incelenmiş, sınır tespitleri yapılmış, defatir-i koruciyana bakılmıştır. Defter emini Mehmed Rakım, *kanununu görüp* (dava konusuna ilişkin mevcut kanunu inceleyip) arzda bulunmuştur. Arza göre söz konusu arazi defter gereği Kuru-i Hümayun'a ait olup kimsenin alakası yoktur. Ayrıca araziye dışarıdan müdahalenin defter ve kanuna aykırı olduğu yönünde derkenar olunması neticesinde Defter emininin arzı ve kanuna göre amel olunması yönünde kuru ağasının lehine olarak hüküm çıkarılmıştır.³⁴⁶

Tasarrufa mani olduğu veya mahsul ve rüsuma el konulduğu iddiası ile yapılan bazı şikâyetlerin defter kayıtlarının incelenmesi ile çelişkiler barındırdığı ve haksız beyan içerdiği görülmektedir. Örneğin tımarlı sipahi Mustafa toplam 9000 akçelik tımara sahipken 1157 (M.1744) senesinde Şark Seferi'ne katılmış ve esir düşmüştür. Ancak şehiden vefat ettiği varsayımı ile tımarı boşta kalmış ve Süleyman'a tevcih edilmiştir. Mustafa esaretten kurtulup İstanbul'a gelmiş, arzuhal ile tımarını geri talep etmiştir. 6000'i berat ve 3000'i mir-i miran tahvili ile ilhaken sahip olduğu tımandan mir-i miran tahvil defteri zayi olduğundan kaydı tespit edilememiştir. Ancak elinde tahvili olduğundan miralay arzı ve reisülküttap ilamı ile 20 Muharrem 1163 (M.1750) yılında tımarı Süleyman'dan alınıp kendisine geri tevcih edilmiştir. Sipahi tımarını geri almayı başarsa da tasarruf edebilmesi kolay olmayacaktır. Çünkü beratı gereği tahvil tarihine düşen mahsul

³⁴⁴ BOA, RAD, 7, s. 140, h. 513.

³⁴⁵ BOA, RAD, 7, s. 17, h. 60.

³⁴⁶ BOA, RAD, 7, s. 133, h. 495.

ve rüsumu tahsil etmek istediğinde reayanın itirazı ile karşılaşmıştır. Durumu Divan-ı Hümayun'a bildirmiş ve kayıtlara bakıldıktan sonra durumun belirtildiği gibi olduğunu ve deftere istinaden kanun üzere amel edilmesini emreden bir hüküm çıkarılmıştır.³⁴⁷ Sipahi hüküm almayı başarmışsa da sorunları bitmemiştir. Tekrar sunduğu bir arzuhalinde tımarını geri aldığı Süleyman'dan kendi tahvil tarihine düşen mahsul ve rüsumu aldığı gerekçesi ile şikâyetçi olmuş, kanun üzere amel olunması yönünde hüküm almıştır.³⁴⁸ Ancak Süleyman da karşı bir şikâyet ile cevap vermiştir. Buna göre ferağ-ı şer' olduklarında söz konusu 1162 (M.1749) senesi mahsulü Süleyman'ın tahviline düşmüş ve Mustafa'ya muarazadan men olmasına dair *mürasele-i şer'iyye* verilmiştir. Süleyman bu yönde iki kıt'alık fetva-i şerife de almış ve buna göre amel olunmasını istemiştir. Divan-ı Hümayundan çıkan hüküm, gene açıklama yapılmadan kanun üzere amel olunması yönündedir.³⁴⁹ Bu anlaşmazlıkta dikkat çeken husus Mustafa'nın iki şikâyeti arasındaki beyanların çelişkili oluşudur. Tımarının ibka tarihi, tımarın akçe miktarı, bahsi geçen karye isimleri ile esir düştüğünü söylediği savaş ve yılı konusunda uyuşmazlıklar görülmektedir. Nitekim aralarında yaptıkları ferağ işleminde de söz konusu mahsulleri toplama hakkı Süleyman'ın tahviline düşmüş, Mustafa haksız bulunmuştur.

Hem kale mustahfızı ve kuru ağası arasında hem de Mustafa ve Süleyman arasında yaşanan bu anlaşmazlıklar verilen hükümler itibariyle soru işaretleri barındırmaktadır. Taraflar ayrı ayrı ve aynı konuda şikâyette bulunmuşlardır. Bir bakıma üst mahkeme konumunda olan Divan'ın verdiği hükümler ise birbirinden farklıdır. Oysa çözüm sürecinde incelenen kayıtlar ve büro aynıdır. Buna rağmen hükümlerin farklı olması düşündürücüdür. Bu noktada Divan- Hümayun memurlarının işlerini savsakladığı veya yoğunluk ve dikkatsizlik sebebi ile kayıtlarda gözden kaçırdıkları noktalar olduğu düşünülebilir. Ancak bürokrasinin güçlü bir ivme kazandığı söz konusu dönemde böyle bir çelişki dikkate değerdir.

Dirlik sahipleri hakları olan rüsum ve mahsullerin tahsil işini her zaman kendileri yapmamış, araçlar kullanmışlardır. Bu araçlar kimi zaman mültezim,³⁵⁰ kimi zaman subaşı,³⁵¹ kimi zaman da görevlendirdiği başka birisi³⁵² olmuştur. Dirlik gelirini başkasına tahsil ettirmenin bir yolu da emaneten verilmesidir. Ancak bu durumda hasılatı

³⁴⁷ BOA, RAD, 7, s. 114, h. 423

³⁴⁸ BOA, RAD, 7, s. 232, h. 872.

³⁴⁹ BOA, RAD, 7, s. 235, h. 882.

³⁵⁰ BOA, RAD, 7, s. 85, h. 314; BOA, RAD, 7, s. 195, h. 723; BOA, RAD, 7, s. 340, h. 1252.

³⁵¹ BOA, RAD, 7, s. 84, h. 307; BOA, RAD, 7, s. 120, h. 441; BOA, RAD, 7, s. 132, h. 490; BOA, RAD, 7, s. 140, h. 513; BOA, RAD, 7, s. 194, h. 720; BOA, RAD, 7, s. 382, h. 1411.

³⁵² BOA, RAD, 7, s. 72, h. 267.

emanetçiden alamama riski ortaya çıkmaktadır. Nitekim ölen Gence defterdarından oğluna intikal eden ve oğlunun vasiyesi olan kadın, tımarı emaneten İbrahim'e sipariş edip ismi açık zabt temessükü irsal etmiş ancak talep ettiğinde alamamıştır. Divan-ı Hümayuna'ya başvuran kadın, zabitin şer-i şerif önüne getirilmesi ve zimmetinde makbuzu olan mahsullerin alınıp kendi vekiline verilmesini talep etmiştir.³⁵³ Sabıkan Selanik cizyedarı da Karaferye'de bulunan tasarrufundaki arazileri belirli bir kile mahsul karşılığı sipariş vermiş ancak mahsulü alamamıştır. Mahallinde sorunu çözenin de mümkün olmadığını belirtip Selanik mutasarrıfı vezirin söz konusu şahısları Selanik'e getirtmesini ve Selanik monlasının da murafaa etmesini talep etmiştir. Nitekim talebi dikkate alınarak idarecilere bu yönde emir gönderilmiştir.³⁵⁴

Dirlik konusunda yaşanan bir diğer sorun ise tevcih prosedüründe yapılan hatalara ilişkindir. Kimi zaman ölen bir tımar sahibinin geride bıraktığı tımarın çocuğu olmadığı gerekçesi ile başkasına tevcih edilebildiği görülmektedir. Bir zâimin Divan'a ulaştırdığı talebinde de bunun örneğini görmek mümkündür. Buna göre zeamet sahibi Halil oğlu Hasan vefat etmiş ve çocuğu olmadığı gerekçesi ile zeameti Belgrad muhafızı Şerif Halil Paşanın emektarlarından ve silahdarlığını yapan Seyyid Mehmed'e tevcih edilmiştir. Ancak Premedi kadısı, Karaferye kadısı, alaybeyleri, Rumeli tımar defterdarı, zuamâ ve erbâb-ı tımarın mahzarı ve Selanik alaybeyinin arzı ile Halil oğlu Hasan'ın aslında memleketi Premedi'de yaşayan Ahmed adında bir oğlu olduğunu ve zeametın icmalinin Ahmed'e verilmesi gerektiğini belirtmeleri ile zuamâdan bir başka Seyyid Mehmed konuya ilişkin Divan'a başvurmuştur. Seyyid Mehmed söz konusu zeametın 5000 akçesi Ahmed'e tevcih edilmesi ve o yıla ait (H. 1162/M. 1749) mahsul ve vergilerin de çocuğun vasiyesi tarafından toplanması yönünde talepte bulunması ile ruznamçeye bakılmış ve kanun yönünde davranılması emredilerek vasiyeye bu hak tanınmıştır.³⁵⁵ Böylece ehl-i örfün müdahalesi ile hata düzeltilmiştir. Ancak tevcih edilen dirliği tasarruf etmek isteyen vasiye Rabia hatun bu sefer de Karaferye voyvodasının mukavemeti ile karşılaşmıştır. Hatun, subaşının topladığı mahsulatı almak istediğinde voyvoda "beytü'l-male ait olmuştur, sizin alakanız yoktur" diyerek almasına mani olmuş, kendisi almıştır. Karaferye kadısına başvuran kadın durumun Divan'a ulaştırılmasını ve hakları olan mahsulleri almayı talep etmesi üzerine kadı Divan-ı Hümayun'a mektup göndererek hatunun taleplerini

³⁵³ BOA, RAD, 7, s. 108, h. 399.

³⁵⁴ BOA, RAD, 7, s. 318, h. 1162.

³⁵⁵ BOA, RAD, 7, s. 60, h. 221

iletmiştir.³⁵⁶ Hatunun, şikâyeti esnasında voyvoda için “tahdidini ika’â kâdir olan cebâireden” diye bahsetmesi dikkat çekicidir. Voyvodanın, makamına ve gücüne güvenerek berata rağmen haksızlık yaptığı anlaşılmaktadır. Aynı türden bir başka şikâyet de alaybeyleri, zuamâ, erbâb-ı tımar ve çeribaşının mahzarı ile Divan’a ulaştırılmıştır.³⁵⁷

Tasarrufundaki yerlerin vergilerini toplamaya çalışan mutasarrıf, ortağı veya başka bir dirlik sahibi dışında kimi zaman reaya ile de mücadele etmek zorunda kalmıştır. Vergisini vermek istemeyen reaya türlü bahaneler üretmiştir. Dirlik sahibinin tasarrufuna engel olmak için ilginç iddiaların öne sürüldüğü görülmektedir. Enteresan bir şekilde isimleri aynı olan Mütেকaid Abdullah’ın çocukları Şakir, Zülfikar ve Rıfat ile Sipahi Ahmed’in çocukları Şakir, Zülfikar ve Rıfat babalarının müşterek tımarlarını tasarruf etmek isterken reayadan birileri Abdullah’ın mecnun olduğu, Ahmed’in ise dirliğinin başkasına tevcih edildiği gerekçesi ile tahsilat yapmalarına mani olunca durum Divan’a intikal etmiştir. İncelenen kayıtların şikâyetçilerin lehine olması sonucu Defter-i hakani ve kanun üzere amel olunması için hüküm yazılmıştır.³⁵⁸

Bir mutasarrıfın beratı gereği tahsilat yapmak istediğinde yaşayabileceği bir diğer sorun ise tahsilat yapacağı bir reayanın olmamasıdır. Yani reayanın başka köy, kasaba veya çiftliklere yerleşmesidir. 17. yüzyılda yaygın olan bu sorun 1749-1750 yılları Selanik’inde de şikâyet kayıtlarına geçmiştir. Köy ahalsinin yaptığı bu yer değişikliği ekseri kendi istekleri ile olmuştur. Böyle bir sorun yaşayan zâim Hasan, köylüyü döndürmek için mültezimini göndermiş ancak başarılı olamayınca köylünün kadimi yerlerine döndürülmesini emreden bir emr-i şerif talebi ile Divan’a başvurmuştur. Bunun neticesi kanun üzere amel olunması hükmünü almak olmuştur.³⁵⁹ Kimi zaman da köylü, akli çelinerek başka köy ve çiftliklere çekilmiştir.³⁶⁰ Köylünün kendi isteği olmadan *te’dip ve tenkil*³⁶¹ ile (zorla) yerlerinden kaldırıldığı da görülmektedir. Başdefterdar ve ortağının tasarrufunda olan mukataaya bağlı köylülerin yaşadığı durum buna örnektir. Söz konusu köyün reayasının bir kısmı derbentçi bir kısmı da çiftçidir. Ancak reaya bazı kimselerin *te’dip ve tenkili* ile Siroz, Zihne ve civar bölgelerdeki çiftlik ve kasabalara dağılmıştır. Reaya geri eski yerlerine getirilmek istendiğinde ise çiftlik ashabı veya ahali tarafından *şirret yolu* ile ve göçün üzerinden 10 yıl geçtiği iddiasıyla geri gönderilmelerine engel

³⁵⁶ BOA, RAD, 7, s. 132, h. 490.

³⁵⁷ BOA, A.DVN. ŞKT. 147/44

³⁵⁸ BOA, RAD, 7, s. 120, h. 441.

³⁵⁹ BOA, RAD, 7, s. 340, h.1252.

³⁶⁰ BOA, A. DVN. ŞKT. 165/40.

³⁶¹ Tedip: Uslandırma, yola getirme, terbiye etme; Tenkil: 1. Uzaklaştırma, 2. Herkese örnek olacak bir ceza verme, 3. Düşman veya zararlı kimseleri topluca ortadan kaldırmak (TDK Büyük Türkçe Sözlük).

olmuşlardır. Davanın görülmesini de imkânsız hale getirmişlerdir. Çiftçi reayanın göçü, mukataa gelirlerini düşürürken derbentçi reayanın yokluğu da mal-ı mîrînin zarar görmesine sebep olmaktadır. Başdefterdar ve ortağının talebi göç ettirilen reayanın gittikleri yerlerde avarız hanesine yazılmaması ve karye zabiti eliyle eski yerlerine geri döndürülmeleridir. Başdefterdarın talebe ilişkin ilam da vermesi üzerine ilamına göre davranılması hükmü çıkmıştır.³⁶²

Dirlik sahibinin tasarruf hakkını kullanırken karşılaştığı bir diğer sorun ise uhdesinde olan bazı yetkilere müdahaledir. Dirlik sahibi dirlik arazisindeki boş (hali) yerleri değerlendirme hakkına sahiptir.³⁶³ Bunun için yapması gereken tapuya uygun olan yerleri resm-i tapu denilen bedeli ödeyerek ziraat etmeye tâlip olanlara temessük mukabilinde vermektir. Ancak böyle bir durumda söz konusu yer için zeamet sahibinden temessük aldıkları iddiası³⁶⁴ ile başkasına vermesine mani olmak adına dışarıdan müdahale ile karşılaşabilmektedir. Aynı şekilde dirlik sahibi tımarı dâhilindeki bütün doğal kaynakları da değerlendirme hakkına sahiptir.³⁶⁵ Ancak bu konuda da diğer bir tımar sahibinin engeli ile karşılaştığı görülmektedir. Örneğin, tımarlı sipahi tımarı dâhilindeki gölün daha önceden çekilip kuruması ve ziraata uygun hale gelmesinden sonra kendi döneminde tapuya müstahak olduğu gerekçesi ile ziraat ettirmek üzere talibine vermek istemiştir. Ancak *ashab-ı a'razdan* itiraz gelmiş ve söz konusu gölün eskiden kendi tasarruflarında olduğu iddiası ile *resm-i tapu* karşılığı tâlibine verilmesine mani olmuşlardır.³⁶⁶ Elinde ziraat etmek üzere temessükü bulunan çiftçi bu hakkı başkasına devr etmek isterse bunun için *sahib-i arza* izin alması ve ferağ harcı ödemesi gerekirdi.³⁶⁷ Ancak şikâyette reayanın zâimin haberi ve izni olmadan tasarrufundaki yerleri başkasına *ferâğ ve tefviz* (satış ve devir) ettiği görülmektedir. Reayanın böyle davranmasının sebebi devir halinde *sahib-i arza* ödemesi gereken *resm-i ferâğ* ödemek istememesi olabilir. Hükümdeki ifadelerden bu resmin yüzde on oranında olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim zâim usûlü ile yapılmasını istediğinde tapuya mezun olmayan karye mülteziminden izin aldıklarını söyleyip itiraz etmişlerdir.³⁶⁸

³⁶² BOA, RAD, 7, s. 55, h. 200.

³⁶³ Acun, "Tımar Sistemi ve Uygulaması", s. 903.

³⁶⁴ BOA, RAD, 7, s. 259, h. 959.

³⁶⁵ İnalçık, "Tımar", s. 70.

³⁶⁶ BOA, RAD, 7, s. 128, h. 477.

³⁶⁷ M. Macit Kenanoğlu, "Mîrî Arazi", *DİA*, c. 30, TDV, İstanbul, 2005, s. 158.

³⁶⁸ BOA, RAD, 7, s. 85, h. 314.

2.1.1.2. Reayanın Şikâyetleri

Dirlik veya mukataa usûlü ile tasarruf hakkı elde eden mutasarrıf, sahib-i arz sıfatı ile miri araziyi işlemek üzere reayaya kiralardı. Reaya mutasarrıfa ödediği resm-i tapu bedeli karşılığında aldığı temessüğe istinaden zapt ve ziraatta bulunurdu.³⁶⁹ Ancak reaya elde ettiği bu tasarruf hakkını her zaman sorunsuz kullanamamış ve Divan-ı Hümayun'a ulaştırdığı şikâyetlerde bulunmuştur. Reayanın şikâyetleri hem dirlik sahipleri hem de başka reayaya yönelik olmuştur. Dirlik sahipleri ile yaşadıkları sorun tasarruf hakkının alınması ve intikali iken kendi aralarında daha ziyade haksız zapt sorunu yaşamışlardır.

Tapuya uygun bir yer tasarrufa verileceği zaman kime verileceği yönünde sahib-i arz tamamen serbest değildir. Bu işlem kanun ile belirlenmiş kurallar dâhilinde gerçekleştirilirdi. Temessükü mukabilinde elinde tasarruf hakkı bulunduran reaya öldüğünde erkek çocuğuna *ivazsız* yani bedelsiz olarak doğrudan intikal ederdi. 1567 yılından sonra çıkarılan bir kanun ile erkek çocuk olmadığı takdirde kız çocuğuna da tapu misli ödemek şartı ile öncelik tanınmıştır. Çocuklardan sonra öncelik hakkı sırasıyla erkek kardeş, kız kardeş, baba, anne, torun, şer'i intikal ile arazi üzerindeki mülkü iktisap eden varisler, şerik ve en son da köy ahalisinden toprağa ihtiyacı olanlara aittir.³⁷⁰ Reayanın şikâyeti ise dirlik sahibinin bu kurallara uymamasıdır. Nitekim Fazlı Hatun ve kız kardeşi babaları ölünce bu hakka intikalen talip olmuşlardır. Ancak sahib-i arz bunlara değil babalarından bile önce ölen erkek kardeşlerinin kızına temessük ile vermiş, murafaa olmalarının ardından Fazlı Hatun ve kız kardeşi haklı bulunmuştur. Buna dair bir hüccet alıp altı yıl tasarruf etmişlerdir. Erkek kardeşlerinin kızı ölünce sahib-i arz olan sipahi "bundan önce yazılı olarak sadece kıza tapu ile verilmişti, şimdi o ölünce bu yerler tapuya müstahak oldu" deyip tasarruf hakkını başka birisine vermiştir.³⁷¹ Daha fazla tapu bedeli almak isteyen dirlik sahibinin kanunları ihlali hatunların Divan'a başvurusu ile sonuçlanmıştır.

Mahlûl bir mirî arazi söz konusu olduğunda intikal hakkı veya tapu hakkı olan kimse yok ise dirlik sahibi, araziye talip olmaları durumunda ahaliden araziye ihtiyacı olan defterli reayaya vermek zorundaydı.³⁷² Ancak dirlik sahibinin öyle davranmadığı görülmektedir. Bir miktar peşinat dahi almasına rağmen söz konusu taliplere değil de

³⁶⁹ BOA, RAD, 7, s. 145, h. 529; BOA, RAD, 7, s. 152, h. 557; BOA, RAD, 7, s. 183, h. 681; BOA, RAD, 7, s. 195, h. 723; BOA, RAD, 7, s. 270, h. 991; BOA, RAD, 7, s. 373, h. 1373; BOA, RAD, 7, s. 374, h. 1375; BOA, RAD, 7, s. 382, h.1 409.

³⁷⁰ Cin, *Toprak Düzeni*, s. 189, 228.

³⁷¹ BOA, RAD, 7, s. 183, h. 681.

³⁷² Cin, *Toprak Düzeni*, s. 228.

hariçten kimselere vermiş, reaya durumu kanuna aykırı bularak itiraz etmiş ve şikâyet Divan'a ulaştırılmıştır.³⁷³

Tasarruf hakkının intikali sadece reaya ve dirlik sahibi arasında değil reyanın kendi arasında da şikâyetlere konu olmuştur. Anneden üvey kardeşlerinin arkasında çocuk veya baba bir erkek kardeş bırakmadan ölmesi ile tasarruf hakkını alan İsmail ve Hasan, ahaliden Mustafa'nın müdahalesi ile karşılaşmışlardır. Murafaa olup Mustafa'nın haksız olduğuna dair hüccet de almış olmalarına rağmen müdahalesi son bulmayınca çözüm Divan'da aranmıştır.³⁷⁴

Reaya arasında yaşanan bir sorun da tasarruf edilen arazinin kiralınması konusundadır. Şikâyet kayıtlarına geçen bir olayda babasından devr eden çiftlik ve araziye mecnun olduğu gerekçesi ile mutasarrıf olamayan Ahmed'e mahkeme tarafından Ayşe Hatun vasiye tayin edilmiştir. Vasiye, vekili İbrahim aracılığı ile söz konusu arazileri 400 kuruşa ve bir yıllığına Ali'ye kiralamıştır. Temessük dahi alan Ali de ziraat etmek istediğinde henüz bir yıl tamamlanmadığı halde Ayşe Hatun, İbrahim'i vekil kılmış olmaktan pişman olup kiralamayı feshetmek ve Ali'nin elindeki arazileri başkasına vermek istemiştir. Haksızlık yapıldığını düşünen Ali ise fetvasını alıp Divan'a başvurmuştur.³⁷⁵

Reyanın reayayı en fazla şikâyet ettiği konu kendi tasarruflarında olan mülk arazilerin ve ortak kullanım alanı olan meraların zor kullanarak zapt edilmesidir. Yörük taifesinden bazıları, reyadan şahıslara ait mülk bağ araziye zapt ve talep edildiğinde ise satın aldıklarını ve bir miktar para verilmedikçe de geri vermeyeceklerini söylemeleriyle şikâyet konusu olmuşlardır.³⁷⁶ Aynı taife gene ahaliye ait yerleri ve ortak kullanım alanı olan merayı zapt sebebiyle de şikâyet edilmişlerdir. 1124 (1712-13) tarihinde yaptıkları ilk zaptın ardından murafaa olup haksız buldukları halde 40 yıl sonra 1163 senesinde aynı zorbalığı yapmışlardır. Haksız çıkacaklarını bildiklerinden ahali ile murafaa olmayıp bir yerden geçersiz hüccet peyda etmişlerdir. Ancak ahalinin de elinde bu şekilde murafaasız alınan hüccetin geçerli olmadığına dair bir hüccet olması Divan-ı Hümayun'da işlerini kolaylaştıracaktır.³⁷⁷ Bir başka vakada da bölge halkından olup eşkıyalıkları ile bilinen reyadan bazıları ortak kullanım alanı olan merayı zapt etmiştir. Zaptlarında Müslümanların tarlalarını gayrimüslimlerin meralarını zapt etmeyi adetleri haline getiren

³⁷³ BOA, RAD, 7, s. 375, h. 1378-1379.

³⁷⁴ BOA, RAD, 7, s. 152, h. 557.

³⁷⁵ BOA, RAD, 7, s. 141, h. 518.

³⁷⁶ BOA, RAD, 7, s. 377, h. 1389.

³⁷⁷ BOA, RAD, 7, s. 373, h. 1373.

başka zorbaların da teşvik ve desteğini almışlardır. Zorbalar söz konusu merayı sahib-i arzdan kışlaklık olarak aldıklarını söyleyip ahalinin hayvanlarını meradan çıkartmış, meranın bir kısmını başkalarına satarak onların hayvanlarını getirtmiştir. Bu da karye ahalesinin hayvanlarının sıkıntı çekmesine sebep olmuştur. Divan-ı Hümayun'a başvuran reyanın talebi ise arazinin tekrar mera olarak kendilerine verilmesidir. Hükme bakıldığında bu çeşit kadimi mera yerlerinin alınıp satılmasının ve sonradan kışlaklık olarak görülmesinin kanuna aykırı olduğunun belirtildiği ve zorla kışlaklık yapılmışsa da tekrar meraya dönüştürülmesinin emredildiği görülmektedir.³⁷⁸

Babasından intikal etmiş ve sahib-i arz temessükü ile kışlağı tasarruf eden bir zimmi de kendisine “bu kışlak bizim daha önceden satın aldığımız kışlağa dâhildir” denilerek yapılan müdahaleden şikâyetçi olmuştur. Yerel mahkemede daha önce murafaa olunmuş ve zimmi haklı bulunarak eline hüccet verilmiştir. Hatta hüccet üç kez imzalanmıştır. Buna rağmen müdahiller iddialarından vazgeçmeyince zimmi elindeki hücceti ve fetvası ile çözümünü Divan'da aramıştır. Divan'da mevzunun kanunu görülmüş; kışlağın kadimi, vergilerini ödedikleri tapulu ve temessüklü kışlak olduğu anlaşılmıştır. Durumun Divan-ı Hümayun'da derkenar olunması ile müdahaleyi men' ve kanuna göre davranılmasını emreden bir hüküm çıkarılmıştır.³⁷⁹ Bir köye ait arsa ve meraların başka bir köy sınırında olması da kimi zaman hak iddiasında gerekçe olmuştur. İddialar yerel mahkemede haksız bulunsa da zor kullanarak yerlerin zapt edildiği hatta başkalarına satıldığı da vakidir.³⁸⁰

Reyanın elinde sahib-i arz temessükü ile mutasarrıf olduğu yeri gene sahib-i arzın izni ile üçüncü bir kişiye ferağ edebildiği³⁸¹ bilinmektedir. Eldeki kayıtlardan işlemek üzere bir başkasına senet karşılığı kiralayabildiği de anlaşılmaktadır. Ancak bu durumda kiracının kirasını ödemediği gibi söz konusu yerlere el koyma olasılığı da vardır.³⁸² Söz konusu yerleri köylerinin merası olduğu iddiası ile zapt edenlerin yanında³⁸³ hiçbir gerekçe göstermeden ve açıkça zorbalık yaparak tasarruf edilen yerleri zapt edenlerin de olduğu görülmektedir.³⁸⁴ Mütegalibelerce zapt edilen yerlerini yerel mahkemenin yaptırımını ile

³⁷⁸ BOA, RAD, 7, s. 99, h. 368.

³⁷⁹ BOA, RAD, 7, s. 379, h. 1397.

³⁸⁰ BOA, A.DVN. ŞKT. 160/43

³⁸¹ Cin, *Toprak Düzeni*, s. 95.

³⁸² BOA, RAD, 7, s. 145, h. 529.

³⁸³ BOA, RAD, 7, s. 382, h. 1409.

³⁸⁴ BOA, RAD, 7, s. 374, h. 1375.

almayı başaran reaya, geçmiş senelerin bedelini talep etmek üzere Divan'a başvururken³⁸⁵ kimi reaya da sınır anlaşmazlığının para gaspına dönüşünü şikâyet etmektedir.³⁸⁶

Satın alma yolu ile elde edilen hakkı kullanmanın da kolay olmadığı durumlar vakidir. 1152³⁸⁷ senesinde Mustafa'dan muhteviyatı belli çiftlik, hayvan ve sahib-i arz izni ile ve bedeli karşılığında bazı tarlaların hakk-ı karar ve tasarrufunu satın alan Musa, hakkını kullanmakta zorlanmıştır. Mustafa satış yaptığı, teslim ve temlikte bulunduğu, Musa'nın eline hüccet dahi verdiği halde *şirrete* başvurmuş ve bölgedeki her *ehl-i örfe* Musa'ya yönelik olarak şikâyet ve suçlamalarda bulunmuştur. Duruma ilişkin fetva alan Musa ise bu ta'addinin sonlandırılması için Divan'a arzuhal sunmuştur.³⁸⁸

2.1.2. Vergi Tahsili

Bazı şer'i ve örfi vergilerin tahsili hususunda da şikâyetler Divan-ı Hümayun'a ulaşmıştır. Resim de denilen bu vergiler; belgelerde de görüldüğü üzere toplanması belli kurallara bağlı olduğu için *kanun*, bir yükümlülük belirttiği için *teklif* ve geleneksel olduğu için *âdet* gibi isimler ile ifade edilmişlerdir.³⁸⁹ Vergiye ilişkin şikâyetlerde askerîler % 5 gibi bir oran ile vergileri tahsil edememelerinden dolayı şikâyette bulunmuştur. Reayanın vergiye ilişkin şikâyeti zulüm sebebiyledir.

2.1.2.1. Askerîlerin Şikâyetleri

Askerîlerin vergi tahsiline ilişkin şikâyetleri genelde reayaya yönelik olmakla birlikte bir başka askerîden şikâyetçi olduğu da vakidir. Bilindiği gibi bazı dirlikler båd-ı hevâ denilen ve içerisinde *cürm-ü cinayet* resmini de barındıran vergilerin tahsili konusunda serbest ve serbest olmayan olarak ayrılır. Serbest olanlarda dirlik sahibi bu vergileri toplayabilir. Genellikle padişah ve ailesine ait haslar, büyük devlet adamlarına ait has ve zeametler ve sultan veya vezir vakıfları bu türdendir.³⁹⁰ Ancak mutasarrıfın tasarrufundaki tımar serbest olmasına rağmen söz konusu vergileri tahsil etmek istediğinde başka mutasarrıflar ve ehl-i örften kişilerin müdahalesi ile karşılaşması muhtemeldir.³⁹¹

³⁸⁵ BOA, RAD, 7, s. 270, h. 991.

³⁸⁶ BOA, RAD, 7, s. 140, h. 515.

³⁸⁷ BOA, A.DVN. ŞKT. 160/62. Dilekçede söz konusu satışın yapıldığı tarih ay ve gün olarak belirtilmediğinden Miladi takvim ile tam karşılığı tespit edilememiş, 1739-1740 olarak belirlenmiştir.

³⁸⁸ BOA, A.DVN. ŞKT. 160/62.

³⁸⁹ Ahmet Tabakoğlu, "Resim", *DİA*, c. 34, TDV, İstanbul, 2007, s. 582.

³⁹⁰ Barkan, "Tımar", s. 311; Cin, *Toprak Düzeni*, s. 62; Beldiceanu, *Tımar*, s. 33.

³⁹¹ BOA, A. DVN. ŞKT. 50/37.

Elindeki berat gereği öşür ve *sâlâriyye*³⁹² vergilerini toplamak isteyen mutasarrıf, reayanın gerekçesiz ve doğrudan ödemeyi reddetmesi ile karşılaşabilmektedir.³⁹³ Gerekçesiz reddin yanı sıra verginin oranı da anlaşmazlık konusu olmaktadır. Bilindiği gibi teoride öşür oranı onda bir olduğu halde Osmanlı uygulamasında bölge, toprağın verimi, mahsulün türü, sulama yöntemi, beraberinde alınan alt veya ek vergiler gibi çeşitli faktörlerin etkisi ile onda bir ve beşte bir arası değişkenlik göstermektedir.³⁹⁴ Nitekim incelenen hükümlerde de onda bir ve sekizde bir olmak üzere farklı oranlar belirtilmiştir.³⁹⁵ Ancak mükelleflerin askerî oldukları iddiası ile sekizde bir olarak tespit edilmiş öşrü ve sâlâriyyeyi daha düşük bir oranda ödemek istemesi söz konusu verginin oranının askerî yahut reaya olma durumuna göre değişip değişmediği sorusunu doğurmuş ve konu Divan'a taşınmıştır. Divan'ın hükmünden anlaşıldığı üzere kanun, öşür oranında askerî ve reayayı bir tutmaktadır.³⁹⁶ Öşür vergisinin alındığı alanlardan birisi de üzüm bağlarıdır. Zeametindeki köy dâhilinde bulunan üzüm bağlarını tasarruf edenlerden üzümlerinin öşrünü talep eden zâim, çiftçilerin *resm-i dönümlerini* verip üzümlerden öşür vermeyi reddetmeleri ile karşılaşınca konu Divan'a taşınmıştır. Divan'dan, ruznamçe, icmal ve mufassal defterlerine bakıldıktan sonra zâimin belirttiği gibi ve *kanun üzere amel olunması* emri çıkmıştır.³⁹⁷ Bağlara ilişkin alınan *resm-i dönüm, aku veya öşr-ü şire* gibi resimler³⁹⁸ bağın ve işleyenlerin niteliklerine göre değişkenlik göstermektedir. Hükümden bu özel koşulları tespit etmek mümkün olmamıştır.

Mutasarrıf ve çiftçi arasında anlaşmazlığa sebep olan bir diğer konu arazinin sınırları yani ölçüsüdür. Çift veya nim çift olarak tasarrufa verilmeyen araziler için *resm-i dönüm*³⁹⁹ söz konusudur ve bu verginin miktarının tespitinde arazinin ölçüsü esas alınır. Eğer arazinin ölçümü yapılmamışsa dönüm hesabıyla ödenecek vergi reaya ve mutasarrıf

³⁹² Sâlâriyye; emir, vezir gibi üst düzey yöneticiler için toprak mahsullerinden (bazı hububatlardan) öşür ile birlikte alınan bir tür vergidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 3, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1986, s. 101.

³⁹³ BOA, RAD, 7, s. 327, h. 1201.

³⁹⁴ Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", (Ed.) Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Devleti Tarihi*, c. 2, Feza, İstanbul, 1999, s. 531-532; Ahmet Tabakoğlu, "Öşür", *DİA*, c. 34, TDV, İstanbul, 2007, s. 101; Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, c. 1, s. 96-98.

³⁹⁵ BOA, RAD, 7, s. 197, h. 736; BOA, RAD, 7, s. 205, h. 767; BOA, RAD, 7, s. 327, h. 1201.

³⁹⁶ BOA, RAD, 7, s. 197, h. 736.

³⁹⁷ BOA, RAD, 7, s. 16, h. 57.

³⁹⁸ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *AÜDTCF Dergisi*, c. 5, S. 5, 1947, s. 487-489.

³⁹⁹ Resm-i dönüm ödenmesi gereken farklı durumlar mevcuttur. Mutasarrıf, tasarrufundaki yerlerden bazılarını resm-i tapu karşılığı işlemek üzere bir çiftçiye vermeyebilir. Tam veya yarım çiftten az olan bu yeri resm-i dönüm karşılığı işler. Her dönüm için belli bir ücreti vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüşümü", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 31-65.

arasında anlaşmazlığa sebep olabilirdi. Bu durumda mutasarrıf merkezden ölçüm yapılmasını talep eder ve iki başı mühürlü organ (mesaha organı) gönderilerek ölçüm yapılması sağlanırdı.⁴⁰⁰

Reayanın mutasarrıfa karşı yükümlülükleri sadece nakdi vergiler değildir. Bunların dışında mutasarrıfın tahsil ettiği öşrü ambara veya pazara nakletmek⁴⁰¹ de reayanın mükellefiyetlerindedir. Ancak mutasarrıf öşrünü harman yerinde dövdürüp köy ambarına naklettirmek istediğinde reayanın itirazı ile karşılaşmıştır. Reaya öşrü harman yerine çıkarmayı reddederek evlerinde dövdürmek istemiş, bu da mutasarrıfın Divan'a başvurmasına sebep olmuştur.⁴⁰²

Öşür tahsilatı dirliği tasarruf hakkını elinde bulunduranlarca yapılırken bir başka şer'i vergi türü olan cizyede, tahsisat da tahsilat da öşürden farklıdır. Baş vergisi diyebileceğimiz ve gayrimüslim tebaadan alınan cizye, öşrün aksine tımar veya mülk olarak verilmez, çok istisnai durumlarda iltizama verilirdi. Doğrudan hazineye ait olan bu vergiyi cizyedârlar toplardı.⁴⁰³ Ancak cizyedârlar da her zaman tahsilata bizzat gitmez, yerine adam gönderebilirlerdi. Şikâyete konu olan bir hadisede tahsilat üzere köye gelen memur öldürülüp üzerindeki paralar da gasp edilmiştir. Cizyedâr ise konuyu Divan'a taşıyıp cizyelerin alınmasını ve katillerin de yargılanmasını talep etmiştir. Doğal olarak Divan-ı Hümayun bu konuda sessiz kalmamış ve başdefterdarın ilamı ile cizyelerin toplanması için cizyedâra cizye emr-i şerifi verilmiştir.⁴⁰⁴ Bu hadisede reayanın cinayet işlemesine sebep olacak gerekçeler tespit edilememekle birlikte cizye tahsilatı sırasında ilgili memurların reayaya karşı sert davranışlarının ve haksız ek vergi taleplerinin halkı bezdirdiği ve şikâyetlere sebep olduğu da bilinmektedir.⁴⁰⁵ Ancak reayanın vergisini ödeme konusundaki mukavemetini vergiyi ödemeyi reddetmenin ötesine taşıdığı görülmektedir. Vergi tahsili konusunda tahsilata kendisi gitmeyen cizyedarların karşılaşılabileceği bir diğer sorun ise kendisi adına tahsilat yapan kişilerin tahsil ettiği cizyeleri teslim etmemesidir.⁴⁰⁶

⁴⁰⁰ İnalçık, "Raiyyet Rüsümü", s. 38; BOA, RAD 7, s. 327, h. 1200.

⁴⁰¹ Cin, *Toprak Düzeni*, s. 66.

⁴⁰² BOA, RAD, 7, s. 205, h. 767.

⁴⁰³ İnalçık, "Osmanlılarda Cizye", s. 45.

⁴⁰⁴ BOA, RAD, 7, s. 343, h. 1267.

⁴⁰⁵ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, s. 302; İnalçık, "Osmanlılarda Cizye", s. 48.

⁴⁰⁶ BOA, RAD, 7, s. 120, h. 444.

Divan-ı Hümayun baş tercümanları ve maiyetindeki dil oğlanları ile hizmetkârlarının⁴⁰⁷ ve kapitülasyonlara göre yabancı elçilerin tercümanı olan zimmiler⁴⁰⁸ cizyeden muaftı. Bu sebeple hükümler arasında Divan-ı Hümayun tercümanı bir zimmi sarrafın, bir iş için deniz yoluyla Selanik'e gönderdiği adamından yolculuğu sırasında cizye talep edilmemesini istediğini görüyoruz. Nitekim isteği kabul edilerek naiblere, iskele eminlerine ve zabıtana gönderilen hükümde adamın gidiş gelişlerine mani olunmaması istenmiştir.⁴⁰⁹

Gelir kaynaklarının idaresi konusunda yapılan şikâyetlere bakıldığında tasarruf hakkına müdahale, sınır anlaşmazlıkları, ortakların hak ihlali, hak gaspı, vergileri tahsil edememe, reyanın bulunduğu yerden göç etmesi gibi çeşitli konuların olduğu görülmektedir. Aynı şikâyet türlerinin geçen yüzyılda da yaşandığı⁴¹⁰ düşünüldüğünde söz konusu sorunların devam ettiği anlaşılmaktadır.

2.1.2.2. Reyanın Şikâyetleri / Zulüm

Reyanın vergi konusundaki şikâyetleri askerîlere yönelik ise doğrudan zulüm konusuna girer. Ancak kendi aralarındaki şikâyetleri de vergi yükü konusunda olmaları sebebiyle dolaylı olarak da olsa zulüm olarak kabul etmek mümkündür.

Kur'ân-ı Kerîm'in 20 âyetinde doğrudan, 269 defa da türevleri ile yer alan zulüm kelimesi⁴¹¹ çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Ancak genel olarak zulüm, insanın Allah'a, başkalarına ve kendine karşı; her türlü yanlış, yersiz, zamansız, eksik veya fazla hareketlerini kapsamaktadır.⁴¹² Bu hali ile zulüm ifadesi tarafları ve fiilin niteliği açısından geniş bir anlam ihtiva etmektedir. Ancak İslam'ın temel kaynaklarında (Kur'an ve hadis) sıkça zikredilen zulüm "çok kötü" bir şey olarak görülmekle birlikte suç olup olmadığı, suç ise cezasının ne olduğu soruları cevapsız kalmaktadır. Osmanlı hukukunda ise genel olarak devlet görevlilerinin şeriat ve örfün kabul etmediği çeşitli bid'atleri reayaya uygulamasıyla ortaya çıkan suç için zulüm denmiştir. Ancak sınırları tam olarak belirlenmiş olmadığından suç ve karşılığı olarak cezası değişkenlik gösterebilmektedir.⁴¹³ Burada ele alınan şekli ise özellikle vergi tahsilinde olmak üzere devlet görevlilerinin doğrudan veya dolaylı olarak

⁴⁰⁷ Cengiz Orhonlu, "Tercüman", *İslam Ansiklopedisi*, c. 12/1, Milli Eğitim, İstanbul, 1974, s. 179.

⁴⁰⁸ İncelik, "Osmanlılarda Cizye", s. 47.

⁴⁰⁹ BOA, RAD, 7, s. 224, h. 835.

⁴¹⁰ Tuğluca, *Şikâyet Mekanizması*, s. 176-199.

⁴¹¹ Mustafa Çağrı, "Zulüm", *DİA*, c. 44, TDV, İstanbul, 2013, s. 507.

⁴¹² Ali Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Nil, İstanbul, 2003, s. 310.

⁴¹³ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Zulüm Kavramı*, Phoenix, Ankara, 2007, s. 3-6.

reayaya uyguladığı haksız davranışlardır. Divan-ı Hümayun'a şikâyet olarak yansıyan bu zulümlerin gerçekleşme şekilleri farklılık göstermektedir.

Reayanın zulme ilişkin şikâyeti tüm şikâyetler içinde % 11 oranındadır. 17. yüzyıl sonu imparatorluk genelinden gelen şikâyetlerde % 10 oranında olan zulüm konusu⁴¹⁴ aynı yüzyılın Ankara'sında ehl-i örfe yönelik diğer şikâyetlerle birlikte % 37'den fazla görülmüştür.⁴¹⁵ 17. yüzyıl Rumeli'sinde Üsküp sancağından da en fazla şikâyet zulüm konusunda gelmiştir.⁴¹⁶ 18. yüzyıla gelindiğinde ise 1 Numaralı Rumeli Ahkâm Defteri'ne (1742- 1743) göre, Rumeli eyaletinde hâlâ en çok şikâyet edilen konu olmakla birlikte zulme ilişkin şikâyetlerin oranı % 19'a⁴¹⁷ inmiştir. 1749-1750 Selanik'inde ise % 11 olarak yansımıştır.

Mutasarrıflar normal şartlarda reayadan kanunun belirttiğinden fazla veya kanuna aykırı vergi talep edemezdi.⁴¹⁸ Ancak uygulamada böyle olmamış, ziraatını yapan reaya, türü ve oranı belli olan vergisini ödemediği halde sipahi veya karye zabiti kanaat etmeyip kanuna aykırı olarak daha fazla talep ile *mezalim ve ta'addide* bulunmuştur. Üzerine düşen vergisini ödemeye razı iken böyle kanunsuz talepler ile karşılaşan reaya konuya ilişkin fetvasını da alıp Divan'a başvurarak mezalim ve ta'addilerin sonlandırılmasını talep etmiştir.⁴¹⁹ Bu şikâyetlerin konusu kendilerinden talep edilen vergilerin kanunda yer alan orandan fazla olması veya kanunda olmayan vergilerin talebidir. Kanunda olmadığı halde talep edilen bu vergilere *tekâlif-i şakka* denilmektedir. Tekâlif-i örfîyyelerin çoğunun sürekli hale gelişinin ardından içlerinden bazıları kurallara aykırı olarak konduğu için tekâlif-i şakkaya benzemiştir. Tekâlif-i şakka çeşitli isimler altında memurların izinsiz olarak halktan topladığı vergiler olup şer'an cevaz verilmemiş, bilakis ferman ve adaletnamelerle yasaklanmış vergilerdir.⁴²⁰ Ancak yasaklamalara rağmen mukataa mültezimlerinin hala halktan bekçilik adı altında haksız vergi aldıkları görülmektedir. Mukataa toprağında ziraat eden Seyyid Hüseyin'den gelen bu şikâyette mültezimlerin çiftlik halkına bir suçları olmadığı halde suç isnadında buldukları da ifade edilmiştir.⁴²¹ Burada alınacak cürüm resmi hesaplanmış olmalıdır. Nitekim söz konusu köy eski

⁴¹⁴ Tuğluca, *Şikâyet Mekanizması*, s. 289.

⁴¹⁵ Taş, "Osmanlı'da Şikâyet Hakkı", s. 194.

⁴¹⁶ Tuğluca, "Üsküp'te Şikâyet Hakkı", s. 120.

⁴¹⁷ Tuğluca, "Ahkâm-Şikâyet Defterleri", s. 240.

⁴¹⁸ İnalçık, "Timar", s. 170.

⁴¹⁹ BOA, RAD, 7, s. 217, h. 811-812; BOA, RAD, 7, s. 379, h. 1396; BOA, RAD, 7, s. 390, h. 1448; BOA, RAD, 7, s. 391, h. 1451.

⁴²⁰ Ahmet Tabakoğlu, "Tekâlif", *DİA*, c. 40, TDV, İstanbul, 2011, s. 336-337.

⁴²¹ BOA, RAD, 7, s. 227, h. 851; BOA, RAD, 7, s. 230, h. 864.

veziriazam Hüseyin Paşa Vakfı'na bağlı voyvoda idaresindeki bir mukataa karyesidir. 18. yüzyılın tipik özelliği olarak mültezimlerin tahsilat yaptığı karyede, resm-i cürm ü cinayet alabilmek için ahaliye suç isnadında buldukları düşünülebilir.⁴²²

Reayanın ödemekle mükellef olduğu avarız türü vergiler *tevzi* yolu ile belirlenmekte ve avârızhânesi esasına göre hesaplanmaktaydı. Her yıl vali, mütesellim, voyvodalar, memleketin ileri gelenleri ve kadılar tarafından belirlenen vergiler için tevzi defterleri düzenlenir ve bu defterler şer‘iyye sicillerine yazılırdı.⁴²³ Ancak tevzi işleminde görev alan ve ahali ileri gelenlerinden olanların yolsuzluk yaptığı görülmektedir. Belirlenen vergiye fazladan 582’şer kuruş ekleyen ve bunu kendisi için alan, halkın perişan olmasına sebep olan Mahmud veya 13 yıldır her tekâlif tevziinde vergileri toplamakla görevli memur ile anlaşarak kendi nefsi için defterden ziyade vergi yazan El Hac İbrahim Ağa bunlardan sadece ikisidir.⁴²⁴

Ahalinin her hangi bir haksızlık ile karşılaştığında çözüm talep edeceği ilk mercii kuşkusuz adaletin uygulayıcıları kadılar veya naibler olurdu. Ancak kimi zaman ahali kadı ve naiblerden adalet değil zulüm görmüştür. Bilindiği gibi bir kişi öldüğünde arkasından mirası yani terekesi mirasçıları, alacaklıları vs. arasında bölüştürülür. Bu taksim işlemi ise mahkeme eli ile *kazaî* veya tarafların kendi aralarında anlaşması ile *rızaî* olmak üzere iki türlü yapılırdı. Kazaî taksimin yapılabilmesi için de bir takım şartlar vardır. Kadı taksim işini kendisi yapamayacaksa bu konuda uzman olan bir mukasım/kassam tayin ederdi.⁴²⁵ Taksim karşılığında mirasçılar *resm-i kismet* denilen bir harç öderdi.⁴²⁶ Selanik kadıları da kendilerine ek gelir sağlayan bu vergiyi alabilmek için türlü yollar denemişlerdir. Reaya, her ölüm olduğunda miras taksimi için kanun üzere resm-i kismetini ödese de rahat bırakılmamışlardır. Selanik kadıları sürekli voyvodaya ahaliyi Selanik’e çağırır *mürasele* gönderip ölüleri olduğu halde gizledikleri yolunda suçlamalarda bulunmuşlardır. Elbette amaç resm-i kismet alabilmektir. Bu bahaneler ile halktan nice akçe almanın yanı sıra papaz ve rahiplerini de İslam Allah’ına yemin etmek için zorlamışlardır. Böylece hem maddi hem manevi zulüm gerçekleştirmişlerdir. Ahali ise arzuhalleri ile bu mezalimin sonlandırması yönünde Divan’a başvurmaktan başka çare bulamamıştır.⁴²⁷

⁴²² İltizam yolu ile tahsilat hakkı kazanan mültezimlerin bâd-ı hevâ resimlerini de tahsili için bkz. Tabakoğlu, “Resim”, s. 583.

⁴²³ Tabakoğlu, “Tekâlif”, s. 237.

⁴²⁴ BOA, RAD, 7, s. 202, h. 751; BOA, RAD, 7, s. 112, h. 418.

⁴²⁵ Hamza Aktan, “Kismet”, *DİA*, c. 25, TDV, Ankara, 2002, s. 497.

⁴²⁶ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, c. 3, s. 30.

⁴²⁷ BOA, RAD, 7, s. 365, h. 1341.

Naiblerin zulmü ise devre çıkma ile yaşanmıştır. Ehl-i örf, merkezden gelen emirleri uygulamak, mali konulu meseleleri halletmek ya da teftiş amaçlı olarak zaman zaman idari bölgelerini gezerlerdi. Buna il/vilayet üzerine çıkma, gezip gözetme manalarında kullanılan devre çıkma denmiştir. Daha 16. yüzyılda bu uygulama suiistimaller sebebi ile halkın şikâyetlerine sebep olmuştur. Bu sebeple pek çok kez adaletnameler ile uygulamaya belli şartlar getirilerek düzenlenmeye ve suiistimaller önlenmeye çalışılmıştır. Ancak kadıların kendi yetki alanlarındaki nahiyelere vekil olarak tayin ettiği ve söz konusu nahiyelerde görülecek davaların gelirlerini iltizam usûlü ile kendilerine bıraktığı naibler, devre çıkararak halka türlü eziyetler etmişlerdir. Oysa naiblerin devre çıkmaları, kadıların bulunmadığı hallerde, padişahın hasları ile ilgili hususlarda bir emir geldiğinde, anlaşmazlığa düşen davalıların isteği durumunda, vefat eden şahsın veresesinin yaşının küçük olması dolayısıyla gönderilen emir uyarınca onun hissesinin korunması veya *veresenin* kendisine müracaat etmesi hallerinde ve voyvodalarla birlikte teftişlerde mümkündür. Bütün bu idarecilerin söz konusu görevlendirmeler dışında herhangi bir bahane ile devre çıkmaları yasaklanmıştı. Devre çıktıklarında da kalabalık maiyetle gitmemeleri, köylülerin rızasını almadan evlerine misafir olmamaları, parasını vermeksizin yiyecek, erzak, yem, hayvan vb. istememeleri gerektiği belirtilmişti.⁴²⁸ Ancak Divan'a ulaşan bir şikâyette naiblerin sıralanan hemen hemen tüm zulümleri yaptıkları görülmektedir. Naibler otura geldikleri yerde durmayıp, davetsizce gelip, ahalinin ailesi ile oturduğu evlere konup, maiyeti için ücretini ödemedi yem, yemek, arpa ve saman gibi mallarını almışlardır. Ayrıca ahaliden biri öldüğünde ahali kısmet talebinde bulunmadığı halde zorla taksim yapmak ve resm-i kısmeti daha fazla almak için terekeyi olduğundan fazla göstermek gibi nice zulümler yapmışlardır.⁴²⁹ Daha 16. yüzyılda önlenmeye çalışılan sorunun 19. yüzyılda da süreceği görülmektedir.⁴³⁰ Nitekim 17. yüzyılın sonlarında tüm imparatorluk genelinden gelen şikâyetlerin % 10'un üzeri oranda zulüm konusunda⁴³¹ olması ve durumun 18. yüzyıl ortalarında da devam ediyor olması bunu göstermektedir.

Reaya arasındaki vergi anlaşmazlıkları, doğrudan devlet görevlilerince yapılan bir haksızlık olmamakla birlikte dolaylı bir şekilde zulüm olarak kabul edilebilir. Bu anlaşmazlıkların temel konusu ise ortak ödenmesi gereken hane-i avarız, imdad-ı hazariye gibi vergilerdeki hisse yüküdür.

⁴²⁸ Feridun Emecen, "Devre Çıkma", *DİA*, c. 9, TDV, İstanbul, 1994, s. 250-251.

⁴²⁹ BOA, RAD, 7, s. 376, h. 1383.

⁴³⁰ Emecen, "Devre Çıkma", s. 251.

⁴³¹ Tuğluca, *Şikâyet Mekanizması*, s. 201

Osmanlı tahrir defterlerinde kaydedilen nüfus, biri *avarız hanesi*, diğeri *hane-i gayr ez- avarız* olmak üzere ikiye ayrılırdı. Vergilendirilebilir ya da fiilen vergilendirilmiş olan haneler avarız haneleridir. Vergi terimi olarak bakıldığında bir avarız hanesi, yerine ve vergisine göre değişmekle birlikte sayım birimi olan 4-50 elli gerçek avarız hanesinden oluşmaktaydı. Avarız adı altında ve savaş gibi olağanüstü hallerde toplanan vergide ise 4-5 gerçek hane birleşip bir avarız hanesi ediyordu. Osmanlı bütçelerinde düzenli olmayan gelirlerin başında gelen avarız vergisini (bedel-i timar, bedel-i mekkârî,⁴³² sürsat ve nüzul gibi alt türleri ile birlikte) kendilerine dağıtılan bu avarız haneleri aralarında paylaşp öderdi.⁴³³ Duruma ve zamana göre ayni, nakdi veya hizmet şeklinde tahsil edildiği de görülen avarız 17. yüzyılın ilk yarısında her yıl alınır hale gelmiştir. Avârız rüsumu gerçek yükümlülerden tek tek değil, toplumun emlak sahibi bireylerinin oluşturduğu gruplardan talep edilmekteydi.⁴³⁴ Aynı şekilde ilk başta savaş durumlarında talep edilen *imdad-ı seferiyye* vergisinin yanında barış zamanı da talep edilmeye başlanan ve sürekli hale gelen *imdad-ı hazeriye* de belli vergi gruplarına toplu olarak yüklenmekteydi.⁴³⁵ Reaya arasındaki hisse sorunu ise tam bu noktada ortaya çıkmaktadır.

Söz konusu yerde bu vergiye tabi tutulacak emlak ve yerleri olmayan reaya, diğeri ahali tarafından ödenecek vergiye ortak olmaları yönünde farklı gerekçeler ile zorlanabilmektedir.⁴³⁶ Ya da tam tersi, karye toprağında vergiye tabi yerleri olduğu halde hisselerini vermek istemeyenler ahalinin kalanı tarafından şikâyet edilebilmektedir.⁴³⁷ Bir karye reayasının bir başka karyede işlediği yeri olabilirdi. Bu durumda yeri bulunan ikinci karyenin ortak vergilerine katılmaları gerekirdi. Ancak başka karyeden olduklarını ileri sürerek bu vergiden kaçma yoluna gidenler olmuştur.⁴³⁸ Hükümlerden anlaşılacağı üzere reaya bu vergilerin ödenmesi noktasında çatışma yaşamıştır.

Reaya arasındaki hisse anlaşmazlığının bir boyutu ise kendi yükünü hafifletip diğeri üzerine daha fazla hisse yıkmaktır. Selanik'te yaşanan bir vakada bunu görmek mümkündür. Çiftlik ashabından Seyyid Mustafa, aralarında kocabaşının da bulunduğu

⁴³² 17. yüzyıldan itibaren sefere katılmayan timar sahiplerinden "bedel-i timar" adı altında ücret alınmaya başlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Emecen, "Bedel", *DİA*, c. 5, TDV, İstanbul, 1992, s. 301. Bedel-i mükkari yük taşıyan hayvanlar ve arabaların kiralanmasından alınan bir tür avarız gelirdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer İşbilir, "Mekkâre", *DİA*, c. 28, TDV, Ankara, 2003, s. 554-555.

⁴³³ Halil Sahillioğlu, "Avârız", *DİA*, c. 4, TDV, İstanbul, 1991, s. 108-109.

⁴³⁴ Jülide Akyüz Orat, "Avârız Vergisi Üzerine Bir Çalışma: 18. Yüzyıl Başlarında Ankara Uygulamaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 5, S. 22, 2012, s. 220.

⁴³⁵ Levent Küçük, *Osmanlı Vergi Hukukunda Avarız Kavramı ve Avarızın İdaredeki Rolü*, Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2007, s. 117-118.

⁴³⁶ BOA, RAD, 7, s. 179, h. 669; BOA, RAD, 7, s. 324, h. 1189.

⁴³⁷ BOA, RAD, 7, s. 379, h. 1395.

⁴³⁸ BOA, RAD, 7, s. 388, h. 1435.

zimmi reayayı şikâyet etmiştir. Buna göre söz konusu zimmiler kendi hisselerini hafifletip Seyyid'e tahammülünden fazla hisse yüklemek isteyince aralarında münakaşa yaşanmış ve münakaşa sonunda orta yolu bulup bir anlaşmaya varmışlardır. Gücünden fazla hisse yüklememek, ta'addi etmemek ve anlaşmaya hilaf davrandığı iftirası ile rencide etmemek üzere taahhüd ve birbirlerine kefalet bildiren anlaşmaya dayalı olarak hüccet almışlardır. Ancak buna rağmen zimmiler, kendilerinden yana olduğunu düşündükleri voyvodaya gidip Seyyid'i şikâyet etmiş ve ondan güç alarak Seyyid'in evini kuşatıp iftira, hakaret dolu kötü sözler ettikten sonra bir miktar parasını gasp etmişlerdir. Şeyhülislamdan fetva alan Seyyid Mustafa arzuhal ile şikâyetini Divan'a bildirmiştir.⁴³⁹

Reayanın kendi arasında yaşadığı vergi dışındaki çatışmalarda da zulmün izlerine rastlamak mümkündür. Ziraatları ile elde ettikleri mahsullerden kanunen gerekeni karye zabıtine ödeyen ve bu konuda sorunu olmayan ahali ayandan kişilerin eziyeti ile karşılaşmıştır. Bu ayandan kişiler haksız yere ve zorla ahalinin paralarını almış, bunu yaparken de karye zabiti ile yaptıkları ağız birliğine güvenmişlerdir.⁴⁴⁰

2.2. VAKIFLARA İLİŞKİN ŞİKÂyetLER

Vakıf müessesesi, uzun asırlardan beri bütün İslam memleketlerinde önem kazanmış, sosyal, iktisadi hayat üzerinde derin etkiler yapmış dini-hukukî bir müessesedir.⁴⁴¹ Bir müessese olarak vakıf; insanın sahip olduğu ve maddi değeri olan arazi, bina, para, mal gibi varlıkların mülkiyetini Allah'a havale edip menfaatini şer'i muamele ile varlıkların faydasına şart kılmaktır. Gayesi ise mevcut vakıfların imar ve muhafazasını sağlamak, muhtaç insanların maddi-manevi ihtiyaçlarına cevap vermektir.⁴⁴² Malın vakıf yolu ile şahsi mülkiyetten çıkarılıp alım-satımı mümkün olmayan Allah mülkü hükmüne getirilmesi ile kamu ve özel mülkiyetin dışında üçüncü bir mülkiyet alanı olarak Allah'ın mülkü ortaya çıkmaktadır.⁴⁴³

Vakıflar bütçeden karşılanamayan hizmetlerin yapılmasında, halkın menfaatine olan imaret, yol, sağlık tesisleri, eğitim kurumları, ibadethaneler, konaklama tesisleri,

⁴³⁹ BOA, RAD, 7, s. 202, h. 754; BOA, RAD, 7, s. 204, h. 759.

⁴⁴⁰ BOA, RAD, 7, s. 388, h. 1436.

⁴⁴¹ Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisinden Seçmeler II: Vakıf Hukuku Yazıları, Fuad Köprülü, Vakıflar Genel Müdürlüğü 75. Yıl Armağanı*, 2013, s. 185.

⁴⁴² Mustafa Güler, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (16. ve 17. Yüzyıllar)*, Çamlıca, İstanbul, 2011, s. 19-20.

⁴⁴³ Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, TTK, Ankara, 2003, s. 1.

hamamlar gibi âmme hizmeti veren müesseselerin açılmasında önemli rol oynamışlardır.⁴⁴⁴ Nitekim 18. yüzyılda devlet gelirlerinin yarıya yakını⁴⁴⁵ 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarında yaşayan batılı müelliflerin belirttiğine göre ise söz konusu dönemde devletin gayrimenkul servetinin dörtte üçe varan oranda vakıflardan oluşması⁴⁴⁶ vakıf müessesesinin önemi ve yaygınlığını ortaya koymaktadır.

Bu kadar yaygın, etkili ve önemli birer müessese olan vakıflar; padişahlar, hanedan üyeleri, saray çevresi, başarılı komutanlar, vezirler ve paşalar gibi devlet ricali ile halktan kişiler tarafından kurulmuştur. Ayrıca cami, mescit, zaviye gibi dini kurumlar adına da vakıflar kurulmuştur. Kuruluş şekilleri ve tabi oldukları kurallar farklılık göstermekle birlikte kilise ve manastırlar için de vakıflar mevcuttur. Nitekim incelenen kayıtlarda Sultan Beyazıd-ı Veli Han Vakfı,⁴⁴⁷ Mihrimâh Sultan Vakfı,⁴⁴⁸ İshak Paşa-ı Veli ve oğlu Şadi Bey Vakfı,⁴⁴⁹ Evrenos Vakfı, Şehid Mehmed Paşa Vakfı,⁴⁵⁰ İsa Bey Vakfı,⁴⁵¹ Hamza Çavuş Cami-i Şerifi Vakfı ve Hamza Çavuş Zaviyesi,⁴⁵² Aynaroz Konstamoni⁴⁵³ ve Gelemerye Anaştaş/Anastasya Manastırları Vakıfları,⁴⁵⁴ Ayşe Hatun Vakfı⁴⁵⁵ ve Tarakçıoğlu el - Hac Ali Vakfı⁴⁵⁶ gibi vakıflara rastlamak mümkündür.

Sıradan kişilerin kurduğu vakıflar dışarıda bırakılmak üzere özellikle saray halkı ve devlet ricalinin temlik ile aldığı mîrî mallardan vakıf kurmaları döneminin ve günümüzün tarihçiler tarafından eleştirilmiştir. Anadolu'da ve özellikle Rumeli'de geniş Hristiyan toprakları fetheden Osmanlı, bu toprakların bir kısmını âmme hizmetlerine mahsus vakıflara tahsis etmiştir. Türk kültürünün Rumeli'de yerleşmesine Balkanlar'da şehir hayatının oluşumunda bu vakıf sisteminin büyük rolü olmuştur. Ancak 15. yüzyıldan

⁴⁴⁴ Güler, *Haremeyn Vakıfları*, s. 31

⁴⁴⁵ Bahaeddin Yedişildiz, "XVII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu", *Vakıflar Dergisi*, S. 18, 1984, s. 26. (Makalenin adı başta XVII. Asır olarak verilmiş ancak iç sayfalarda ve içerikte XVIII. Yüzyıl olarak verilmiştir.); Güler, *Haremeyn Vakıfları*, s. 30.

⁴⁴⁶ Köprülü, "Vakıf Müessesesi", s. 185.

⁴⁴⁷ BOA, RAD, 7, s. 3, h. 8.

⁴⁴⁸ BOA, RAD, 7, s. 274, h. 1003; Mihrimâh Sultan Vakfı için bkz. F. Cangüzel Zülfikar, *Mihrimâh Sultan'ın Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde Bulunan Vakfiyelerinin Değerlendirilmesi*, Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1989.

⁴⁴⁹ BOA, RAD, 7, s. 7, h. 22; BOA, RAD, 7, s. 145, h. 526; İshak Paşa Vakfı için bkz. Vehbi Tamer, "Fatih Devri Ricalinden İshak Paşa'nın Vakfiyeleri ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, S. 4, 1958, s. 107-124.

⁴⁵⁰ BOA, RAD, 7, s. 42, h. 147; Evrenos Bey ve vakıfları için bkz. Ayşegül Kılıç, *Bir Osmanlı Akıncı Beyi Gazi Evrenos Bey*, İthaki, İstanbul, 2014.

⁴⁵¹ BOA, RAD, 7, s. 147, h.535.

⁴⁵² BOA, RAD, 7, s. 831, h. 867; Hamza Bey Camii olarak da isimlendirilen cami ve vakfı için bkz. Machiel Kiel, "Notes on Some Turkish Monuments in Thessaloniki and Their Founders", *Balkan Studies*, 11, 1970, s. 132-134.

⁴⁵³ BOA, RAD, 7, s. 260, h. 962; BOA, RAD, 7, s. 262, h. 968.

⁴⁵⁴ BOA, RAD, 7, s. 132, h. 492; BOA, RAD, 7, s. 137, h. 500.

⁴⁵⁵ BOA, RAD, 7, s. 74, h. 274.

⁴⁵⁶ BOA, RAD, 7, s. 339, h. 1246.

itibaren vakıflarda suiistimaller yaşanmaya başlamış, vergi muafiyeti bahşedilen vakıfların sayısı artmıştır. Birçok vakıf, hayır amacından saparak servetlerini muhafaza amaçlı aile vakıfları olarak tesis edilmeye başlanmıştır. 16. yüzyılda vakıfların bu şekilde çok yaygınlaşması devlet hazinesini zora sokmuştur. Özellikle 17. yüzyılda devlet adamları ve fikir adamları bu konuya daha çok önem vermeye başladılar. Hem devletin askeri kuvvetini hem de ziraî hayatın temelini teşkil eden tımar erbâbına tahsis edilen toprakların saray adamlarına, büyük ricâl vakıflar tesisi için verilmesi memlekette zayıflama sebebi olmuştur. Koçi Bey, risalesinde gereksiz ve usûlsüz temlikler yolu ile kurulan vakıfların meşruluğunu ve salahiyetini sorgularken Kanuni Süleyman'ın kızı Mihrimâh Sultan'a yaptığı temlikleri ve onun vakıflarını örnek göstermiştir.⁴⁵⁷

İnceleme konusu 7 Numaralı Rumeli Ahkâm defterinde diğer konularda olduğu gibi vakıflara ilişkin şikâyetler de mevcuttur. Vakıflar çeşitli yönleri ile şikâyet konusu olmuş; kadı,⁴⁵⁸ naib,⁴⁵⁹ babüssaade ağası,⁴⁶⁰ mütevellî ve mutasarrıflar gelerek, mektup göndererek veya arzuhal ederek şikâyetlerini Divan-ı Hümayuna ulaştırmıştır. Vakıf konusu 17. yüzyıl sonu imparatorluk genelinde % 22 gibi bir oran ile şikâyete konu olurken⁴⁶¹ aynı yüzyılın Üsküp'ünde % 12,⁴⁶² 1742-43 Rumeli eyaleti genelinde % 7,⁴⁶³ incelenen 1749-1750 Selanik'inde ise % 10 olarak deftere yansımıştır.

Şikâyetçilerin kimliklerine baktığımızda vakıf idaresine ilişkin veri elde etmek mümkündür. Bilindiği gibi vakıf şart edilirken idaresinin kime ait olduğu yani *tevliyet* meselesine açıklık getirilir. Tevliyet görevinde olan kişiye mütevellî denir. Vakıf sahibi vakfiyesinde “nefsime” demişse vakfı hayatta olduğu sürece kendisi idare edecek demektir. Kendisinden sonra ise evladına, dışardan birine veya resmi bir makama tevliyeti bırakabilir. Vakıf kurucusunun tayin ettiği mütevellîye *mütevellî-i meşrut* denir. Eğer böyle bir şart koşmamışsa mütevellî, salahiyetli ve resmi makamlarca (genelde kadı) tayin edilirdi. Âmme makamının tayin ettiği mütevellîye ise *mütevellî-i mensub* denir. Mütevellî devletin denetimi altındadır. Her sene ve gerekli oldukça salahiyetli makamca vakıf işleri

⁴⁵⁷ Köprülü, “Vakıf Müessesesi”, s. 222-225.

⁴⁵⁸ BOA, RAD, 7, s. 117, h. 433.

⁴⁵⁹ BOA, RAD, 7, s. 3, h. 8.

⁴⁶⁰ BOA, RAD, 7, s. 7, h. 22.

⁴⁶¹ Tuğluca, *Şikâyet Mekanizması*, s. 105.

⁴⁶² Tuğluca, “Üsküp'te Şikâyet Hakkı”, s. 120.

⁴⁶³ Tuğluca, “Şikâyet-Ahkâm Defterleri”, s. 240.

ve hesapları incelenir, kusur ve hıyaneti görüldüğü takdirde azledilirdi.⁴⁶⁴ Nitekim eldeki kayıtlarda da şikâyetlerin çoğu mütevellilerden gelmiştir.⁴⁶⁵

Bazı vakıflarda mütevellinin yanı sıra nâzır da tayin edilmiştir. Ancak nâzırların görevi teftiş olup vakıf malları üzerinde tasarruf hakkı yoktur. Evkaf-ı mülhakadan olan⁴⁶⁶ bazı vakıfların veziriazam, şeyhülislam, darüssaade ağası, fetva emini, İstanbul ve bilâd-ı selase kadılarının; bazılarının ise şahısların nezaretinde oldukları görülmektedir.⁴⁶⁷ İncelenen kayıtlarda yer alan vakıflardan Sultan Beyazıd-ı Veli Han Vakfı şeyhülislam, İshak Paşa-i Veli ve oğlu Şadi Bey Vakfı ise darüssaade ağası nezaretindedir.

Vakf olunan mallar intifa (yararlanma) bakımından iki türlüdür. Ayniyile faydalanılan mallar mektep, kütüphane, cami, mescit, yol, köprü ve çeşme gibi mallardır. Bunlara *âsâr-ı hayriyye* denir. Ancak han, hamam, dükkân, arsa, mezra, orman gibi yerler varidatı (geliri) ile yararlanan mallardır. Bunlara da *müsakkafat ve müstagallât-ı vakfiyye* denir.⁴⁶⁸ Varidatı ile yararlanan bu malları tarım işletmeleri, iktisadi kuruluşlar, meskenler⁴⁶⁹ ve nakit para olarak gruplandırmak mümkündür. Tarım işletmelerine dayalı *mevkufat* ise arazi, arsa, yaylak-kışlak, bağ, bahçe vs. olabileceği gibi bir karyenin vergi gelirlerinin vakfı şeklinde de olabilir. Eldeki kayıtlarda da vakıf gelirinin tarım işletmeleri olduğu şikâyetler mevcuttur.⁴⁷⁰ İktisadi kuruluş türündeki mevkufat ise han, hamam, dükkân, değirmen gibi ticaret amaçlı binalardır. Vakıf bunların işletilmesi ile elde edilen geliri tasarruf eder. Nitekim bu tür vakıf malı olan bir han şikâyete konu olmuştur.⁴⁷¹

Bir vakıf malı türü olarak meskenler ise genelde ev olup mülk menzil olarak ifade edilmişlerdir. İncelenen şikâyet kayıtlarında, şikâyet konusu olarak gündeme gelen bu tür mallar daha ziyade sıradan insanların vakıflarında ve aile vakfı diyebileceğimiz *zürrî vakıf* türlerinde görülmektedir. Kişilerin mülkleri olan mal veya paraların işletilmesinden elde edilecek gelirleri kayd-ı hayat şartı ile kendilerine, vefatlarından sonra eşlerine, ondan sonra evlatlarına ve ahfâdlarına (torunlarına) şart ettikleri bu tür vakıflar İslam feraiz

⁴⁶⁴ Ali Himmet Berki, “İslam’da Vakıf, Zağanous Paşa ve Zevcesi Nefise Hatun Vakfiyeleri”, *Vakıflar Dergisinden Seçmeler I: Vakıf Hukuku Yazıları, Ali Himmet Berki, Vakıflar Genel Müdürlüğü 75. Yıl Armağanı*, 2013, s. 52-53.

⁴⁶⁵ BOA, RAD, 7, s. 42, h. 147; BOA, RAD, 7, s. 147, h. 535; BOA, RAD, 7, s. 231, h. 867; BOA, RAD, 7, s. 339, h. 1246.

⁴⁶⁶ Devletin denetim ve gözetimi altında olmak şartı ile kurucusunun soyundan gelen mütevellilerce yönetilen vakıflara evkaf-ı mülhaka denir (Devellioğlu, *Lûgat*, s. 241).

⁴⁶⁷ Berki, “Zağanous Paşa”, s. 67.

⁴⁶⁸ Berki, “Zağanous Paşa”, s. 47-48.

⁴⁶⁹ Cangüzel Zülfikar, *Mihrimah Sultan*, s. 18.

⁴⁷⁰ BOA, RAD, 7, s. 7, h. 22; BOA, RAD, 7, s. 42, h. 147; BOA, RAD, 7, s. 147, h. 535; BOA, RAD, 7, s. 231, h. 867; BOA, RAD, 7, s. 274, h. 1003.

⁴⁷¹ BOA, RAD, 7, s. 3, h. 8.

hukukuna ve vakıf ruhuna aykırılıkları bakımından eleştiri almışlardır.⁴⁷² Bu eleştiriler; cahiliye devrinde kız çocuklarının miras hakkı olmadığı ancak İslamiyet'in bu hakkı vermesi sebebi ile kız çocuklarına miras bırakmak istemeyenlerin evlâdiyye vakıfları yolu ile bu amaçlarını gerçekleştirdiği ve özellikle başta büyük devlet adamları olmak üzere büyük küçük memurların müsadere eden mallarını kaçırma düşüncesi ile bu tür vakıflar kurdukları yönündedir. Ancak bu eleştirilere de “bu tarz vakfiyelere bakıldığında tek tük istisnalar dışında kız-erkek evlat ayrımı yapılmadığı ve devlet görevlisi olmayıp evlâdiyye vakıflar kuranların varlığı bu düşüncelerin temelsizliğini gösterdiği” şeklinde eleştiri gelmiştir.⁴⁷³ Nitekim öylesi çok yönlü bir konunun dinî, ahlakî, iktisadî, sosyal ve siyasî gibi farklı açılardan değerlendirilmesi gerekir.⁴⁷⁴ Zürrî vakıflarda şart edilenler sıralanırken neslin son bulması halinde söz konusu malların tasarrufuna dair hususların belirtildiği görülmektedir.⁴⁷⁵ Eldeki kayıtlarda da duruma örnek mevcuttur. Vakfedilen malı tasarruf edecekler sıralandıktan sonra soyun tükenmesi halinde mal mahalle mescidi imamlarına şart edilmiştir.⁴⁷⁶

Vakıflara ilişkin şikâyet konularına gelince; en fazla şikâyet tarım işletmelerinden sağlanacak vakıf gelirleri ile ilgili olmuştur. Meskenlere ilişkin şikâyetler de söz konusu iken iktisadi kuruluşlara ilişkin şikâyet adedi yalnızca birdir.

2.2.1 Tarım İşletmeleri

Dirlik veya mukataa yolu ile tasarrufta olduğu gibi vakıfta da müteveli; geliri vakfa ait olmak üzere, vakfedilen tarım işletmesi malını reayaya resm-i tapu ile verip işletir. Vakıf arazisini bu şekilde işleten müteveli, araziye işleyen kişi öldüğünde araziye işleme hakkını kanun çerçevesinde başkasına devreder. Ancak mütevelliler bu yetki ve haklarını kullanırken sorunlar ile karşılaşabilmekteydiler. Divan'a ulaşan bir şikâyette vakıf arazisini işleyen reaya, arkasında erkek veya kız evlat bırakmadan ölmüş, tapu hakkı erkek kardeşine geçmiştir. Ancak erkek kardeşi tapu hakkını kendi almadığı gibi başkasına verilmesine de mani olmuştur. İsa Bey Vakfı'nın gelirine zarar veren bu durum mütevellinin Divan'a gidip şikâyette bulunmasına sebep olmuştur.⁴⁷⁷

⁴⁷² Güler, *Haremeyn Vakıfları*, s. 162.

⁴⁷³ Berki, “Zağanous Paşa”, s. 50.

⁴⁷⁴ Köprülü, “Vakıf Müessesesi”, s. 185.

⁴⁷⁵ Güler, *Haremeyn Vakıfları*, s. 164.

⁴⁷⁶ BOA, RAD, 7, s. 117, h. 433.

⁴⁷⁷ BOA, RAD, 7, s. 147, h. 535.

Arsa veya arazi gibi yaylak, kışlak ve mera türü alanlar da tarım işletmeleri grubundadır. Ancak buralardan elde edilecek geliri tahsil etmek veya mülkü sorunsuzca tasarruf etmek mütevellî için her zaman kolay olmamıştır. Örneğin bir vakıf karyesinin *resm-i kışlak ve yaylağı* vakfa ait olduğu halde burayı kullanan Yörüklerin Hicri 1049 yılından beri, verilen hüccete rağmen, vergilerini ve kullandıkları ağıl için resm-i ağıllarını vermedikleri görülmektedir. Darüssaade ağası nezaretindeki İshak Paşa-ı Veli ve oğlu Şadi Bey Evkafı'nın yaşadığı bu sorun vakıf nâzırı babüssaade ağasının arzı ile Divan'a ulaştırılmış ve daha önce verilmiş olan hüccet ile ağanın arzına istinaden arza göre davranılması emredilmiştir.⁴⁷⁸

Karyelerin de vakfedildiği bilinmektedir. Vakfedilen karyelerden alınması gereken vergiler vakfa aittir. Ancak bu vergileri her zaman tam olarak tahsil etmek mümkün olamamıştır. Nitekim Mihrimâh Sultan Vakfı'na ait karyeleri iltizam yolu ile tasarruf eden Mehmed, karyelerdeki derbentçilerden ve raiyetoğullarından vakıf için talep ettiği vergileri kanunda belirtilen oranda alamamış ve eksik teklifi ile karşılaşmıştır. Çözümü ise gereğinin yapılması için Divan'a başvurmakta bulmuştur. Defter-i evkafın kontrolü neticesinde haklı bulunarak kanun üzere amel edilmesine hükmedilmiştir.⁴⁷⁹

Tahsilat veya tasarruf sırasında bir başka mütevellî ile karşı karşıya kalmak, yetki çatışması yaşamak da olasıdır. Şöyle ki; bazen vakfedilen bir karyenin gelirlerinin bir kısmı bir vakfa, bir kısmının da başka bir vakfa ait olabilmektedir. Bu durumda mesela Evrenos Vakfı mütevellisi ile Şehid Mehmed Paşa Vakfı mütevellisi gibi iki farklı vakfın mütevellisi karşı karşıya gelebiliyordu. Selanik nahiyesinin tüm şer'i ve örfî rüsumu Evrenos Vakfı'na aitken nahiyeye tabi neferat ve yine nahiyeye tabi karyelerden biri ise Şehid Mehmed Paşa Vakfı'na aittir. Çatışma, Evrenos Vakfı'na ait bir karye içinde bulunan Şehid Mehmed Paşa Vakfı'na ait bir kışlağın tasarrufunda ortaya çıkmıştır. Kışlak bu vakfın koyunlarına aitken reayadan bazıları kışlağın bazı yerlerini ziraat edip, bazı yerlerine de bina inşa etmişlerdir. 1077 yılında vakfa verilen hüccet ve *bîgaraz* kişilerin şahitliği ile kışlağın bu vakfa aidiyeti sabit olduğu halde Evrenos Vakfı mütevellisi karyenin diğer vergileri ile yetinmeyip bu vakfa ait kışlağa da müdahale etmiştir. Konu, mağdur vakfın mütevellisince Divan'a taşınmıştır. Bunun üzerine defter-i evkafa bakılmış ve ifadenin doğruluğu anlaşılmıştır. Ayrıca söz konusu tarihte verilen hüccet ve fermanın

⁴⁷⁸ BOA, RAD, 7, s. 7, h. 22.

⁴⁷⁹ BOA, RAD, 7, s. 274, h. 1003; BOA, A.DVN. ŞKT. 154/21.

da defterhanede olduğu kayıtlarda görülmüştür. Kontroller sonucu defter-i hakanîye göre davranılması emredilmiştir.⁴⁸⁰

Tahsilatta yetki çatışması Hamza Çavuş Cami-i Şerifi Vakfı mütevellisi ile Hamza Çavuş Zaviyesi zaviyedarı arasında olduğu gibi farklı yetkililer arasında da yaşanabilirdi. Anlaşmazlık vakfa ait bir arazi konusunda çıkmıştır. Arazinin kendisi vakfiyet üzere mukataa yolu ile, üzerindeki bina ise mülkiyet üzere tasarruf edilmektedir. Vakıf mütevellisi söz konusu arazinin mukataasını tevliyet hasebiyle tahsil etmek istediğinde Hamza Çavuş Zaviyesi zaviyedarının müdahalesi ile karşılaşmıştır. Zaviyedar, elinde senedi olmadan, arazinin, idaresi altındaki zaviyeye ait olduğunu iddia edip mukataa gelirini almak istemiştir. Müteveli ise şeyhülislamdan aldığı fetva ile Divan'ın kapısını çalmıştır.⁴⁸¹

Vakıflar arası çatışmanın yanı sıra aynı vakfa bağlı ahali arasında da tasarruf çatışması yaşandığı görülmektedir. Gazi Evrenos Vakfı'na bağlı bir köyün ahali, bölge fethedildiğinden beri civardaki dağlardan ağaç kesmektedir ve bu güne kadar da sorun yaşamamıştır. Ancak vakfa bağlı Karacalı ve Davutlu mahalleleri Türklerinin, artık ağaç kesmelerine müsaade etmeyeceklerini söyleyip bir de üstüne darp etmeleri, ahaliyi Divan-ı Hümayun'a şikâyete gitmeye mecbur etmiştir. İfadelerine göre yapılan müdahale *kanuna ve kadime* aykırıdır. Verilen hükmün de kanuna göre amel olunması yönünde bir emir olmasından söz konusu bölgede ağaç kesiminin kanuni hakları olduğu ve şikâyetçilerin haklı bulunduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.⁴⁸²

2.2.2. İktisadi İşletmeler ve Meskenler

Vakıf malı olarak han, hamam, dükkân, değirmen gibi iktisadi kuruluşların vakfedilebildiği bilinmektedir. Bu kuruluşlar işletilerek gelirleri vakfa aktarılır. İncelenen defterde görüldüğü üzere Şeyhülislam nezaretindeki Sultan Bayezid-ı Veli Han Vakfı'nın akârı olup Selanik'te bulunan bir han da (Suluhan) bu türden vakıf malıdır. Söz konusu han icareteynli olarak işletilmektedir. Bilindiği gibi kiraya verilme şekline göre vakıflar; geçici bir zaman için kiraya verilen icare-i vahideli, arsası vakıf malı olup üzerinde bulunan özel eşyaların kiraya sayıldığı mukaatalı ve hem icare-i muaccele hem de icare-i müeccele ile kiraya verilen icareteynli vakıflar olarak sınıflandırılmaktadır.⁴⁸³ Bu hana ilişkin şikâyet, Selanik naibince Divan'a ulaştırılmıştır. Söz konusu han, civarındaki diğer hanlar gibi

⁴⁸⁰ BOA, RAD, 7, s. 42, h. 147.

⁴⁸¹ BOA, RAD, 7, s. 231, h. 867.

⁴⁸² BOA, RAD, 7, s. 376, h. 1384.

⁴⁸³ Güler, *Haremeyn Vakıfları*, s. 26.

misafir alamadığından ferman ile bazı ayrıcalıklar tanınmıştır. Mesela her sene hanlara ve nalbantlara satılan otlaktan bu hana hisse tarh edilmiyordu. Ayrıca Trablusgarp tarafından zenci köleler ile ve deniz yolu ile gelen Mağribîye tüccarları da bu handa kalırdı. Diğer hanların da buna itirazı yoktu. Ancak iki yıldır mîrî çayır için aralarında hisse paylaştıklarında Suluhan'a da hisse yazmaya ve gelen tüccarları kendi hanlarına almaya başlamışlardır. Bu durum, hanın zarar etmesine, kapanacak hale gelmesine ve bu sebeple de vakfa verilmesi gereken kiranın azalmasına sebep olmuştur. Naibin durumu bildirip diğer han sahiplerinin ve nalbant taifesinin bu yöndeki hareketlerinin sonlandırılmasını talep etmesi üzerine, vakıf nâzırı olan şeyhülislam vakfı korumak amacıyla bir emr-i şerifin yazılmasını arz etmiştir. Divan-ı Hümayun da şeyhülislam arzı ve işareti üzere amel olunması için emr-i ferman çıkartmıştır.⁴⁸⁴

Mesken dediğimiz mülk menziller ile ilgili şikâyetlerde, söz konusu vakıfların genellikle zürri vakıflar oldukları görülmektedir. Bilindiği gibi evlatlık vakıflarda vâkıf vakfa kimlerin mütevellî olacağını belirtir. Vakfı şart ederken tevliyet hakkının kendisinden sonra evlâdına, evlâd-ı evlâdına şeklinde “batnen ba'de batnı”⁴⁸⁵ ifadesi ile silsilesine ait olduğunu belirtir. Ancak şer'an tescil ve mütevellîye teslim ile kurulan vakıf, vâkıftan sonra tevliyet tartışmalarına konu olabilmektedir. Eldeki kayıtlarda geçen şikâyetlerden birinde, mülk menzil bu şekilde sakinlerinin evlâd-ı evlâdına şart ve tayin edilmiştir. Vâkıfın ve ilk eşinin ölümünden sonra hak vâkıfın evladına geçmişken vâkıfın ikinci eşi mülkü tasarruf etmiştir. İkinci eşin de vefatından sonra tevliyet hakkı evlat Ayşe Hatun'a geçmiş ancak bu hakkını kullanamamıştır. Zira ikinci eş olan üvey annenin erkek kardeşi, mülkün miras yolu ile kendisine geçtiğini iddia ederek başka birisine feragat etmiştir. Şeyhülislamdan fetva alan hatun, *vakfiye-i ma'mulün bihasına* (vakfiyede nasıl davranılacağını gösteren kaidelere) uygun davranılmasını talep etmiştir.⁴⁸⁶ Görüldüğü gibi bazen evlâd-ı vâkıftan olmayanlar da tevliyet iddiasında bulunabilmektedir.

Mahallinde çözülemeyen bazı tevliyet davaları kadı aracılığı ile Divan'a ulaştırılmıştır. Karaferye kadısı Mustafa Salim kendisinin hatta kendisinden önceki kadının da sonlandıramadığı bir anlaşmazlığa çözüm talep etmek durumunda kalmıştır. Burada şikâyetçi şerî vekili aracılığı ile Ayşe iken şikâyet edilenler ise Hüseyin Beşe ve bir başka Ayşe'dir. Şikâyete konu olan mülk menzil eskiden Bayram Hatun'a aittir. 45 yıl önce ölmeden burayı önce sakinlerine ve kendine onun ölümünden sonra eski kocası Hüseyin'in

⁴⁸⁴ BOA, RAD, 7, s. 3, h. 8.

⁴⁸⁵ Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 363.

⁴⁸⁶ BOA, RAD, 7, s. 354, h. 1304.

mu'takası (azad edilmiş kölesi) Gülbuy Hanım'a, onun ölümünden sonra onun evlâdına ve evlâd-ı evlâdına, bunlar son bulunca da mahalle mescidi imamlarına şart ve tayin etmiştir. Bayram hatun da Gülbuy Hatun da vefat edince söz konusu mülkte oturma hakkı Gülbuy Hatun'un büyük kızı Ayşe'ye geçmiştir. Ancak Hüseyin Beşe ve Ayşe mülke el koymuş olduklarından tasarruf edilememektedir. Duruşmada karşı tarafa sorulduğunda ise çok daha farklı bir durum ortaya çıkmıştır. Davalıların ifadesine göre söz konusu mülk, vakfedildiği söylenen tarihten 5 yıl önce *muriseleri* olan Fatma Hatun yarı yarıya hisseli olarak Bayram Hatun ile ortaklıklar. Bayram Hatun hissesini Fatma'ya 2000 akçelik makbuz ile satmış, mülkle alakasını kesmiştir. O tarihten 1162 tarihine kadar da Fatma *müstakilen ve nizasız* olarak mülke mutasarrıf olmuştur. Elllerinde imzalı hüccet de vardır. Daha evvelki kadı da bu konudaki şikâyet için sual ettiğinde Müslümanların şahitliği ile Hüseyin ve Ayşe haklı bulunmuş ve davalılara hüccet vermiştir. İki kıt'a olan hüccetlerine ek, *bi-garaz* Müslümanların da davacı Ayşe'nin haksız yere davalıları taciz ettiğini ihbar etmesi ve durumun sabit olması ile dönemin kadısı tarafından tekrar bir hüccet verilmiştir. Böylece üç kıt'a hüccete sahip davalılara karşılık belgesi olmayan davacı söz konusu olmuştur. Beş defa şikâyet halinin yaşanması sonucu kadı çözümü olayı divana havale etmekte bulmuş ve davacının haksız iddialarının son bulması konusunda mektup göndermiştir.⁴⁸⁷ Burada anlaşılan, ilk müteveli olarak ifade edilen Bayram Hatun'un aslında mülkü vakfetmediğidir. Bayram Hatun'un kadı huzurunda bir vakfiye düzenleyerek "tescil-i şer'i ve teslim-i ilel müteveli-i birle vakf" etmeyerek sadece sözlü olarak vakfettiğini belirtip sonradan caymış olması da muhtemeldir. Bu noktada vakıftan rücû söz konusu olabilir.⁴⁸⁸

2.2.3. Manastır Vakıfları

Osmanlı Devleti vatandaşı Müslümanlar gibi gayrimüslimlerin de vakıf kurma hakkı vardı. Bu hak tam olarak ellerinden alınmış değildir.⁴⁸⁹ Ancak halkın sosyal ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ve kamu hizmetleri (hastane, çeşme vb.) kapsamında olmak üzere sınırlandırılmıştır. Ev, dükkân, bağ, bahçe gibi mal-mülklerini kilise ve manastır gibi ibadethaneler için vakfetmeleri yasaklanmış, sadece manastır ve kilise fakirleri için vakfedilmesine izin verilmiştir. Bu durumda vakfedilen mülklerin söz konusu dini müesseseler adına tescil ettirilmemesi gerekirdi.⁴⁹⁰ Bu uygulamanın gerekçesi ise

⁴⁸⁷ BOA, RAD, 7, s. 117, h. 433.

⁴⁸⁸ Vakfetmekten cayma işlemine "rücû" denir. Vakıftan rücû için bkz. Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 364.

⁴⁸⁹ Hüseyin Hatemi, "Vakıf Kurumuna Hukuk Tarihi Açısından Genel Bir Bakış", *İÜHF*, c. 55, S. 4, 1997, s. 121.

⁴⁹⁰ Belkıs Konan, "Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme", *AÜHF*, c. 64, S. 1, 2015, s. 177-178.

“kurbet kastı”nın olup olmaması meselesidir. Kurbet,⁴⁹¹ Cenab-ı Hakk’a yakınlık ve ibadet demek olup vakfın da sebebi/amacı olarak kabul edilmiştir.⁴⁹² Gayrimüslimlerin dini inançları İslami açıdan kurbet kastını içermediği için bir kilise veya manastıra yapılacak vakıf geçerli sayılmaz. Gayrimüslimlerin dini ihtiyaçları için kilise, manastır vb. müesseseler teşkil etmeleri ise padişah fermanlarına bağlı kılınmıştır. Bu sebeple vakfiyeleri olmayan bu vakıfların hukuki statüsü de fermanlar ile belirlenmiştir.⁴⁹³ Nitekim incelenen kayıtlarda yer alan Aynaroz ceziresindeki Konstamoni Manastırı Vakfı ve Gelemerye Anaştaş (Anastas) Manastırı Vakfı bu türden vakıflardır.

Aynaroz bugün Kuzey Yunanistan sınırları içindeki Khalkidike yarımadasının bir ucu olup tamamen manastırlar ile kaplıdır. Geçmiş Helenistik döneme kadar giden Aynaroz, keşişlerin barınağı olmuştur. Kadın, dişi hayvan ve hatta sakalsız erkeklerin dahi giremediği bölge tarihi süreç içerisinde de özelliğini koruyarak günümüze kadar gelmiştir. Tarih boyunca tüm hükümdarlar tarafından ayrıcalıklar tanınan manastırlar Osmanlı fethinden sonra da bu ayrıcalıklarını devam ettirmişlerdir. Fatih Sultan Mehmed ve Yavuz Sultan Selim fermanları ile Aynaroz’u korudukları gibi hemen hemen bütün sultanlar manastırları vergi karşısında himaye etmişlerdir.⁴⁹⁴ Aynaroz’daki Konstamoni Manastırı rahiplerinin şikâyetleri sonucu çıkarılan hükümden vakfın Sultan Murad Han’ın ahkâm-ı şerifi ile ve şer ile vakfiyetine hüküm olduğu anlaşılmaktadır. Hükümde vakfın işleyişi ve mal edinmesine, bunların tasarrufuna ilişkin fermanla belirtilmiş olan hususlar dile getirilmiştir.⁴⁹⁵

Söz konusu manastırdan iki şikâyet gelmiştir. İlk şikâyete göre manastıra ait çiftlik ve arazilerden bazı yerler dışarıdan birilerince zapt edilmiştir. Zapta gerekçe olarak ise vakfın eski mütevellisinin aldığı borç karşılığında söz konusu yerleri bunlara satmış olmasıdır. Üzerinden zaman geçtiği için bu yerlerin manastır elinden çıktığı ve manastırın alakasının kalmadığı iddia edilmiştir. Ancak manastır rahipleri manastıra ait arazi ve emlak şahısların mülkü olmayacağından duruma itiraz etmişlerdir. Fetva icabı daha önce verilen ve defterhanede kayıtlı olan emr-i şerifin gereğinin yapılması talebine karşılık defterhaneye müracaat olunmuş ve hem Defter-i Evkaf’taki kayıt hem de söz konusu emr-i şerif bulunmuş ve durumun rahiplerin beyan ettikleri yönde olduğu anlaşılmıştır. Reisülküttab

⁴⁹¹ Kurbet için bkz. Ahmet Özel, “Kurbet”, *DİA*, c. 26, TDV, Ankara, 2002, s. 440-441.

⁴⁹² www.vgm.gov.tr. Erişim: 12.04.2017.

⁴⁹³ Mustafa Çağatay, “Geçmişten Günümüze Azınlık Vakıflarının Mal Edinme Sorunu”, *TBB Dergisi*, S. 96, 2011, s. 115-116; <http://istanbulermeni.vakiflari.org/tr/>, Erişim: 12.04.2017.

⁴⁹⁴ Semavi Eyice, “Aynaroz”, *DİA*, c. 4, TDV, İstanbul, 1991, s. 267-269.

⁴⁹⁵ BOA, RAD, 7, s. 260, h. 962; BOA, A.DVN. ŞKT. 152/80.

da Sultan Murad tarafından daha önce verilmiş olan emr-i şerife göre davranılması gerektiğini belirten ilamda bulunmuştur. Neticede bu ilama uygun davranılması yönünde emir çıkmıştır.

İkinci şikâyet ise doğrudan manastır vakfı mütevellisince yapılmıştır. Buna göre söz konusu vakfın nakit vakıf malından olmak üzere 1150 senesinden beri (13 yıldır) bazı zimmiler üzerinde 1000 kuruş alacağı vardır. Ancak müteveli tevliyet üzere talep ettiğinde borçlular taksitli ödemek üzere emr-i şerifleri olmadığı halde “emr-i şerifimiz var” deyip taksitli ödemek istemişlerdir. Mütevellinin talebi ise alacağın tam olarak tahsili yönünde olmuştur.⁴⁹⁶ Para vakıflarında asl-ı malın yani vakfın mal varlığının tamamının ya da bir kısmının nakit para olduğu⁴⁹⁷ bilinmektedir. Bu hükümde geçen vakfın gayrimenkul mallara sahip olmasının yanı sıra nakit para veriyor olması söz konusu vakfın bir para vakfı olabileceğini düşündürmektedir. Ancak bu yönde net bir ifade kullanılmadığından bunu kesin olarak iddia etmek güçtür.

Benzer iki şikâyet de Gelmerye Anaşaş (Anastas) Manastırı keşişlerinden gelmiştir. Manastır vekili bazı işler için Hamzazade Ali Efendi'den 1500 kuruş ödünç almıştır. Ancak alacaklı rehin olarak ve bahane ile edindiği hüccete dayanarak söz konusu borcun faizine karşılık olarak manastır vakfına ait bir çiftliği zapt, hâsıl olan mahsulü de ahz, hatta başkasına fûruht (satış) etmiştir. Keşişler borçlarını verip çiftliklerini geri almak istediyseler de mütegalibeden olan alacaklı inat edip çiftliği geri vermemiştir. Elinden almanın mümkün olmadığını anlayan keşişler ise çareyi fetvalarını alıp Divan'a başvurmakta bulmuştur.⁴⁹⁸ Aynı manastır vekili yine manastırın bazı işleri için bu sefer bir başka *mütegalibeden* faiz yoluyla 2500 kuruş borç almıştır. Ancak bu alacaklı da aynı bahane ve yöntemler ile manastırın bir başka çiftliğine el koymuştur. Bu şikâyet de Divan'a intikal etmiştir.⁴⁹⁹

Aynaroz'da bulunan İstavrankil (Stavronikita) Aya Nikola Manastırı rahiplerinden de benzer şikâyet gelmiştir. Şikâyete göre Siroz'da bulunan bazı mütegalibeler manastıra ait çiftlikleri haksız yere zapt etmişlerdir. Rahipler de durumu merkeze bildirmek üzere ellerinde bulunan senetler ile birlikte adam göndermişlerdir. Ancak gönderilen adam yaptığı deniz yolculuğu sırasında çıkan fırtına sonucu boğulmuş, senetler de yok olmuştur. Bunu fırsat bilen mütegalibeler eziyetlerini arttırınca bu sefer rahipler senetleri olmasa da

⁴⁹⁶ BOA, RAD, 7, s. 262, h. 968.

⁴⁹⁷ Özcan, *Para Vakıfları*, s. 10.

⁴⁹⁸ BOA, RAD, 7, s. 132, h. 492.

⁴⁹⁹ BOA, RAD, 7, s. 137, h. 500.

defterhanedeki kayıtlara istinaden söz konusu yerlerin kendilerine geri verilmesi ve mütegalibelerin eziyetlerinin sonlandırılmasını talep etmişlerdir.⁵⁰⁰

2.2.4. Vakıflara İlişkin Diğer Şikâyetler

Vakıf konusunda Divan-ı Hümayun'a ulaşan ancak yukarıda sınıflandırılan şikâyet türlerinden farklı kayıtlar da mevcuttur. Bu sebeple bu şikâyetleri ayrı bir başlık altında ele almak yerinde olacaktır.

İslam şehirlerinde mezarlıklar genellikle yerleşim alanının ve surların dışında oluşturulmuştur. Yerleşme merkezlerinin içinde veya dışında ve cami, tekke, türbe gibi yapıların bitişiğinde küçük mezarlıklar (hazire) yer almakta⁵⁰¹ ise de Osmanlı Devleti'nde bir mîrî araziye veya mülk araziye keyfiyete bağlı olarak ölü gömülmesi yasaktır. Gömülmüşse; eğer ceset dağılmamışsa nakli, nakl edilemeyecekse mezarın üzerinin tesviyesi gerekir.⁵⁰² Aynı kuralın cami avluları için de geçerli olduğu düşünülebilir. Nitekim Hamza Çavuş Cami-i Şerifi Vakfı mütevellisinin, cami civarında ölü defnedilen bir mezarlık olmadığı halde Hamza Çavuş Zaviyesi zaviyedarını vakıf mütevellisinin izni olmadan insanlardan akçe alıp cenazelerini cami avlusuna defnettirdiği için şikâyet etmesi⁵⁰³ bunu göstermektedir.

Vakıf malları üzerinden toplumsal hayata zarar verilmesine ilişkin bir şikâyet ise Tarakçıoğlu el-Hac Ali Vakfı mütevellisi ve ahaliden gelmiştir. Vakıf arazilerinin reyaya işletilmek üzere verildiği daha önce belirtilmişti. Söz konusu vakıf, bir arsasını geliri vakfa ait olmak üzere reyaya vermiştir. Ancak bu arsanın bitişiğinde bir de *tarik-i hâss* yani bir veya birkaç eve mahsus çıkmaz sokak⁵⁰⁴ mevcuttur. Şimdiye kadarki mutasarrıflar bu yoldan geçişlere müdahale etmemişlerdir. Ancak sonradan arsanın tasarrufunu eline alan Alagöz oğlu İbrahim yolu arsaya ilhak ettiği gibi çarşı tarafına duvar çekmiş, geçişlere mani olmuştur. Durumun vakfa zarar verdiğini belirtip örülen duvarın kaldırılmasını isteyen müteveli ve ahali, fetva alıp geçişlere mani olunmaması için Divan-ı Hümayun'dan hüküm istemişlerdir.⁵⁰⁵ Aslında mutasarrıf, kadimden beri gelip geçilen yer değilse yani mürur hakkı yok ise tasarrufundaki araziden başkasının geçişine mani olabilir.⁵⁰⁶ Ancak söz konusu şikâyette yolun araziye baştan beri dâhil olmadığı ve hususi

⁵⁰⁰ BOA, A. DVN. ŞKT. 153/87

⁵⁰¹ Nebi Bozkurt, "Mezarlık", *DİA*, c. 29, TDV, Ankara, 2004, s. 520.

⁵⁰² Cin, *Toprak Düzeni*, s. 105.

⁵⁰³ BOA, RAD, 7, s. 231, h. 867.

⁵⁰⁴ Devellioğlu, *Lûgat*.

⁵⁰⁵ BOA, RAD, 7, s. 339, h. 1246.

⁵⁰⁶ Cin, *Toprak Düzeni*, s. 95, s. 113.

bir yol olduğu gör÷lmektedir. Bu durumda mutasarrıf haksız davranmıştır. Bahsi geçen mutasarrıfın müttegallibeden olarak ifade edilmesi aslında durumun sebebini açıklamaktadır.

Yapılan bir görevlendirmeye dışarıdan müdahale de vakıf konusunda rastlanması muhtemel şikâyetlerden birisidir. İmam Ömer’e bir önceki imamın vefatı üzerine 1160 (hicri) yılında günlük iki akçe ile Hamza avuş Vakfı’na bağlı camiye imamlık tevcih edilmiş ancak beratına rağmen dışarıdan kendisine müdahale edilmiştir. Müdahale üzerine Ömer şikâyette bulunmuştur.⁵⁰⁷

Gazi Evrenos Vakfı mütevellisinden gelen şikâyet ise vakfa ait bir paranın amacı dışında kullanılmasına ilişkindir. Müteveli, alışveriş yaptığı İbrahim ile hesaplaştıktan sonra vakıf mürtezikalılarının⁵⁰⁸ ücretlerini ödemesi için bir miktar para teslim etmiş ancak İbrahim gerekli ödemeyi yapmadığı gibi parayı şahsi işlerine harcamıştır. Kendisinden talep edildiğinde ise ödemeyi reddetmiştir. Mütevellinin arzuhalî söz konusu vakıf paralarının alınması için mübaşir tayin edilmesi ve kendisi ile mahallinde murafaa olup hakkın tesliminin sağlanması yönünde Selanik mutasarrıfı vezire ve Selanik *monlasına* hitaben bir emir çıkarılmasıdır.⁵⁰⁹

Defterde yer alan vakfa ilişkin bir hüküm şikâyet olmayıp vakıf malının istibdalını talep ile ilgilidir. Normal şartlarda bir vakıf malı hiçbir sebep ile satılamaz. Sadece *istibdal* söz konusu olabilir. Osmanlı toprak hukukunda mutasarrıfın tasarruf ettiği mîrî araziyi borcuna karşılık rehin edemeyeceği ancak *vefâen ferâğ* uygulamasına gidebileceği bilinmektedir. Buna göre borçlu, alacaklıya borcunu ödeyene kadar tasarruf hakkını verir, borcu bitince de tasarruf hakkını geri alır.⁵¹⁰ Vakıf mallarında istibdal ise hâkim kararı (tasdiki) ile vakfedilen malın satılması ve elde edilen satış bedeli ile bunun yerine başka bir taşınmaz konmasıdır.⁵¹¹ Ayşe Hatun Vakfı mütevellisinden gelen talep, Selanik naibinin mektup göndererek arzı ile Divan’a ulaşmıştır. Buna göre müteveli, vakfa ait olup ölçüleri belli olan boş arsa ile kendi mülkü olan bir evi istibdal etmeyi talep etmiştir. Söz konusu arsaya bina yapılmasına izin olmadığı gibi kiralamaya da kimse rağbet etmemektedir. Mütevellinin bu istibdalın vakıf için de daha kârlı olacağını belirtmesi üzerine güvenilir

⁵⁰⁷ BOA, RAD, 7, s. 122, h. 451.

⁵⁰⁸ Mürtezika, Arapça bir kelime olan rızıklanan, rızık alan anlamına gelen mürtezik kelimesinden türemiştir. Vakfın menfaatlerinin kendilerine şart koşulduğu kişiler için bu ifade kullanılır. Bunlar imam, müezzin, kayyum gibi vakıftan maaş alanlardır (Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, c. 2, s. 624).

⁵⁰⁹ BOA, A. DVN. şKT. 157/71.

⁵¹⁰ Cin, *Toprak Düzeni*, s. 147.

⁵¹¹ Hatemi, “Vakıf Kurumu”, s. 118.

kişilerden de fikir alınmıştır. Onların da takriri ile istibdale izni içeren bir emr-i âli verilmesi istenmiştir. Divan-ı Hümayun'un hükmü ise mahallinde şer ile görülüp *şerait-i istibdal* mevcut ise istibdal olunması yönündedir.⁵¹²

2.3. MİRASA İLİŞKİN ŞİKÂyetLER

Osmanlı Devleti'nde hukukun şer'i ve örfî olmak üzere iki çeşit olduğu bilinmektedir. Şer'i hukuk ise İslam hukuku yani fıkhıdır. Klasik İslâm hukukçularına göre fikhın konuları ibâdât (ibâdetler), ukûbât (ceza hukuku), münâkehât (aile hukuku) ve muamelât (borçlar hukuku) olmak üzere dörde ayrılır. Bunlardan İbâdât namaz, zekât, oruç, hac ve cihad'ı; Ukûbât had, kısas ve ta'zir gibi ceza hukukunu; münâkehât, nikâh, talâk, nafaka, hıdâne gibi aile hukuku hükümlerini; muamelât ise ivazlı ve ivazsız akidleri, muhâsemât denilen muhakeme hukukunu ve ferâiz yani miras hukukunu kapsamaktadır. Her birinin de pek çok dalı vardır.⁵¹³ Bunlardan muamelat içerisinde yer alan miras konusuna yönelik şikâyetler deftere yansımıştır.

Hukuk kavramı olarak miras, terekede⁵¹⁴ hak ve hissesi olan kişileri ve bu kişilerin hisse miktarını belirten fıkıh ve hesap kaideleridir. Buna ferâiz ilmi de denir.⁵¹⁵ Bir ölüm söz konusu olduğunda, mirasın taksimi için mirasçılardan en az birinin başvurusu veya başka sebeplerle mahkemenin müdahale hakkının doğması durumunda devreye kassamlar girerdi.⁵¹⁶ Kadının yanında yardımcı olarak bulunan bu memur söz konusu mahalle gidip terekeyi, alacakları, borçları ve mirasçıları belirler, mirasçılar arasında kanunî hak ve hisse dağılımını yapıp deftere kaydederdi. Bu defterlere *defter-i kassam* denir. Mirasçılar bu defterde yer alan oranlara göre hisselerini alırlardı.

Mirası alacak olanlara yani mirasçılara vâris denir. Ancak çeşitli sebepler ile mirası tasarrufa ehliyeti olmayan veya eksik olan varislere, onların adına tasarruf edecek vasiler tayin edilirdi. Vasi, ölen kişi tarafından önceden belirlenmiş olabilirdi. Babanın veya dedenin (mûsî) önceden belirlediği vasilere, mûsâ ileyh veya vasî-i muhtâr denirken vesayet altındaki kişiye mûsâ aleyh denir. Eğer ölen kişi önceden bir vasi tayin etmemişse mahkeme (kadı) tarafından bir vasi tayin olunurdu. Bu vasilere ise vasî-i mansûb denir.⁵¹⁷ Osmanlı Devleti'nde miras hukuku İslam hukukuna dayalı olarak işlemekteydi. Ancak

⁵¹² BOA, RAD, 7, s. 74, h. 274.

⁵¹³ Ekrem Buğra Ekinci, *İslâm Hukuku- Umumi Esaslar*, Arı Sanat, İstanbul, 2006, s. 17.

⁵¹⁴ Bir kişi öldüğünde arkasında bıraktığı menkul, gayrimenkul mallar ve nakit para terekesini (terike) oluşturur.

⁵¹⁵ Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, c. 1, İz Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 414.

⁵¹⁶ Sait Öztürk, "Kassam", *DİA*, c. 24, TDV, İstanbul, 2001, s. 580.

⁵¹⁷ Ali Bardakoğlu, "Vesayet", *DİA*, c. 43, TDV, İstanbul, 2013, s. 66.

eldeki kayıtlarda taraflar arasında gayrimüslimlerin de bulunduğu görülmektedir. Bu durum, 1856 yılına kadar gayrimüslim vatandaşların tereke işlemlerinin de Müslüman vatandaşlar gibi şer'i mahkemelerde yapılıyor⁵¹⁸ olması ile açıklanabilir.

Miras konusunda Divan-ı Hümayun'a gelen şikâyetlerin oranının dönem-coğrafya değişkeninden fazla etkilenmediği görülmektedir. 17. yüzyılda tüm imparatorluktan gelen şikâyetlerin oranı % 11⁵¹⁹, Üsküp'ten gelenlerin ise % 8'dir.⁵²⁰ 1742-1743 Rumeli genelinde de % 8 oranında miras konulu şikâyet görülürken⁵²¹ 1749-1750 Selanik'inde % 10 olmuştur. Bu şikâyetler hisse oranından/ferâizden ziyade miras paylaşımından sonra ortaya çıkan sorunlara ilişkindir. Taraflar açısından bakıldığında ise hem varislere hem de vasilere yönelik şikâyetler mevcuttur.

2.3.1. Vasîlere Yönelik

Varisin hakkını gözetmekle yükümlü olan vasilerin buna aykırı olarak haksızlıkta buldukları vâkidir. Vasilerin şikâyet edildiği hükümlerde şikâyetlerin esasını söz konusu mirasa kendi lehlerinde olmak üzere el koymaları oluşturmaktadır. Mehmed, Ahmed ve kız kardeşlerinin şikâyeti de bu yönde olmuştur. Mahkeme tarafından kendilerine vasi tayin olunan Molla Mustafa ve Hüseyin, çocuklar tasarrufa kadir hale geldiklerinde mirası teslim ederken defter-i kassamda yazılı oranda değil eksik olarak teslim etmeye kalkmışlardır.⁵²² Ölen kişinin ardından çocuklar için vasi tayin edilmediği halde, çocukların akli ermediği için miraslarına el koyanlar da olmuştur. Ancak çocuklar büyüyüp akılları erince hakları olan malları almak üzere Divan'a başvurmuşlardır.⁵²³

Divan'a ulaşan şikâyetlerden birisi de âzâd edilmiş bir kölenin varis çocuklarından gelmiştir. Çocuklar vasilerini, babalarının eski sahibini ve kendilerini dolandıran kadını şikâyet etmişlerdir. Bilindiği gibi İslam miras hukukunda şahısta *irsin manileri* denilen durumların varlığında miras bırakabilmek veya miras alabilmek konusunda kısıtlamalar söz konusu olur. Bu maniler *rıkk* (kölelik), *katl* (kendi murisini öldürme), *ihtilaf-ı din* (farklı dinden olma) ve farklı tebaadan olma manasında *ihtilaf-ı dâr*'dir. Her ne kadar rıkk kendi içinde tam (vâfir) ve noksan (nâkıs) olarak ikiye ayrılrsa da kölelik bütün türleri ile

⁵¹⁸ Mehmet Çanlı, "Eytam İdaresi ve Sandıklar (1851-1926)", *Türkler*, c. 14, Yeni Türkiye, Ankara, 2002, s. 94.

⁵¹⁹ Tuğluca, *Şikâyet Mekanizması*, s. 289.

⁵²⁰ Tuğluca, "Üsküp'te Şikâyet Hakkı", s. 120.

⁵²¹ Tuğluca, "Şikâyet-Ahkâm Defterleri", s. 240.

⁵²² BOA, RAD, 7, s. 126, h. 469.

⁵²³ BOA, RAD, 7, s. 364, h. 1335.

mülk sahibi olmaya ve bunun sonucunda varis veya muris olmaya engeldir.⁵²⁴ İmamiye mezhebi hariç diğer mezhep ve görüşlerde köle bütün varlığı ile başkasının mülkü durumundadır.⁵²⁵ Bir kölenin çocuklarına miras bırakabilmesi ise ancak âzâd edilmesi halinde olur. Köle âzâd etmenin çeşitli sebep ve şekilleri olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nde en fazla *mükatebe* yolu kullanılmıştır. Köle ve sahibi arasında nakdi veya hizmet niteliğinde bir bedel üzerinden sözleşme yapılır. Köle, bedeli ödediğinde özgür olur ve *ıtkname* denilen âzâdlık belgesi düzenlenir. Düzenlenen ıtkname ile gidilen kadı huzurunda, köle sahibi kölesini azâd ettiğini belirtir ve köleye âzâd olduğuna dair bir hüccet verilir ve hüccetin bir sureti şer'iyeye siciline kaydedilir.⁵²⁶ Bundan sonra köle sahibin kölenin bırakacağı mirasa müdahale edebilmesinin tek yolu *velâ hakkına*⁵²⁷ bağlıdır. Velâ hakkı, kölenin de sahibinin de ortadan kaldıramayacağı, köle ve sahibi arasında miras-diyet ilişkisi kuran bir haktır. Ancak köle sahibinin bu hakkı kullanarak mirası alabilmesi için kölenin arkasında neseb yönünden asabe (baba tarafından akraba) bırakmadan ölmesi gerekir. Öyle bir akrabası varsa köle sahibi mirası alamaz.⁵²⁸

Şikâyete göre köle olup âzâd edilen Şahin'in ölümü üzerine çocuklarına Mustafa Salim adında birisi vasi olarak tayin edilmiştir. Ancak vasi *gaddar, tamahkâr ve merhametsiz* olduğundan kanunun kendisine almaya müsaade ettiği avaidat (gelirler) ile yetinmeyip çocukların haklarından kendisine kâr devşirmiştir. Kanunen vasi, vasisi olduklarının menkul ve gayrimenkul malını korumak, onlar yerine ve onlar yararına işletmek ile yükümlüdür. Ancak onların malından zararlarına olacak tasarrufla bulunamaz ve yetimin malını kendi yararına kullanamaz. Gerekliğinde vasisi olduklarının nafaka, vergi vb. harcamalarını onların malından ve kadı izni ile karşılayabilir.⁵²⁹ Vasi Mustafa Salim ise 1161 yılından beri bahaneler ile çocukları tecrim (cezalandırma, cerime alma) ettiği gibi vergi vb. masraflar ortaya çıktığında tevzi defterine dörder beşer akçe kendisi için fazladan yazmış, birçok malını ellerinden almıştır. Hepsini fakir ve büyük borçlara batmış hale getirmiştir. Bütün bu eziyetler ile yetinmeyen vasi kalan mallara da göz diktiğinden babalarını âzâd eden zâim Mustafa'yı da tahrik etmiştir. Tahrike uyan zâim ise âzâd ettiğini inkâr edip ıtkname ve hüccete riayet etmemiştir. Bu durumda miras sahiplik

⁵²⁴ Mahmud Esad bin Emin Seydişehri, *Delilleriyle İslâm Miras Hukuku*, (Çev.) İ.H. Uca, Esra Yayınları, İstanbul, 1994, s. 66-68.

⁵²⁵ Karaman, *İslam Hukuku*, c. 1, s. 429.

⁵²⁶ Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli Bir İnceleme*, Beyan, İstanbul, 1996, s. 320.

⁵²⁷ Velâ hakkı için bkz. Şükrü Özen, "Velâ", *DİA*, c. 43, TDV, İstanbul, 2013, s. 11-15.

⁵²⁸ Fendoğlu, *Kölelik ve Cariyelik*, s. 243-245.

⁵²⁹ Çanlı, "Eytam İdaresi ve Sandıklar", s. 96.

sebebi ile kendisine kalacaktır. Karaferye kadısı ise “Mustafa’yı men’ ü def’ ederim” deyip haksızca yedi kese akçelerini almış, buna benzer zulümlerde bulunmuştur. Zulümler, kardeşlerin Divan-ı Hümayun’a arzuhal sunmasına sebep olmuştur. Sunulan arzuhal karşılıksız kalmamış, şeyhülislamın işareti üzerine Selanik kadısına emir gönderilmiş ve şahısların mahkemeye getirilip duruşma yapılması, gerek yetimlerden gerekse de kaza ahalisinden herhangi birilerinden haksız olarak aldıkları ne varsa geri sahiplerine verilmesi istenmiştir.⁵³⁰

2.3.2. Varislere Yönelik

Varisler her zaman şikâyetçi taraf olmamış bazen de şikâyet edilen taraf olmuşlardır. Varislere yönelik şikâyetler içerik açısından da daha çeşitlidir. Bu şikâyetlerde genel olarak şikâyetçiler muristen alacağı kalanlardır. Ancak bir vasinin, vasisi olduğu kişi dışındaki varisleri şikâyet ettiği de görülmektedir. Donanma-yı hümayun kalyonları kaptanlarından Mustafa, tüccar kalyonu kaptanlarından olup 1160 senesinde Cezayir’den Selanik’e gelişinde ölen Ahmed kaptanın kızı Afife’ye mahkeme tarafından ve hüccet ile vasi tayin edilmiştir. Vasi, kızın hissesine isabet edenleri almak üzere terekeyi elinde bulunduran diğer varislere adam göndermiş ancak söz konusu varisler vermek istememişlerdir. Zira terekeyi ellerinde bulunduranlar nefislerine tabi mütegalibeden kişilerdir. Kaptanın talebi ise davanın şer’le görülüp yetim kızın hissesinin vekiline teslimidir.⁵³¹

Bir kişi öldüğünde veya kaybolmasına binaen ölümüne hükmedildiğinde terekesinin göreceği muamele belli bir sıraya bağlıdır. Buna göre öncelikle kefeni ve defni için gereken masraflar terekeden çıkarılırdı. Sonrasında kalan maldan borçları ödenir, borçlardan kalan malın 1/3’ü ile varsa vasiyeti yerine getirilir, en sonda kalan mal ferâiz ilmine göre varisleri arasında paylaşılırdı.⁵³² Görüldüğü gibi murisin alacakları ve borçları da mirasına dâhildir ve muamele sıralamasında borçların ödenmesi ikinci sırayı alır. Ancak varislerin bu kurala uymayıp murislerinin borçlarını ödemedikleri görülmektedir. Nitekim eski Karaferye voyvodasının Divan’a ulaştırdığı şikâyete göre, voyvodanın kocabaşı zimmeden senetli olarak alacağı olduğu halde kocabaşının ölümünden sonra varisleri bu borcu ödemekten geri durmuşlardır.⁵³³

⁵³⁰ BOA, RAD, 7, s. 48, h. 170.

⁵³¹ BOA, RAD, 7, s. 379, h. 1398.

⁵³² Hoca Emin Efendizâde Ali Haydar Efendi, *Teshîlü'l-Ferâiz (Miras Hukuku)* (Ed.) O. Doğan, Nadir Eserler Kitaplığı, İstanbul, 2015, s. x.

⁵³³ BOA, RAD, 7, s. 258, h. 954.

Kayıtlarda yer alan bir şikâyet ise içerdiği çelişkiler bakımından oldukça dikkat çekicidir. Yorgi adlı zimmi Divan-ı Hümayun'a iki ayrı şikâyette bulunmuştur. Divan'a gelerek yaptığı ilk şikâyetine göre Kocabaşı İstefer'e 1200 kuruş emanet etmiş ancak geri alamadan İstefer ölmüştür. Bunun üzerine söz konusu meblağı, terekeyi zapt eden oğulları ve kızı Sofya'dan talep etmiş ancak onlardan da alamamıştır. Yorgi Divan-ı Hümayun'dan emaneten verdiği akçelerin kendisine iadesini talep etmiştir. Divan-ı Hümayun'un cevabı ise mahallinde görülmesidir.⁵³⁴ Ancak Yorgi aynı tarih aralığında (Evail-i Cemaziyelahir 1163) bu sefer arzuhal yolu ile tekrar Divan'a başvurmuştur. Bu şikâyetinde ise İstefer'in kızı Sofya ile 700 kuruşluk eşya vererek nikâh kıydığını ve Sofya'nın hâlâ kendi nikâhında olduğunu, ancak babası İstefer'in Sofya'yı Dimitraki diye birine nikâhladığını, karısını ve eşyaları Dimitraki'ye verdiğini ifade edip İstefer'i şikâyet etmiştir. Zevcesini ve eşyaları geri talep etmiştir. Divan-ı Hümayun bu şikâyete de "mahallinde şer ile görülme" şeklinde cevap vermiştir.⁵³⁵ Şikâyetçinin önce İstefer'in öldüğünü ve varislerden alacağını tahsil edemediğini sonrasında ise İstefer'in kızı ile evli olduğunu ancak karısının İstefer tarafından başkasına nikâhlandığını beyan eden iki farklı ifadesi söz konusudur. Buna bir anlam vermek ve değerlendirmek oldukça güçtür.

Varislerin şikâyet edilmesine sebep bir diğer konu da tasarruf edilen arazinin intikali meselesidir. Bilindiği gibi bir mîrî araziye işleten reaya esas tasarruf hakkını elinde bulunduran sahib-i arzın da izin ve onayı ile arazinin işletilmesini bir başkasın devredebilmektedir.⁵³⁶ Nitekim şikâyete sebep olan arazinin ilk işletmecisi Abdi Ağa bu hakkını ferağ ve tefviz ettiği gibi ondan alanlar da şikâyetçi olan Dergâh-ı Mualla kapıcıbaşısı Ali'ye devretmişlerdir. Ali ise elinde bulunan hücceti ve temessüğüne istinaden 13 yıl *nizasız* işletmiştir. Kanunen bir kişi bir mîrî araziye 10 yıldan fazla nizasız bir şekilde tasarruf ettiğinde bundan sonra da tasarruf etme hakkına sahiptir ve müdahale gerekmez.⁵³⁷ Ancak söz konusu ilk mutasarrıf ölünce varisleri hak iddia edip tasarruf hakkının miras yolu ile kendilerine intikal ettiği gerekçesi ile müdahalede bulunmuşlardır. İddiaları yerel mahkemeye taşınmış ve haksız bulunmuşlardır. Ancak hüccete ve temessüğe rağmen tacizleri son bulmayınca kapıcıbaşı çözümü, şeyhülislamdan fetva alarak Divan-ı Hümayun'a gelmekte bulunmuştur. Bununla birlikte mahallinde görülmesi yönünde çıkın hüküm şikâyetçiyi tatmin etmemiş olsa gerek ki ikinci kez bu defa arzuhal

⁵³⁴ BOA, RAD, 7, s. 206, h. 771.

⁵³⁵ BOA, RAD, 7, s. 207, h. 773.

⁵³⁶ Cin, *Toprak Düzeni*, s. 95.

⁵³⁷ Cin, *Toprak Düzeni*, s. 232.

yolu ile hakkını aramaya çalışmış ancak alabildiği cevap fazladan “ihkak-ı hak olunmak” ibaresi olmuştur.⁵³⁸

Varislerin babalarının yaptığı haksızlıkları sürdürmesiyle ilgili bir örnek ise sahibi belli olmayan bir şikâyette görülmektedir. Buna göre şikâyetçi(ler)in sakin olduğu çiftliğin işlerini görmek üzere Selanik sakinlerinden Ali Efendi'den 1500 kuruş borç alınmıştır. Ali Efendi ise *ayan ve cebaireden* olduğundan borcun faizi karşılığı, yıllık 2000 kuruş mahsulü olan çiftliğe el koymuştur. Alacaklının nüfuzundan dolayı çiftlik sakinleri davacı da olamamışlardır. Ancak bu şekilde 14 yıl haksız yere çiftlik gelirlerini zapt ettikten sonra ölmüş, terekesi varisi oğlu Ahmed Ağa'ya kalmıştır. Bunu fırsat bilen çiftlik sakinleri, varisten 14 yıldır zapt edilen çiftlik mahsulünün değerini talep edip 1500 kuruşluk borçlarını da ödeyerek çiftliği geri almak istemişlerdir. Ancak murisin yaptığı haksızlığı devam ettiren varis talebi reddetmiştir. Zapt edilen mahsulün karşılığı olan ederi ve çiftliği varisin elinden kurtarmak isteyen çiftlik sakinleri çareyi Divan-ı Hümayun'a başvurmakta bulmuştur. Bunun üzerine karyenin bağlı olduğu hassın voyvodasına gönderilen hüküm şikâyetçilerin talebi doğrultusunda çıkmıştır. Voyvodaya, mübaşeretinde davayı mahallinde şer ile gördürüp söz konusu hakkın varisten tahsil ettirmesi ve çiftliğe de müdahale ettirmemesi yönünde emr-i şerif gönderilmiştir.⁵³⁹

Faiz sebebi ile varislerle karşı karşıya kalmanın bir örneği ise köy ahhalilerinin şikâyeti üzerine Divan'a yansımıştır. Köy ahhalisi *murâbahacı* taifesinden borç almıştır. Ancak alacaklı tamahkârlığı sebebi ile karyedeki iki-üç zimmi ile bir olup yılda 10'a 11,5'tan fazla faize izin yokken keyfine göre üç ayda borcu yeniden faizlendirip fazladan borç eklemiştir. Ahalinin ödediği borçların senetlerini ise kendilerine vermemiştir. Ahali hem fazladan alınan paraları hem de senetlerini geri almak üzere iken söz konusu murâbahacı ölmüştür. Ahalinin terekeyi elinde bulunduran varislerinden talebi de boşa çıkmış, onlar da Divan'a başvurmuşlardır.⁵⁴⁰

Varislere yönelik alacak konusunda evvelden hibe edilmiş malların dava edildiği de görülmektedir. Nitekim bazı zimmiler, halaoğullarının sağken kendilerine verdiği bazı eşya, mülk ve parayı, kişinin vefatından sonra varislerden alamayınca fetvaları eşliğinde varislere yönelik şikâyette bulunmuşlardır.⁵⁴¹

⁵³⁸ BOA, RAD, 7, s. 243, h. 905-906.

⁵³⁹ BOA, RAD, 7, s. 365, h. 1340.

⁵⁴⁰ BOA, RAD, 7, s. 207, h. 777.

⁵⁴¹ BOA, RAD, 7, s. 28, h. 90.

2.3.3. Mirasa İlişkin Diğer Şikâyetler

Görüldüğü gibi mirasa konu olan mal, mülk, eşya ve paranın yanı sıra alacaklar ve borçlar da mirasa dâhil olmuş ve anlaşmazlıklara sebep teşkil etmiştir. Tarafları ve muhatapları itibariyle farklılık arz eden başka şikâyetler de mevcuttur. Ancak bunlar sınıflandırılmadığından ayrı bir başlık altında vermek doğru olacaktır.

Mehmet, Ali ve Hasan kardeşlerin şikâyetinde olduğu gibi miras kalan bir alacağın borçludan olduğu kadar kefilinden de tahsil edilememesi mümkündür. Nitekim bu şikâyette kardeşler babalarından intikal eden 10 keselik alacağı, borçlu Yahudi sarraftan talep edince borçlu firar edip saklanmıştı. Oğlu kendisine kefil bi'l-mal (malı ile kefil) olduğu için ondan talep etmiş ancak ondan da tahsil edememişlerdir. Çözümü ise *icra-yı hak* olunması talebi ile Divan'da aramışlardır. Divan'dan Selanik mutasarrıfı vezire ve Selanik *monlasına* hitaben davanın mahallinde şer' ile görülüp *icra-yı hak* olunmasını emreden bir hüküm almışlardır.⁵⁴² Bazı alacaklılar davaları sürerken ölünce alacağı tahsil etmek varislerine kalmaktadır. Ancak borçlular çeribaşı gibi nüfuzlu kişiler olunca varislerin işi daha da zorlaşabilmektedir. Babalarının sağken bazı hayvanlarına çeribaşı tarafından el konulan varisler, babaları dava sürerken vefat ettiğinden miras aldıkları bu alacağı borçlulardan talep etmiş ancak alamayınca davanın zabıt marifetiyle ve şer' ile görülmesini talep etmişlerdir. Talepleri ise mahallinde görülmesi yönünde cevaplandırılmıştır.⁵⁴³

Murisin öldüğü yerde yaşamayan varislerin de terekeyi elde etmekte zorlandıkları görülmektedir. Sultan ve kızı Abide Selanik'te ölen kocası Topal Esirci Zülfikar'dan kalan mirası Bursa'da yaşadıkları için doğrudan alamamışlardır. Terekesini Selanik'teki yeniçeri zabiti almış ancak kendilerine ulaştırmamıştır. Hatunlar ise haklarını Divan-ı Hümayun'da aramak zorunda kalmışlardır.⁵⁴⁴

Defterde yer alan hükümlerden birisi miras paylaşımında ortaya çıkan anlaşmazlık üzerine merkezden kassam tayinine ilişkindir. Ancak konunun Divan'a nasıl intikal ettiği belli değildir. Kirişçioğlu el-Hac Ahmed ve Şatıroğlu (?) Ahmed'in vefatının ardından varislerden bazıları yapılan taksime ve *kismet-i âdilesine* razı olmamış, diğer varislere eziyet etmişlerdir. Bunun üzerine Rumeli kazaskerinin ilamı ile eyalet valisi vezire, sancak mutasarrıfı vezire ve kassam tayin edilen Hüseyin'e hüküm gönderilmiş, terekenin tahrir

⁵⁴² BOA, RAD, 7, s. 380, h. 1402.

⁵⁴³ BOA, RAD, 7, s. 145, h. 528.

⁵⁴⁴ BOA, RAD, 7, s. 251, h. 930.

ve taksiminin yapılması emredilmiştir.⁵⁴⁵ Bilindiği gibi kassamlar taksimat yaptıkları kişilerin mensup olduğu zümreye göre ikiye ayrılır. Sıradan kişilerin (reayanın) miras taksimini kadı adına yapanlara *beledi/şehri kassam* denir. Yönetici zümrenin (askerîlerin) miras taksimini yapanlara ise *askerî kassam* denir.⁵⁴⁶ Anadolu ve Arap Eyaletlerinin askerî kassamlarını Anadolu kazaskeri, Rumeli eyaleti ve Adaların askerî kassamlarını ise Rumeli kazaskeri tayin ederdi.⁵⁴⁷ 18. yüzyıl sonlarında, 5000 kuruşu geçen terekelerin de mahalli kadılarca taksimi yasaklanmış, görev kazasker tarafından tayin edilen kassamlara bırakılmıştır.⁵⁴⁸ Ancak incelenen hüküm yüzyılın ilk yarısına ait olduğundan bu durum söz konusu değildir. Her ne kadar hükümde vefat edenlerin askerîden oldukları veya vazifeleri belirtilmese de askerî kassam tayini, şahısların bu sınıftan olduklarını düşündürmektedir.⁵⁴⁹

2.4. BORÇLARA İLİŞKİN ŞİKÂYETLER

7 Numaralı Rumeli Ahkâm Defterinde, gelir kaynaklarının idaresi konusundan sonra en fazla şikâyetin % 25 oranında borç ilişkisinden doğan anlaşmazlıklar sebebi ile yapıldığı görülmektedir. 17. yüzyıl kayıtlarında ise tüm imparatorluk genelinde bu oran % 12'dir.⁵⁵⁰ Aynı yüzyılın Ankara'sında alacak meselesi % 8'den biraz fazla şikâyete konu olurken⁵⁵¹ Rumeli sancağı Üsküp'te bu oran % 12'ye çıkmıştır.⁵⁵² 1742-1743 Rumeli'sinde de borç ilişkisinden kaynaklanan şikâyetlerin deftere yansımaya oranı % 11 olarak tespit edilmiştir.⁵⁵³ 1749-1750 Selanik'ine gelindiğinde bu oranda yüksek bir artış olmuş, % 25'e ulaşmıştır. Bu oransal artışta Selanik'in bir ticaret kenti olmasının etkisi olduğu düşünülmektedir.

İslam hukukunda borçlar, ivazlı ve ivazsız akidleri kapsayan muamelat adı altında ele alınmaktadır.⁵⁵⁴ Hukukunun bir ayağı şer'î olan Osmanlı Devleti'nde borç ilişkisinden kaynaklanan alacak-verecek anlaşmazlıkları İslam hukukuna dayalı olarak çözülmüştür. Ancak İslam hukukunda tüm borç türlerini kapsayan genel bir teori yoktur. Bu sebeple klasik fıkıh eserlerinde borcun tarifi, unsurları, kaynakları, çeşitleri, sonuçları ve sona ermesi hakkında toplu bilgiler barındıran bir bölüm yer almamaktadır. Bilgiler çeşitli

⁵⁴⁵ BOA, RAD, 7, s. 229, h. 860.

⁵⁴⁶ Öztürk, "Kassam", s. 579.

⁵⁴⁷ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, s. 209.

⁵⁴⁸ Öztürk, "Kassam", s. 580.

⁵⁴⁹ Terekeleri kazasker tarafından tayin edilen askerî kassamlarca taksim edilecekler için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK, Ankara, 1988, s. 240-241.

⁵⁵⁰ Tuğluca, *Şikâyet Mekanizması*, s. 289.

⁵⁵¹ Taş, "Osmanlı'da Şikâyet Hakkı", s. 194.

⁵⁵² Tuğluca, "Üsküp'te Şikâyet Hakkı", s. 120.

⁵⁵³ Tuğluca, "Şikâyet-Ahkâm Defterleri", s. 240.

⁵⁵⁴ Ekinci, *İslâm Hukuku- Umumi Esaslar*, s. 17.

bölgümlere dağılmış olarak verilmiştir. Bununla birlikte bu bölümlerden genel esasları çıkarmak mümkündür.⁵⁵⁵

Bugünkü hukuk dilinde kullanılan borç kavramının İslam hukukunda tek bir karşılığı olmayıp aralarında nüans olmak üzere farklı kavramlar mevcuttur. Fıkıh literatüründe yer alan bu kavramlar *iltizam*, *damân*, *vâcib*, *hukuku'l akd ile ayn* ve *deyn*dir.⁵⁵⁶ Ele alınan kayıtlar arasında borç ilişkisine dair hükümlerde de borcun deyn olarak ifade edildiği görülmektedir. Şikâyetler *zimmette bulunan alacak* veya kişi üzerine *edası lazım gelen deyn* sebebi ile yapılmıştır. Zimmet, hukukî manada kişilik olarak insanın hak ve borçlara ehil olmasına imkân tanıyan niteliktir. Bu anlamına bağlı olarak diğer bir kullanımı ise zimmetin, kişinin hak ve borçlarının varlık zemini olmasıdır. Bu sebeple özellikle deyn olarak ifade edilen ve konusu kişi olmayan borçların borçlunun zimmetinde sabit ve var olduğu belirtilir. Bu anlamıyla zimmet sadece teknik anlamıyla deynin sabit ve var olduğu bir yer ve kaptır.⁵⁵⁷ En geniş kapsamıyla "zimmette sabit olan şey" diye tarif edilen deyn, daha dar anlamda, zimmette sabit olan ve alacaklıya ait bulunan malı ifade eder. Bu tanıma göre deyn; *semen*, *ücret*, *haraç*, *cizye*, *zekât*, *nafaka* ve *diyet* gibi her türlü mali borcu kapsamına almaktadır. Ancak Hanefiler bu tanıma daraltmakta ve deynin ancak *ivazlı bir akidden*, *itlaftan* ve *karz akdinden* doğabileceğini söylemektedirler.⁵⁵⁸ İncelenen hükümlerde *istikraz*⁵⁵⁹, *istidane*⁵⁶⁰ ve *temessük mukabilinde* borçlanma türleri görülmektedir.

İstikraz kelime olarak "ödünç istemek/almak" manasına gelip "geri ödenmek üzere verilen mal veya birine ödünç/borç verme" manasındaki karzdan türemiştir. Bir tüketim ödünçü olan karz Hanefi ekolünde piyasada emsali bulunan (misli) bir malın emsali daha sonra iade edilmek üzere başkasına verilmesidir ve karzdan doğan borç ödeninceye kadar karz alanın zimmetinde deyn olarak kalır. Ancak fıkhıta prensip olarak karz verene menfaat şartını içeren bir akid yapılması caiz değildir. Zira karz Allah katında ecir kazanmak ve birinin ihtiyacını karşılamak üzere verilen güzel ödünçtür.⁵⁶¹ Ancak kayıtlarda yer alan ve çeşitli sebepler ile yapılmış beş istikrazdan birinin faiz karşılığı

⁵⁵⁵ Mehmet Akif Aydın, "Borç", *DİA*, c. 6, TDV, İstanbul, 1992, s. 285.

⁵⁵⁶ Bilal Aybakan, *İslam Hukukunda Borçların İfası*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 22-30.

⁵⁵⁷ Eyüp Said Kaya, Hasan Hacak, "Zimmet", *DİA*, c. 44, TDV, İstanbul, 2013, s. 425.

⁵⁵⁸ Mehmet Akif Aydın, "Deyn", *DİA*, c. 9, TDV, İstanbul, 1994, s. 266-267.

⁵⁵⁹ BOA, RAD, 7, s. 301, h. 1105; BOA, RAD, 7, s. 372, h. 1369; BOA, RAD, 7, s. 373, h. 1372; BOA, RAD, 7, s. 381, h. 1405; BOA, RAD, 7, s. 381, h. 1406.

⁵⁶⁰ BOA, RAD, 7, s. 145, h. 526; BOA, RAD, 7, s. 223, h. 832; BOA, RAD, 7, s. 331, h. 1219; BOA, RAD, 7, s. 376, h. 1382.

⁵⁶¹ Hacı Yunus Apayadın, "Karz", *DİA*, c. 24, TDV, İstanbul, 2001, s. 520-523.

edinilmiş borçlanma olduğu görülmektedir.⁵⁶² Deyn kelimesinin türevidir olan istidane ise çift anlamlı olup "ödünç (borç) istemek" ve "alacağını talep etmek" manasındadır. Fıkıh literatüründe bir kişinin kendisi veya başkası adına borçlanmasıdır.⁵⁶³ Nitekim incelenen kayıtlardaki dört istidane ikisi⁵⁶⁴ şahsi borçlanma iken diğer ikisinin⁵⁶⁵ vakıf ve karye işleri için yapılmış borçlanma olduğu görülmektedir.

Bir borç ilişkisinin üç unsuru vardır. Bunlar; alacaklı ve borçluyu kapsayan *taaraflar*, yapılması gereken fiili ifade eden *edim* ve borcun konusu ile borcu doğuran hadise olan *sebeptir*.⁵⁶⁶ İncelen kayıtlarda alacaklılar ve borçlular arasında mensup olunan zümre, din veya cinsiyet açısından doğrudan bir ilişki olmadığı görülmektedir. Borçlanmaya gidildiğinde bu özellikler kriter olmamıştır. Şikâyetlerde alacaklılar ve borçlular arasında Müslüman, Yahudi ve Hristiyan; kadın ve erkek; askerî veya reaya gibi toplumun her tabakasından ve sınıfından kişilerin olduğu görülmektedir.

Borç ilişkisinde alacaklılar arasında sıradan reayanın yanı sıra tüccar,⁵⁶⁷ sarraf,⁵⁶⁸ bakkal, nalbant,⁵⁶⁹ hamamcı,⁵⁷⁰ kuyumcu,⁵⁷¹ debbah⁵⁷² ve keresteci⁵⁷³ gibi meslek erbâbları da bulunmaktadır. Alacaklı sıfatındaki askerî zümre mensupları seyyid,⁵⁷⁴ zâim kardeşi, kızları ve karısı,⁵⁷⁵ zabıt,⁵⁷⁶ yeniçeri kardeşi,⁵⁷⁷ hazinedar ve hazinedarzade,⁵⁷⁸ muhızırbaşı,⁵⁷⁹ kapıcıbaşı,⁵⁸⁰ Dergâh-ı Mualla gediklişi,⁵⁸¹ çavuş,⁵⁸² mütevellî subaşı,⁵⁸³ voyvoda⁵⁸⁴ ve paşa⁵⁸⁵ gibi görevlilerdir. Yörükânların⁵⁸⁶ ve vakıfların⁵⁸⁷ da alacaklılar

⁵⁶² BOA, RAD, 7, s. 381, h. 1406.

⁵⁶³ Mehmet Akif Aydın, "İstidane", *DİA*, c. 23, TDV, İstanbul, 2001, s. 322.

⁵⁶⁴ BOA, RAD, 7, s. 223, h. 83; BOA, RAD, 7, s. 331, h. 1219.

⁵⁶⁵ BOA, RAD, 7, s. 145, h. 526; BOA, RAD, 7, s. 376, h. 1382.

⁵⁶⁶ Aydın, "Borç", s. 285-286.

⁵⁶⁷ BOA, RAD, 7, s. 119, h. 440; BOA, RAD, 7, s. 336, h. 1236.

⁵⁶⁸ BOA, RAD, 7, s. 290, h. 1067; BOA, RAD, 7, s. 382, h. 1411.

⁵⁶⁹ BOA, RAD, 7, s. 139, h. 511.

⁵⁷⁰ BOA, RAD, 7, s. 368, h. 1353.

⁵⁷¹ BOA, RAD, 7, s. 375, h. 1372.

⁵⁷² BOA, RAD, 7, s. 296, h. 1087.

⁵⁷³ BOA, RAD, 7, s. 375, h. 1380.

⁵⁷⁴ BOA, RAD, 7, s. 94, h. 352; BOA, RAD, 7, s. 128, h. 478; BOA, RAD, 7, s. 201, h. 748.

⁵⁷⁵ BOA, RAD, 7, s. 139, h. 511.

⁵⁷⁶ BOA, RAD, 7, s. 296, h. 1087.

⁵⁷⁷ BOA, RAD, 7, s. 373, h. 1372.

⁵⁷⁸ BOA, RAD, 7, s. 145, h. 526; BOA, RAD, 7, s. 373, h. 1372; BOA, RAD, 7, s. 375, h. 1380.

⁵⁷⁹ BOA, RAD, 7, s. 373, h. 1372; BOA, RAD, 7, s. 375, h. 1377; BOA, RAD, 7, s. 375, h. 1380.

⁵⁸⁰ BOA, RAD, 7, s. 375, h. 1377.

⁵⁸¹ BOA, RAD, 7, s. 223, h. 832; BOA, RAD, 7, s. 331, h. 1219.

⁵⁸² BOA, RAD, 7, s. 373, h. 1372.

⁵⁸³ BOA, RAD, 7, s. 145, h. 526.

⁵⁸⁴ BOA, RAD, 7, s. 390, h. 1449.

⁵⁸⁵ BOA, RAD, 7, s. 296, h. 1087.

⁵⁸⁶ BOA, RAD, 7, s. 296, h. 1087.

⁵⁸⁷ BOA, RAD, 7, s. 375, h. 1377.

arasında sayıldıkları görülmektedir. Alacaklı olup murâbahacı taifesi arasında sayılanlardan ağa, efendi, beşe ve çelebinin⁵⁸⁸ yanı sıra hoca, hacı ve şeyh⁵⁸⁹ lakaplı kişilerin varlığı da dikkat çekicidir. Alacaklılar arasında kadınlar da mevcuttur.⁵⁹⁰ Ancak borçlu olarak belirtilen kadına rastlanmamıştır.

Borçlular ise genellikle sıradan reayadır. Bir karye reayasının toplu olarak borçlarına ilişkin Divan'a yaptıkları başvurular görülmektedir.⁵⁹¹ Askerî zümreden borçluların ise Baruthane nazırı,⁵⁹² yamak,⁵⁹³ sipahi,⁵⁹⁴ mültezim⁵⁹⁵ ve müteveli⁵⁹⁶ oldukları anlaşılmaktadır.

Bir borç ilişkisinin sona erdirilmesinde çeşitli yollar vardır. En yaygını *ifadır*. Borcun konusu olan edimin yerine getirilmesi demek olan ifade aslolan borcun bizzat borçlu tarafından yerine getirilmesidir. Bununla birlikte borçlunun vekili, velisi, kefil veya diğer bir şahıs tarafından yerine getirilmesi de ifa sayılır.⁵⁹⁷ İncelenen kayıtlarda vekil⁵⁹⁸ veya kefil⁵⁹⁹ tarafından borç ödendiği görülmektedir. Borcun ödenmesinde takas ve *ibra*⁶⁰⁰ da kullanılmıştır. Tüm hükümlerde borcun ödenmesine ilişkin genel ifade ise *edadır*.

İslam hukukunda borcun kaynakları konusunda çeşitli ayrımlar yapılmış olmakla birlikte yerleşmiş bir taksim mevcut değildir.⁶⁰¹ İncelenen kayıtların çoğunluğunda da şikâyete konu olan borç ilişkisinin nasıl ortaya çıktığı belirtilmemiştir. Ancak bazı hükümlerde borcun sebebine ilişkin ifadeler bulmak mümkündür. Buna göre borç ilişkisi menzil bahası,⁶⁰² eşya bahası,⁶⁰³ ticaret,⁶⁰⁴ vekillik,⁶⁰⁵ kefillik,⁶⁰⁶ intikal,⁶⁰⁷ karye işlerini

⁵⁸⁸ BOA, RAD, 7, s. 201, h. 748.

⁵⁸⁹ BOA, RAD, 7, s. 145, h. 526; BOA, RAD, 7, s. 296, h. 1087; BOA, RAD, 7, s. 368, h. 1353; BOA, RAD, 7, s. 375, h. 1380.

⁵⁹⁰ BOA, RAD, 7, s. 307, h. 1125; BOA, RAD, 7, s. 336, h. 1237; BOA, RAD, 7, s. 139, h. 511; BOA, RAD, 7, s. 366, h. 1344; BOA, RAD, 7, s. 375, h. 1377; BOA, RAD, 7, s. 375, h. 1380.

⁵⁹¹ BOA, RAD, 7, s. 139, h. 511; BOA, RAD, 7, s. 145, h. 526; BOA, RAD, 7, s. 148, h. 539; BOA, RAD, 7, s. 296, h. 1087; BOA, RAD, 7, s. 366, h. 1344; BOA, RAD, 7, s. 373, h. 1371; BOA, RAD, 7, s. 373, h. 1372; BOA, RAD, 7, s. 375, h. 1377; BOA, RAD, 7, s. 375, h. 1380; BOA, RAD, 7, s. 381, h. 1406; BOA, RAD, 7, s. 381, h. 1407; BOA, RAD, 7, s. 390, h. 1449.

⁵⁹² BOA, RAD, 7, s. 159, h. 583; BOA, RAD, 7, s. 307, h. 1125.

⁵⁹³ BOA, RAD, 7, s. 94, h. 352.

⁵⁹⁴ BOA, RAD, 7, s. 201, h. 748.

⁵⁹⁵ BOA, RAD, 7, s. 382, h. 1411.

⁵⁹⁶ BOA, RAD, 7, s. 372, h. 1369; BOA, RAD, 7, s. 376, h. 1382.

⁵⁹⁷ Aydın, "Borç", s. 288.

⁵⁹⁸ BOA, RAD, 7, s. 201, h. 748; BOA, RAD, 7, s. 301, h. 1105.

⁵⁹⁹ BOA, RAD, 7, s. 223, h. 832; BOA, RAD, 7, s. 331, h. 1219.

⁶⁰⁰ BOA, RAD, 7, s. 368, h. 1353.

⁶⁰¹ Aydın, "Borç", s. 286.

⁶⁰² BOA, RAD, 7, s. 12, h. 43.

⁶⁰³ BOA, RAD, 7, s. 148, h. 543.

⁶⁰⁴ BOA, RAD, 7, s. 119, h. 440.

görmek⁶⁰⁸ ve manastır işlerini görmek⁶⁰⁹ gibi normal sayılabilecek sebepler ile oluşmuştur. Ancak belirtilen borçlanma sebeplerinin arasında karye ahalisinin ödemesi gereken vergilere kazançlarının yetmemesi sebebi ile faizcilerden borç almış olması⁶¹⁰ üzerinde durulması gereken bir konudur.

2.4.1. Alacaklıların Şikâyetleri

Bir kimseden alacağı olanlar, çeşitli sebepler ile alacağını tahsil edemediklerinde Divan-ı Hümayun'a başvurmuşlardır. Bu alacaklılar arasında kefil ve vekiller de mevcuttur. Kişiler borçlanırken alacaklıya teminat sunmak adına kefil gösterebilirlerdi. Toplu halde yapılan borçlanmalarda borçluların birbirine kefil olduğu da görülmektedir.⁶¹¹ Malları ile kefil olanlar, borçlu borcunu ödemediği takdirde borcu ödemek ile yükümlüdür. Ancak kefalet sebebi ile yapılan ödemeden sonra asıl borçlulardan bunu geri almak her zaman kolay olmamıştır. Dergâh-ı Mualla gediklilerinden Mustafa, İstanbul'da bulunan ve kefil olduğu Mehmed'in borcunu ödememesi üzerine, kefil sıfatı ile ödeme yapmak zorunda kalmıştır. Asıl borçlu Selanik'e gidince Mustafa defalarca bir adam gönderip alacağını talep etmiş ancak tahsil edememiştir. Bunun üzerine Divan'a başvurarak mahallinde ödememesi halinde İstanbul'a getirtilmesini talep etmiştir. Kayıtlarda yer alan ikinci bir hükümden davanın sürdüğü anlaşılmaktadır. Talebi kabul edilmiş olsa da borçlu firar ettiği için Selanik'te bulunamamıştır. Ancak bir müddet sonra ortaya çıkınca kefil Mustafa, tekrar Divan'a gelip bir önceki emre istinaden mübaşir marifetiyle tahsil edilmesini talep etmiştir. Kuyud-ı ahkâma bakıldığında ilk emir bulunmuş ve ona göre davranılması yönünde hüküm çıkarılmıştır.⁶¹² Bir Seyyid ise bazı Müslümanlara, zimmilere ve bir sipahiye vekildir. Bunlar voyvodaya olan borçlarını ödemesini ve bazı işlerini görmesini istemişlerdir. Kendileri de daha sonra vekile ödeyeceklerine dair söz vermişlerdir. Vekil, sözlerine güvenerek hem borcu ödemiş hem de söz konusu işleri halletmiştir. Ancak vekil sıfatı ile yaptığı harcamaları talep ettiğinde alamamıştır. Divan'a gidip yaptığı başvuru mahallinde görülmesi yönünde hükme bağlanmasına rağmen mahallinde çözülemediği için olsa gerek Seyyid Mustafa birkaç ay sonra aynı talep ile

⁶⁰⁵ BOA, RAD, 7, s. 201, h. 748; BOA, RAD, 7, s. 301, h. 1105; Vekâlet için bkz. Bilal Aybakan, "Vekâlet", *DİA*, c. 43, TDV, İstanbul, 2013, s. 1-6.

⁶⁰⁶ BOA, RAD, 7, s. 223, h. 832; BOA, RAD, 7, s. 331, h. 1219; Kefil için bkz. Halis Demir, *İslam Hukukunda Kefalet*, Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1995.

⁶⁰⁷ BOA, RAD, 7, s. 307, h. 1125.

⁶⁰⁸ BOA, RAD, 7, s. 373, h. 1372.

⁶⁰⁹ BOA, RAD, 7, s. 376, h. 1382.

⁶¹⁰ BOA, RAD, 7, s. 145, h. 526; BOA, RAD, 7, s. 375, h. 1377.

⁶¹¹ BOA, RAD, 7, s. 128, h. 478.

⁶¹² BOA, RAD, 7, s. 223, h. 832; BOA, RAD, 7, s. 331, h. 1219.

arzuhal göndermiştir. Bu arzuhal de mahallinde görülmesi yönünde cevaplandırılmıştır.⁶¹³ Kefillerin şikâyetçi değil şikâyet edilen taraf oldukları da görülmektedir. Alacağını asıl borçludan tahsil edemeyenler, varsa kefillerinden talep etmişlerdir. Ancak bazen kefillerden de alacağı tahsil etmek mümkün olamamıştır.⁶¹⁴ Borcunu ödemek istemeyen borçlu veya kefiller, borçtan kaçmak için ikamet yerinde durmayıp sürekli yer değiştirmişlerdir.⁶¹⁵

Borçlu borcunu ödemekte zorlandığında taksitlendirme yapılabilmektedir. Nitekim bu konu borçlular tarafından sıkça şikâyet sebebi olacaktır. Ancak baruthane nazırı zimmetinde ve babasından kalan alacağı olan Ayşe Hatun'un şikâyetinde olduğu gibi aynı konu alacaklılar için de şikâyet sebebi olabilmektedir. Borçlunun talebi ve arabulucuların çabaları neticesinde borç yapılandırılıp taksitle bağlanmıştır. Ancak borçlu bir müddet sonra ödeme yapmayı bırakmıştır. Alacaklının talebi de elinde bulunan hüccet ve temessük gereği alacağının tahsilidir.⁶¹⁶ Taksit ve ertelemenin yanı sıra alacaklı dilerse, rızası dâhilinde sulh yolu ile borçta azaltmaya gidebilir. Ancak bazı borçluların güçlerine veya ehl-i örf'e güvenerek alacaklı üzerinde baskı yolu ile sulh yapmaya çalıştıkları görülmektedir. Bu konuda gelen şikâyete göre alacaklı Seyyid Ahmed 1150 (hicri) yılında, birbirlerine kefil olan bir grup zimmiye senet karşılığı borç vermiş, ancak geri talep ettiğinde borçlular ağız birliği ederek ve ehl-i örf'e dayanarak alacaklıyı sulhe zorlamışlardır. 1250 kuruşluk borç üzerinde 200 kuruşluk sulh imzalanmıştır. Alacaklı ikrâh⁶¹⁷ ile yapılan sulhun geçerli olamayacağı gerekçesi ile alacağını talep ettiğinde borçlular sulh oldukları bahanesi ile vermekten geri durmuşlardır. Bunun üzerine alacaklı fetvası ile birlikte Divan'a başvurmuştur. Başvurusu mahallinde şer'le amel olunması yönünde cevap almıştır.⁶¹⁸ Dava konusu alacağın 46 adet altın 2'şerlik ve bozuk kuruş, 70 kuruşluk zolota ve bazı eşyalar gibi yüksek değerde olduğu durumlarda dahi 50 kuruş gibi düşük bir meblağa sulh teklif edildiği de görülmektedir.⁶¹⁹

Alacaklıların şikâyetine sebep olan bir diğer durum ise borçlunun borcunun bir kısmını verip bir kısmını vermemesidir. Bu durum ile karşılaşan alacaklı, borçlunun borcun kalan kısmını da ödemesi, vermemekte inat ederse mutasarrıf eli ile getirtilip hakkının alınması talebi ile Divan'a başvurmuştur. Alacaklı zimminin talebi Selanik

⁶¹³ BOA, RAD, 7, s. 201, h. 748; BOA, RAD, 7, s. 301, h. 1105.

⁶¹⁴ BOA, RAD, 7, s. 94, h. 352.

⁶¹⁵ BOA, RAD, 7, s. 331, h. 1219; BOA, RAD, 7, s. 94, h. 352; BOA, RAD, 7, s. 382, h. 1411.

⁶¹⁶ BOA, RAD, 7, s. 307, h. 1125.

⁶¹⁷ İkrâh birisine zorla bir şey yaptırmaktır (Devellioğlu, *Lûgat*).

⁶¹⁸ BOA, RAD, 7, s. 128, h. 478.

⁶¹⁹ BOA, A. DVN. ŞKT. 159/62.

mutasarrıfına Vodina'da bulunan borçlunun Selanik'e getirtilip *ihkak-ı hak* olunması yönünde emir gönderilmesi ile karşılık bulmuştur.⁶²⁰ Bazen alacaklının da başkasına borçlu hale geldiği görülmektedir. Şikâyette bulunan alacaklı borç verdiği paranın aslında başkasına ait olduğunu ve söz konusu asıl sahibi faiz ödemek zorunda olduğunu bu sebeple zarar ettiğini belirtip hakkını aramaya çalışmıştır.⁶²¹ Alacağını borçludan doğrudan tahsil edemeyenlerin adam göndererek tahsil yapmaya çalıştıkları bilinmektedir. Ancak Selanikli bir nasraniyenin⁶²² yaşadığı gibi söz konusu adamların gerekli tahsilatı yaptıktan sonra temessükleri ve parayı asıl alacaklıya vermemeleri mümkündür.⁶²³

Borç vermenin yanı sıra ticaret ilişkisi de alacak davasının ortaya çıkmasına sebep olabilmektedir. Müşterek iş yapan tüccarlar, sağlanan kârı aralarında belirledikleri oranda paylaşmak üzere anlaşır. Ancak ortaklardan birinin anlaşmaya riayet etmemesi olasıdır. Tüccar Ahmed'in ortağı Hüseyin'e yönelik şikâyeti de bu yöndedir. Buna göre daha önce murafaa oldukları ve hüccet verildiği halde ortak söz konusu hisseyi vermemekte direnince tüccar çareyi Divan-ı Hümayun'da aramıştır.⁶²⁴ Divan'a yansıyan ve şikâyete konu olan bir borç ilişkisi ise iki yönlüdür. Buna göre şikâyetin ilk boyutu miras konuludur. Şikâyetçi, dayısının ölümünden sonra ondan geriye kalan mallar, vekili olduğu yengesine intikal etmiş olmasına rağmen bir başka zimminin bu mallar el koymasını şikâyet etmiştir. Şikâyetin ikinci boyutu ise hizmet karşılığı alacak davasıdır. Şikâyetçi, mallara el koyan söz konusu zimminin yanında sekiz sene hizmette bulunmuş, alacağı kalmıştır. Bu iki sebeple şikâyet ettiği kişiden bu yılların ecr-i mislini (haksız işgal tazminatı) ve müvekkilesine intikal eden eşyaları talep etmiş ancak alamamıştır. Davanın mahallinde şer ile görülüp hala Selanik'te bulunan zimmiden haklarının tahsiline dair Divan'a yaptığı başvuru, kadiya gönderilen ve bu yönde davranılmasını emreden hüküm ile sonlanmıştır.⁶²⁵

Alacaklıların borcun ödenmemesi dışında farklı tehditlere maruz kaldıkları da görülmektedir. Bazı zimmilerde menzil bahasından alacağı olan Yahudi bunu talep ettiğinde borçlular vermeyi reddetmişlerdir. Alacaklının menzilin (evinin) olduğu yerde borçluların da yıkılmak üzere olan eski bir menzili vardır. Alacaklı yıkılma tehlikesi sebebi ile borçlu kişilere tamirlerini yapmalarını söylemiştir. Zaten şer'an da bu, eski evin sahipleri tarafından yapılması gereken bir şeydir. Ancak borçlular borçlarını ödememenin

⁶²⁰ BOA, RAD, 7, s. 289, h. 1063.

⁶²¹ BOA, RAD, 7, s. 290, h. 1067.

⁶²² Nasraniye Hristiyan kadın için kullanılan bir ifadedir.

⁶²³ BOA, RAD, 7, s. 336, h. 1237.

⁶²⁴ BOA, RAD, 7, s. 119, h. 440.

⁶²⁵ BOA, RAD, 7, s. 46, h. 164.

yanı sıra bu tamir işini de yapmayacaklarını ve evin alacaklının evinin üstüne yıkılmasına göz yumacaklarını söylemişlerdir. Ayrıca söz konusu menzilin saçağının suyunu da alacaklının evinin üstüne akıtmakla tehdit etmişlerdir. Alacağını tahsil edemediği gibi böyle tehditlere maruz kalan alacaklı fetvasını alıp Divan'a gitmiştir.⁶²⁶

2.4.2. Borçluların Şikâyetleri

Alacaklılar kadar borçlular da şikâyetlerde bulunmuşlardır. Çoğunluğunu karye reayalarının oluşturduğu borçluların şikâyetlerine bakıldığında genel olarak borçlarının tecil ve taksit edilmesini talep ettikleri görülmektedir. Nitekim eldeki 20 şikâyetin 11 tanesi taksit talebidir. Bir diğer genel sorun ise faiz meselesidir. Yapılan borçlanmaların 10 tanesinde faiz uygulandığı görülmektedir. Ancak elbette şikâyetler bu iki husustan ibaret değildir. Kendi içinde farklı konular barındırmaktadır.

Kurulan borç ilişkilerinin bazılarında borcun kaynağı olarak menzil bahası, eşya bahası, ticaret, vekillik, kefillik, intikal, karye işlerini görmek veya manastır işlerini görmek gibi sebeplerin yanı sıra karye ahalsinin ödemesi gereken vergilere kazançlarının yetmemesi sebebi ile faizcilerden borç almış olması da dikkat çekicidir. Diğer borçlanma sebepleri önceki dönemlerde de görülmüştür. Ancak 1749-1750 Selanik'inde ve barış döneminde görülen vergi yükü kaynaklı borçlanmaya 17. yüzyılın sonundaki uzun soluklu savaş dönemlerinde dahi rastlanmamıştır.⁶²⁷ Bu konuda gelen şikâyetlerden birisi babüssaade ağası arzı ile Divan'a ulaşmıştır. Babüssaade ağası nezaretindeki İshak Paşa Vakfı'na bağlı köylerden birinin etrafı dağlık olduğu için ahalsi ziraat yapamamakta, mekkârîlik ile geçimlerini sağlamaktadırlar. Ancak kazançları cizye, avarız, nüzul, hazariye vb. vergileri ödemeye yetmemektedir. Ödeyebilmek için murâbahacı taifesinden borç almak durumunda kalmışlardır. Borçlarını taksit ile ödemeye razı oldukları halde alacaklılar tek seferde ödenmesini istedikleri gibi haps tehdidinde bulunmuştur. Perişan olan ahali borçlarının taksitlendirilmesi yönünde emir çıkarılmasını rica etmiştir. Babüssaade ağasının arzı ile bir kerede ödemeye güçlerinin yetmediği alacaklıların nezdinde de sabit olursa güçleri oranında taksitlendirilmesi emredilmiştir.⁶²⁸

Ahalinin ödeyebilmek için borca girdiği bir diğer vergi ise derbenttir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde sınırlarda küçük kale ve dağ geçitlerinde ve boğazlarda karakol mahiyetinde yapılar kurulur, yollar ve yolcular korunur, bölgenin asayışı sağlanırdı.

⁶²⁶ BOA, RAD, 7, s. 12, h. 43.

⁶²⁷ Tuğluca, *Şikâyet Mekanizması*, s. 150-157.

⁶²⁸ BOA, RAD, 7, s. 145, h. 526.

Derbentler için gereken harcamalarda kullanılmak üzere de geçişlerde belli bir ücret alınırdı. Bu ücrete derbent resmi denir.⁶²⁹ Ancak kimi zaman bu vergi, Mihrimah Sultan Vakfı köylerinden derbent olan ve *tarik-i caddede* (ana yol- geniş yol) bulunan reaya için olduğu gibi büyük sorun oluşturmuştur. Reaya, sağ salım geçişleri için ödedikleri bu vergi ve diğer yükümlülükleri karşılayabilmek adına yüklü borç almak durumunda kalmıştır. Reaya taksit ile borçlarını ödemeye razı olduğu halde alacaklılar bir kerede ödeme talebi ve hapis tehdidinde bulunmuşlardır. Zor durumda kalan reaya borcun taksitlendirilmesi için emr-i şerif istemiştir.⁶³⁰

Hükümlerden reayanın ödemesi gereken vergilerin kimi zaman önemli sorun haline geldiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple reayanın özellikle avarız türü bazı vergilerini ödeyemediği durumlarda birbirlerine yardımcı olmak için mahallelerde avarız vakıfları⁶³¹ kurmuş olması, reaya üzerindeki vergi yükünün ağırlığını göstermektedir.

Görüldüğü gibi borçluların borçlarının taksitlendirme talebinin bir sebebi alacaklıların hapis tehdididir. İslam hukukunda alacaklı, gücü yettiği halde borcunu ödemeyen borçluyu hapsedirme hakkına sahiptir. Ancak fakir ve ödeme imkânı olmayan borçluyu haps ettirmek caiz değildir.⁶³² Bu sebeple borçlular Divan-ı Hümayuna'a başvurarak dainlerin (alacaklı) borçlarının bir kerede ödenmesini, aksi takdirde borçluları hapse atacakları tehdidi ile rencide ettiklerini bildirmiş, buna mani olunması için de taksitlendirme emri verilmesini talep etmişlerdir.⁶³³ Borcunu ödediği ve bir sorun olmadığı halde alacaklının hapis tehdidinde bulunduğu da vakidir.⁶³⁴

Borçluların uğraşmak zorunda kaldıkları bir diğer grup ise varisler olmuştur. Asıl borçlu oldukları kişinin ölmesinin ardından varisler ile kurulan borç ilişkisinin de şikâyet kayıtlarına yansıdığı görülmektedir. Borçlular, borçlarına sadık olduklarını ve ödeyeceklerini ancak bir kerede ödemeye güçleri olmadığı halde terekeyi alan varislerin bu talebi karşısında hallerinin perişan olduğunu belirtip taksitlendirme istemişlerdir.⁶³⁵

Kendilerine borç miras kalan varislerin de taksit talebinde buldukları görülmektedir. Dergâh-ı mualla yeniçerilerinin çuhasının temini konusuna vekil olan

⁶²⁹ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, c. 1, s. 425. Derbent konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı*, Eren, İstanbul, 1990.

⁶³⁰ BOA, RAD, 7, s. 375, h. 1377.

⁶³¹ Sahillioğlu, "Avârız", s. 109; Mehmet İpşirli, "Avarız Vakfı", *DİA*, c. 4, TDV, İstanbul, 1991, s. 109.

⁶³² Karaman, *İslam Hukuku*, c. 2, s. 498.

⁶³³ BOA, RAD, 7, s. 145, h. 526; BOA, RAD, 7, s. 373, h. 1371; BOA, RAD, 7, s. 375, h. 1377.

⁶³⁴ BOA, RAD, 7, s. 381, h. 1407.

⁶³⁵ BOA, RAD, 7, s. 373, h. 1371; BOA, RAD, 7, s. 148, h. 539.

Yahudi, öldükten sonra arkasında çeşitli yerlere yüklü miktarda borç bıraktığı gibi terekesinde de maldan sayılacak beş kuruşluk eşya veya nakit para bulunmamıştır. Üstelik geride bıraktığı aile fakir ve kalabalıktır. Bunun üzerine oğulları borçlarına sadık olduklarını ancak bir kerede ödeyemeyeceklerini belirtip borçların tedricen senede 200 kuruş olarak ödemek için emir talep etmişlerdir.⁶³⁶

Borcun bir kerede ödenememesi ve taksit talep edilmesinde ahalinin mahsulünün zarar görmesi ile ekonomik güçlerinin düşmesi de gerekçe olmuştur. Aslında ellerindeki mal varlıkları satılarak borçları ödenebilirdi. Nitekim borçları ayn değil deyn şeklindedir. Bilindiği gibi ayn borcun konusu sadece ayn ise (belli bir mal) borç da sadece o ayn ile sınırlı olur. Ancak borç deyn ise sorumluluk kişinin tüm mal varlığı ile ilgilidir.⁶³⁷ Karye ahali de bunun farkında olsa gerek ki tüm mal varlıklarını satsalar dahi borcu bir kerede ödemeye yetmeyeceğini belirtmiştir.⁶³⁸ Reyanın, borcun taksitlendirilmesine yönelik talebini doğrudan yaptığı gibi⁶³⁹ naib aracılığı ile de Divan'a ulaştırmıştır. Alacaklıların bir kerede ödenmesi konusunda baskı yaptığı reaya, naibe giderek taksitlendirme taleplerinin kendisi tarafından Divan'a iletilmesini istemiş, istek doğrultusunda naib mektup gönderip ilamda bulunmuştur. Talep, davanın şer' ile görülmesi ve tarafların murafaa olmasından sonra bir kerede ödemeye güçlerinin yetmediği sabit olması şartı ile borcun taksitlendirilmesi emri ile cevaplandırılmıştır.⁶⁴⁰ Daha önce yapılan bir talebin tekrar gündeme gelmesi de söz konusudur. Biri kadın olmak üzere 34 kişiye borçlu olan reaya, alacaklıların baskısı üzerine taksit talebi ile Divan'a başvurduğunda kuyûd-ı ahkâmda yapılan inceleme neticesinde aynı reyanın daha önce sabık Selanik naibi arzı ile taksit talebinde bulunduğu ve taleplerine uygun bir emir verildiği görülmüştür. Bu talep için de daha önce verilen emre göre davranılması yönünde hüküm verilmiştir.⁶⁴¹

Borçluların Divan-ı Hümayun'a şikâyetle bulunmasına sebep durumlardan birisi de kişi borcunu ödediği halde alacaklının yetinmemesi ve fazlasını talep etmesidir. Bu durumun mağdurları arasında manastırlar da vardır. Anastas Manastırı mütevellisi gelip manastırın işleri için murâbahacı İsmail'den 10'a 11,5 hesabı üzere 2500 kuruş borç aldıklarını ve 14 yıldır *ribhini* (faizini) sorunsuzca ödediklerini hatta ödedikleri faizin anaparanın 4,5 katı olduğunu ancak alacaklının borcun bir defada ödenmesini talep ettiğini

⁶³⁶ BOA, RAD, 7, s. 328, h. 1208.

⁶³⁷ Aybakan, *Borçların İfası*, s. 28.

⁶³⁸ BOA, RAD, 7, s. 139, h. 511.

⁶³⁹ BOA, RAD, 7, s. 328, h. 1208.

⁶⁴⁰ BOA, RAD, 7, s. 253, h. 939; BOA, RAD, 7, s. 296, h. 1087.

⁶⁴¹ BOA, RAD, 7, s. 375, h. 1380.

belirtmiştir. Mütevellî borcun taksitlendirilmesini rica etmektedir. Mahalline havale edilen dava burada sonuçlanmamış aynı ay içerisinde mütevelliden bir arzuhal gelmiştir. Arzuhalde ise yapılan ödemeler ile yetinmeyen alacaklı şikâyet edilmiştir. Buna göre alacaklı aldığı paranın yanı sıra gene murâbaha namıyla (faiz adıyla) 14 yıldır manastıra ait bir çiftliğin mahsulünden yıllık 1000 kuruşluk mahsule de haksız yere el koymaktadır. Ancak bu şikâyet de mahalline sevk edilmiştir.⁶⁴²

Alacaklıların yaptığı bir başka usûlsüzlük ise borçlular üzerine faiz yüklenmemiş iken şimdiye kadar aldığı paraları faizden sayıp ayrıca bir de anaparayı talep etmeleridir. Elbette bu haksızlık Divan'a ulaştırılmıştır. Borçlular aldığı meblağ içinden anaparanın çıkarılıp geriye kalan fazladan alınmış meblağı talep etmişlerdir.⁶⁴³ Hakkı ile yetinmeyip borçluları rahatsız eden bir diğer alacaklı ise voyvodadır. Malikâne usûlü ile voyvodası olduğu karye ahalesinin borcunu ödeyen Mehmed Ağa ahaliden söz konusu meblağın yanı sıra faiz yüklenmediği halde fazlasını da almıştır. Ancak bunlarla dahi yetinmeyip asıl malın yani anaparanın daha ödenmediği gerekçesi ile ahaliyi rahatsız etmiştir. Buna mukabil ahalinin de Divan'a gidip şikâyetçi olduğu ve fazladan aldığı meblağın kendisinden tahsil edilmesini talep ettiği görülmektedir.⁶⁴⁴ Borçluların borçlarını tamamen eda ettikleri, alacaklının müdahalesini gerektiren bir durum kalmadığı halde borca konu olmayan mahsullere el konulması⁶⁴⁵ veya borçlu ödediği halde ödemediğinin iddia edilmesi de olasıdır. Nitekim 1224 kuruşluk borçlarını 600 kuruş ve 624 kuruş şeklinde iki defada ödeyen borçlu karye ahalesi son 624 kuruşu ödemedikleri yönünde suçlama ile karşılaşmıştır. Alacağından fazlasında gözü olan alacaklı bu yolda kadı ile iş birliği yapmış ve ahaliye 624 kuruşu bir kez daha ödetmiştir. Ancak ahali durumu kabullenmemiş, alacaklının ve kadının yaptığı haksızlığı Divan'a bildirip fazladan alınan haklarının iadesini talep etmiştir.⁶⁴⁶

Osmanlı Devleti'nde hukuken faiz oranı en fazla 10'a 11,5 yani % 15'tir. Bundan fazlası kanuna aykırıdır.⁶⁴⁷ Bu yönü ile Kur'an'da zikr edilen ve kat kat faiz anlamına gelen *ribadan* ayrılır. Onun yerine daha küçük ölçekli olması itibariyle *ribh* veya *faide* denmiştir.⁶⁴⁸ Ancak murâbahacı taifesinin bu kurala uymadığı, sınırı aşmış 10'a 12 oranında

⁶⁴² BOA, RAD, 7, s. 372, h. 1369; BOA, RAD, 7, s. 376, h. 1382.

⁶⁴³ BOA, RAD, 7, s. 381, h. 1406.

⁶⁴⁴ BOA, RAD, 7, s. 390, h. 1449; BOA, A. DVN. ŞKT. 158/42.

⁶⁴⁵ BOA, RAD, 7, s. 381, h. 1405.

⁶⁴⁶ BOA, RAD, 7, s. 213, h. 795.

⁶⁴⁷ BOA, RAD, 7, s. 207, h. 777.

⁶⁴⁸ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Riba- Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık", *Vakıflar Dergisi*, S. 9, 1971, s. 50.

faiz uyguladığı görülmektedir. Bu oran ile 15-20 yıl boyunca faiz ödeyen karye ahalişi buna ek olarak bir de alacaklıların borcun tamamını bir kerede ödeme baskısı ile karşılaşınca çözümünü Divan'a şikâyetinde aramış, taksitlendirme talebinde bulunmuştur.⁶⁴⁹ Onlarca yıl murâbaha ödeyen ve büyük borçlara batan reaya, kimi zaman taksit talebinin yanı sıra alacaklılar tarafından yapılan baskıların voyvodaları eli ile önlemesini de talep etmiştir.⁶⁵⁰

Borç alan reayanın alacaklıya mahkûmiyetinin çok uzun sürmesi de muhtemeldir. 70-80 sene evvel Hamza Efendi'den borç alan köylüler borca karşılık 1163 (hicri) yılına değin 10'a 12'den faiz ödediği gibi buna ek olarak hizmetkâr akçesi adıyla ödedikleriyle 10'a 13'e gelmiştir. Hamza Efendi öldükten sonra oğlu Ali Efendi, bir şekilde temin ettiği hüccet ile babasından kalan şeyleri babası adına kurulan Hamza Efendi Vakfı'na bağladığını söyleyip ne fazladan alınan paraları iade etmiş ne de borçları sonlandırmıştır. Ancak onun da ölümü ile reaya, kurtuluş umudu ile borçlarının 10 sene taksitli olarak ödemek için emr-i şerif talep etmiştir.⁶⁵¹ Bununla birlikte mirası devr alan yeni varisler bir kerede ödenmesini talep ettikleri gibi hapis tehdidinde de bulunmuşlardır. Bu durum karşısında reaya, tekrar Divan'a başvurup borçlarının güçleri oranında taksit ile ödemeleri için emir rica etmiştir.⁶⁵²

Bazı borçluların borçlarını ödemekte farklı yöntemler kullandığı görülmektedir. Bunlardan birisi takastır. Bu yöntem teknik olarak ifa ile eş olmamakla birlikte getirdiği sonuç benzer olduğundan borcu sonlandıran hukuki bir çözümdür. Bu yöntem ile taraflar, fiilen bir edimde bulunmadan alacaklıları karşılıklı denkleştirme yoluna gider. İşlem sonunda karşılıklı olarak hem alacaklı hem de borçlu; cins, vasıf ve vadeleri aynı olan iki borçtan ya tamamen kurtulur ya da az olan miktar nisbetinde hesaplaşma yoluna gidilir.⁶⁵³ Nitekim bu yol vasıtasıyla alacaklılarla hesaplaşan bir borçlu *âmmе-i davada zimmeti ibra edilip* hüccet dahi aldığı halde alacaklıların müdahalelerinin son bulmadığı görülmektedir.⁶⁵⁴ Oysa *ibra*; hakkın, sahibi tarafından düşürülmesini ve dava konusu olmaktan çıkarılmasını ifade eder ve borç ilişkisini sona erdirir.⁶⁵⁵ Bazı borçlular ise borçlarını ödemede rehin bırakma yolunu seçmişlerdir. Murâbahacı taifesinden olan İsmail'e borcu olan zimmiler de bu yöntemi kullanmıştır. Tasarruflarında olan bazı yerleri

⁶⁴⁹ BOA, RAD, 7, s. 296, h. 1087.

⁶⁵⁰ BOA, RAD, 7, s. 366, h. 1344.

⁶⁵¹ BOA, A. DVN. ŞKT. 162/60.

⁶⁵² BOA, RAD, 7, s. 373, h. 1371.

⁶⁵³ Abdullah Kahraman, "Takas", *DİA*, c. 39, TDV, İstanbul, 2010, s. 451.

⁶⁵⁴ BOA, RAD, 7, s. 368, h. 1353.

⁶⁵⁵ Hacı Yunus Apaydın, "İbra", *DİA*, c. 21, TDV, İstanbul, 2000, s. 263.

borçlarına karşılık alacaklıya rehin vermişlerdir. Borçlarını ödeyip söz konusu yerleri geri almak istediklerinde ise İsmail, bu yerleri çiftlik olarak tuttuğunu ve vermeyeceğini belirtmiştir. Oysa rehin bırakılan yerler mîrî zemindir. Bilindiği gibi bir mîrî arazi borca karşılık rehin edilemez, sadece borç tamamlanana kadar *vefâen ferağ* ile tasarrufu bırakılabilir. Borç tamamlanınca da geri alınır.⁶⁵⁶ Ancak görülen o ki *mütegallibe ve cebaireden* olan alacaklı, borçluların fetva alıp Divan'a başvurmasına sebep olacak kadar ısrarcı davranmıştır.⁶⁵⁷

Yahudi taifesinden reyanın yaşadığı durum gibi bazen reyanın kendi isteği ve iradesi dışında borçlandığı da görülmektedir. İstekleri ve iradeleri dışında kendi kendisini taifenin işlerini görmek üzere vekil tayin eden Aser, reaya namına birçok yere borçlanmış, aldığı para ve malları şahsi işleri için harcamış ve reayayı borçlu durumuna düşürmüştür. Alacaklıların söz konusu borçların faizli olarak ve bir kerede ödemeleri talebi ise reayayı daha da güç duruma sokmuştur. Çaresiz kalan reaya durumu Selanik mutasarrıfına bildirip borçları faizsiz ve taksitli olarak ödemek üzere emir çıkartılması için merkeze başvurusunu rica etmişlerdir. Mutasarrıf da durumu arzuhal ile Divan'a bildirmiştir.⁶⁵⁸ Her ne kadar Divan-ı Hümayun'dan çıkan karar talepleri doğrultusunda olsa da kendi bilgi ve iradeleri dışında borçlandırılan reyanın, borca itiraz veya borcun affi talebinde değil de taksitlendirilmesi talebinde bulunması dikkat çekicidir.

Borçlular tarafından Divan'a ulaştırılan şikâyetlerde alacaklılar için çoğu kez "ayan ve mütegallibe" ifadesi kullanılmıştır. Nitekim kayıtlarda bu zümrenin, borçlulara yönelik yaptıkları haksızlıkları görmek mümkündür. Verdikleri borcun faizine karşılık olduğu iddiası ile temin ettikleri geçersiz hüccet ile borçlular elinde bulunan başka çiftliklere el koyma,⁶⁵⁹ borçlular borçlarını ödedikleri halde rehin aldıkları yerleri geri vermeme,⁶⁶⁰ borçlular söz konusu yerleri geri almayı başarsa da bu sefer sebepsiz yere mahsullerine el koyma,⁶⁶¹ borç faiz ile alınmadığı halde taksitler ile ödenen meblağı faizden sayıp ayrıca para almaya çalışmak⁶⁶² gibi eziyetlerde buldukları görülmektedir. Ayrıca kadı ile iş birliği yaparak ödeme yaptıkları halde borçlulara tekrar ödeme yaptırmak,⁶⁶³ ehl-i örf ile

⁶⁵⁶ Cin, *Toprak Düzeni*, s. 149.

⁶⁵⁷ BOA, RAD, 7, s. 381, h. 1404.

⁶⁵⁸ BOA, A. DVN. ŞKT. 152/46.

⁶⁵⁹ BOA, RAD, 7, s. 132, h. 492; BOA, RAD, 7, s. 365, h. 1340; BOA, RAD, 7, s. 137, h. 500.

⁶⁶⁰ BOA, RAD, 7, s. 381, h. 404.

⁶⁶¹ BOA, RAD, 7, s. 381, h. 1405.

⁶⁶² BOA, RAD, 7, s. 381, h. 1406.

⁶⁶³ BOA, RAD, 7, s. 213, h. 795.

açık bir işbirliği içinde değilse bile onlara güvenerek alacaklısını sulhe zorlamak⁶⁶⁴ gibi çeşitli haksız uygulamalara gitmişlerdir. Ayan ve mütegalibelerin güçleri bazen o kadar baskın olmuştur ki eziyetlerine maruz kalanların davacı olmaya dahi güçleri yetmemiştir.⁶⁶⁵

2.5. HIRSIZLIĞA İLİŞKİN ŞİKÂYETLER

İslam hukukunda suç ve cezalar *ukubât* başlığı altında ele alınır. Suçlar; suçu işleyenin cezalandırılmasını isteme hakkına sahip olanlara göre temelde ikiye ayrılır. Bu hak Allah'a, suçtan zarar görene ve varislerine aittir. Buna göre suçlar da hakk-ı Allah ve hakk-ı âdemî olarak tasnif edilir. Hakk-ı Allah suçları Allah'a karşı işlenmiş olarak kabul edilir ve kovuşturulması için zarar görenin şikâyetçi olması gerekmez. Ancak hakk-ı âdemîye giren suçlarda zarar görenin şikâyeti şarttır. Bazı suçlar ise hem hakk Allah hem hakk-ı âdemî suçları grubuna girer.⁶⁶⁶ Buna göre suçlar; aslında ceza türleri olup suçların adlandırılmasında da kullanılan şekli ile *had*, *kıyas* ve *ta'zir*dir. Had suçları tartışmalı olmakla birlikte zina, zina iftirası (kazf), hırsızlık, yol kesme, şarap içme-sarhoşluk, dinden dönme (irtida) ve isyan şeklinde yedi tanedir. Bu suç ve cezaların tanım ve kapsamı şâri' (Allah ve Resûlü) tarafından belirlenmiştir. Kıyas suç ve cezaları ise adam öldürme ve müessir fiildir. Bunların dışında kalan suçlar cezalarının devletçe takdir edildiği ta'zir suçlarıdır.⁶⁶⁷

17. yüzyıl sonu savaş döneminde imparatorluğun genelinden gelen şikâyetler arasında % 5'lik oran ile hırsızlığın yanı sıra yol kesme, şarap içme ve zina suçlarının da olduğu görülmektedir.⁶⁶⁸ Aynı yüzyılın Ankara sancağında ise kamusal suç da denilen bu tür suçlara ilişkin yapılan şikâyetlerin % 20'den fazla olduğu görülmektedir.⁶⁶⁹ Ancak 1749-1750 yılları Selanik'inde bu tür sabit cezası gerektiren had suçlarına (kamusal suç) ilişkin şikâyetler yalnızca hırsızlık konusunda ve % 2 oran ile kayıtlara yansımıştır.

Şikâyetlerden biri mandıradan çalınan 400 baş koyuna ilişkindir. Yapılan duruşmada hırsızlardan birinin itirafı ile elindeki koyunlar alınmış ama diğer hırsızlar Karaferye'de olduklarından ellerinde bulunan koyunlar alınamamıştır. Koyunları çalınan

⁶⁶⁴ BOA, RAD, 7, s. 128, h. 748.

⁶⁶⁵ BOA, RAD, 7, s. 365, h. 1340.

⁶⁶⁶ Coşkun Üçok, "Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler", *AÜHFD*, c. 3, S. 1, 1946, s. 126-129.

⁶⁶⁷ Mehmet Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, Eren, İstanbul, 2004, s. 24-25; Had için bkz. Ali Bardakoğlu, "Had", *DİA*, c. 14, TDV, İstanbul, 1996, s. 547-551.

⁶⁶⁸ Tuğluca, *Şikâyet Mekanizması*, s. 135, 289.

⁶⁶⁹ Taş, "Osmanlı'da Şikâyet Hakkı", s. 194.

şahıs ise şeyhülislamdan aldığı fetva ile diğer hırsızların buldukları yerde davanın görülüp ellerindeki koyunların alınması yönünde talepte bulunmuştur. Divan'dan çıkan hükümde Selanik ve Karaferye kadılarında davanın mahallinde şer' ile görülmesi istenmiştir.⁶⁷⁰ Daha önce mahallinde görülen davanın, suçluların tamamının yakalanamaması ve çalınan malların tam olarak teslim alınamaması sebebi ile Divan'a ulaştırıldığı anlaşılmaktadır. Hırsızlığın söz konusu olduğu bir başka şikâyet ise mahallinde görülmeden doğrudan Divan'a ulaştırılmıştır. Mağdur Yahudi reaya mallarını çalan ve eziyetlerde bulunan başka Yahudi reayayı şikâyet etmişlerdir. Hırsızlar 300 kuruşluk mallarını çaldıkları gibi birinin mülk menziline de harap etmişlerdir. Mağdurların mallarının iadesine ilişkin Divan'a yaptıkları şikâyet davanın mahallinde görülmesi yönünde cevaplandırılmıştır.⁶⁷¹

Bir başka şikâyet ise doğrudan hırsızlıkla ilgili olmayıp sonrasında yaşanan sürece ilişkindir. Şikâyetçi Mustafa Çelebi'nin oğlu Abdüllatif Çelebi iken şikâyet edilenler bazı zimmilerdir. 17 yıl önce zimmilerin babaları ahaliden bazılarının mallarını çalmak sureti ile hırsızlık yapmıştır. Mustafa Çelebi ise karye zabiti sıfatı ile hırsızın mal ve eşyalarından bazılarını satıp parasını malları çalınanlara vermiş kendisinde bir şey kalmamıştır. Hem hırsız zimmi hem Mustafa Çelebi ölmüş olmasına rağmen hırsızın oğulları başkalarının da tahriki ile hak iddiasında bulunmaktadırlar. İddialarına göre Mustafa Çelebi babalarının mallarını satıp parasını malı çalınanlara dağıtmış ancak kalan kısmını kendisine almıştır. 1156 (1743-44) yılında arabulucuların da vasıtası ile anlaşmazlık sonlandırılmıştır. Üzerinden 15 sene geçen davanın tekrar dinlenmesi de yasaktır. Ancak zimmiler, bu iddia ile bölgeye gelen her idareciye şikâyette bulunarak bunca zaman Abdüllatif Çelebinin epey miktarda parasının alınmasına sebep olmuşlardır. Abdüllatif Çelebi çareyi Divan'da arayarak artık para talebi ile karşılaşmamayı istemiştir. Şikâyetine cevap ise mahallinde şer'le görülmesidir.⁶⁷²

2.6. HAKSIZ FİİLE İLİŞKİN ŞİKÂYETLER

İslam hukukunda haksız fiiller için genel bir teori ve prensip yoktur. Her çeşit haksız fiil kendisine has hükümler içerir. Haksız fiil kişinin şahsına, malına veya şeref ve namusuna yönelik olabilir.⁶⁷³ Kıyas suçlarından olan cinayet ve müessir fiil aynı zamanda şahsa yönelik haksız fiillerdir. Cinayet, kapsamı geniş bir kavram olup en dar anlamı ile

⁶⁷⁰ BOA, RAD, 7, s. 29, h. 97.

⁶⁷¹ BOA, RAD, 7, s. 335, h. 1234.

⁶⁷² BOA, RAD, 7, s. 27, h. 89.

⁶⁷³ Karaman, *İslam Hukuku*, c. 1, s. 439.

adam öldürmek demektir. Müessir fiil ise kişinin uzuvlarına yönelik yasak fiildir. Kasten adam öldürmede kısas, kasıt olmayan durumlarda diyet uygulanırken diyetin uygulanmadığı durumlarda ya da diyete ek olarak ta'zir cezalarının da uygulanması mümkündür.⁶⁷⁴ C. Üçok'un da ortaya koyduğu üzere Osmanlı Devleti'nde ceza hukuku uygulamada birtakım uyuşmazlıklar olmakla birlikte⁶⁷⁵ genel itibari ile İslam ceza hukuku uygulanmıştır.

İncelenen kayıtlarda şahsa yönelik haksız fiillerin şikâyet edildiği sadece bir hüküm tespit edilebilmiştir. Bu sebeple yüzdeler dilime alınamamıştır. Ancak cinayet ve yaralama gibi şahsa yönelik haksız fiillerin bir önceki yüzyılın savaş döneminde daha fazla görüldüğü anlaşılmaktadır. İmparatorluk genelinde kayıtlara yansıyan şikâyetlerin % 3'ü bu konudadır.⁶⁷⁶ Selanik'ten gelen şikâyet, kardeşi öldürülen Osman'a aittir. Cinayet Selanik bedesteni içerisinde, Emir Ahmed ve Abdulgaffur tarafından işlenmiştir. Ancak sadece haksız yere öldürüldüğü belirtildiğinden hadise hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Bu sebeple ne tür bir vaka olduğunu ve yaptırımının ne olduğunu tespit etmek mümkün olmamıştır. Şikâyetçinin zabıt marifeti ve şer ile görülmesini istediği dava mahallinde görülmesi yönünde hüküm almıştır.⁶⁷⁷

17. yüzyıl Üsküp'ünde % 16 oranında şikâyet edilen eşkıyalık ve gasp olayları⁶⁷⁸ 18. yüzyıl Rumeli'si genelinde % 11 oranında şikâyet kayıtlarına yansımıştır.⁶⁷⁹ Ancak bu konu 1749-1750 Selanik'inde % 6 oranında şikâyet edilmiştir. Bu şikâyetler ise mala yönelik haksız fiillerdir. Başta gasp ve itlafın geldiği mala yönelik haksız fiillerin çoğunluğu muamelatta yer alır.⁶⁸⁰ Bu fiilerden gasp bir hukuk terimi olarak mezhepler arası ve mezhep içinde müctehidler arası farklı anlamlar içermekle⁶⁸¹ birlikte genel olarak bir başkasının mülkiyetindeki bir malı açıkça ve gücüne dayanarak almak manasına gelmektedir. Gaspta söz konusu malın taşınır veya taşınmaz oluşu fakihler arasında tartışma konusu iken⁶⁸² Mecelle'de böyle bir ayrıma gidilmemiş ve iki türlü malın da gaspa

⁶⁷⁴ Hasan Ali eş-Şâzelî, "Cinayet", *DİA*, c. 8, TDV, İstanbul, 1993, s. 14-15.

⁶⁷⁵ Yapılan tespitler için bkz. Üçok, "Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler II", *AÜHFD*, c. 3, S. 2, 1946, s. 365-368; C. Üçok, "Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler III", *AÜHFD*, c. 4, S. 1, 1947, s. 48-74.

⁶⁷⁶ Tuğluca, *Şikâyet Mekanizması*, s. 289.

⁶⁷⁷ BOA, RAD, 7, s. 164, h. 606.

⁶⁷⁸ Tuğluca, "Üsküp'te Şikâyet Hakkı", s. 120.

⁶⁷⁹ Tuğluca, "Şikâyet-Ahkâm Defterleri", s. 240.

⁶⁸⁰ Mehmet Akif Aydın, "Haksız Fiil", *DİA*, c. 15, TDV, İstanbul, 1997, s. 211.

⁶⁸¹ Mehmet Akif Aydın, "Gasp", *DİA*, c. 13, TDV, İstanbul, 1996, s. 387.

⁶⁸² Karaman, *İslam Hukuku*, c. 1, s. 446.

konu olabileceği kabul edilmiştir.⁶⁸³ İtlaf ise süreç içerisinde kapsamı genişleyerek hırsızlık ve gasp hariç mala yönelik tüm haksız fiilleri içermiştir. Buna göre itlaf doğrudan veya dolaylı olarak bir başkasının malına zarar vermektir. Hayvanın veya eşyanın vermiş olduğu zarar da bu kapsamdadır.⁶⁸⁴ İncelenen kayıtlarda mala yönelik haksız fiillerden itlafa dair bir şikâyete rastlanmamış, bu konudaki tüm şikâyetler gaspa ilişkin olmuştur.

İncelen gasp vakalarında tarafların nitelik olarak heterojen olduğu görülmektedir. Mağdurların geneli erkek olmakla birlikte kadınlar da gaspa uğramışlardır.⁶⁸⁵ Dini mensubiyet de kriter olmamış Müslümanlar gibi zimmi⁶⁸⁶ ahali de kurban seçilmiştir. Gâsıplara bakıldığında ise tümü erkek ve genelde Müslüman olmakla birlikte zimmiler⁶⁸⁷ de gasp hareketlerinde bulunmuşlardır. Aynı kişilerin gasp suçu ile farklı kişilerce şikâyet edildiği görülmektedir.⁶⁸⁸

Aynı şikâyetin iki defa yapıldığı bir gasp hadisesinde ise diğer tüm hükümlerden farklı olarak gaspa konu olan mal akçe değil altın ve tüfektir. Söz konusu şikâyette gaspa ek bir de 500 sopa vurmak sureti ile yaralama da söz konusu olmuştur. Gasp ve yaralama elbette hukukta farklı hükümlere tabi olacaktır ancak şikâyetin yaralamadan ziyade gasp edilen mal hakkında olduğu görülmektedir.⁶⁸⁹ Zimmi reayadan gelen bir başka gasp şikâyetinde ise gâsıplar gece içinde mağdurun koynundan paralarını gasp ve yağma etmişlerdir.⁶⁹⁰ Bu hükümler dışında diğer gasp vakalarının yaşanış şeklini tespit etmek mümkün olmamıştır. Parası gasp edilen şahıs geri istediğinde gâsıpların aldıklarını vermedikleri gibi daha fazlasını da gasp etmekle tehdit ettikleri görülmektedir.⁶⁹¹

Gasp ve itlaf suçlarında mağdurun suçluyu affetmesi veya belli bir bedel karşılığında davadan vazgeçmesi de mümkündür. Bu sebeple bu tarz suçların karşılığı teknik manada cezadan ziyade telafi şeklindedir.⁶⁹² Hukuki sorumluluğu ise gasp edilen mala, ziyadelere ve menfaatlere göre farklı hükümlere bağlanmakla birlikten temelde karşılığı; mevcut ise malın iadesi, zayi olma veya eksilme durumunda da tazminidir.⁶⁹³

⁶⁸³ Osman Kaşıkçı, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 248.

⁶⁸⁴ Mehmet Akif Aydın, "İtlaf", *DİA*, c. 23, TDV, İstanbul, 2001, s. 466.

⁶⁸⁵ BOA, RAD, 7, s. 141, h. 516.

⁶⁸⁶ BOA, RAD, 7, s. 157, h. 575; BOA, RAD, 7, s. 171, h. 639; BOA, RAD, 7, s. 285, h. 1046; BOA, RAD, 7, s. 347, h. 1286.

⁶⁸⁷ BOA, RAD, 7, s. 347, h. 1286.

⁶⁸⁸ BOA, RAD, 7, s. 141, h. 516; BOA, RAD, 7, s. 141, h. 517.

⁶⁸⁹ BOA, RAD, 7, s. 157, h. 575; BOA, RAD, 7, s. 171, h. 639.

⁶⁹⁰ BOA, RAD, 7, s. 347, h. 1286.

⁶⁹¹ BOA, RAD, 7, s. 389, h. 1445.

⁶⁹² Imber, *Şeriattan Kamuna*, s. 221.

⁶⁹³ Aydın, "Gasp", s. 389.

Söz konusu şikâyetlerde gasp edilen malın iadesinin talep edilmesi şikâyetlerin Divan'a ulaşmasından af olayının yaşanmadığı anlaşılmaktadır. Gaspı uğrayan bir kişi⁶⁹⁴ hariç tüm şikâyetçiler Divan'a başvururken fetva da almışlardır.

Divan-ı Hümayun'a gelerek veya arzuhal ederek şikâyetinde bulunanların "kendi hallerinde oldukları kimseye bir zararları veya verecekleri olmadığı halde haksız yere akçelerinin zapt edildiğini" belirttikleri ve geri alınıp iade edilmesini talep ettikleri görülmektedir. Gasp suçunu işleyen zorbalardan bir kısmı ehl-i örfden birilerine, mübaşire veya mutasarrıfa güvenerek bu hareketlerde bulunmuştur.⁶⁹⁵ Ancak Divan'ın bütün bu talep ve şikâyetlere cevabı, istisnasız olarak mahallinde şer ile görülüp ona göre davranılması olmuştur.

2.7. MÜLKE İLİŞKİN ŞİKÂyetLER

İslam hukukunda mülk kişilerin eşya üzerindeki hak ve yetkilerinden biridir.⁶⁹⁶ Mülkiyet ise bu hakların en güçlüsüdür. Mülkiyet hakkının konusu mallar olup hukuken mal niteliğinde görülmeyen bir şey mülkiyet hakkına konu olamaz. Konusuna göre mülkiyet hakkı menkul ve gayrimenkul mülkiyeti kısımlarına ayrılır.⁶⁹⁷ Şahıslar menkul veya gayrimenkul özel mülklerinde başkalarına zarar vermeden diledikleri tasarrufta bulunabilir ve başkalarının müdahalesine mani olabilirler.⁶⁹⁸ Ancak toplumsal yaşamda elbette anlaşmazlıklar çıkmakta ve mülklere müdahaleler de yaşanmaktadır. İncelenen defterde Selanik'e gönderilen hükümler arasında da mülke müdahaleden kaynaklı şikâyetler mevcut olup % 2 oranında yansımıştır. Şikâyetlerin içeriği ise mülk inşası, mülkün tasarrufuna müdahale ve emanete el konulması şeklindedir.

Mülkün inşasına ilişkin şikâyet Karaferye'deki bir sipahiden gelmiştir. Sipahi tasarrufundaki mülk hissesinde yüksek ve hukuka uygun şekilde bir bina inşa etmiş ancak mahalle sakinlerinden biri binanın kendi evinin havasına mani olduğu gerekçesi ile müdahalede bulunmuştur. Fıkıh kaynaklarında genel olarak bir gayrimenkul mülkiyeti yukarıya ve aşağıya doğru yani dikey yönde sınırsız kabul edilse de bu hakkın malikin ihtiyacı ile sınırlı olduğu da kabul edilir.⁶⁹⁹ Her ne kadar sipahi yaptığı binanın kimseye

⁶⁹⁴ BOA, RAD, 7, s. 347, h. 1286.

⁶⁹⁵ BOA, RAD, 7, s. 35, h. 120; BOA, RAD, 7, s. 140, h. 515; BOA, RAD, 7, s. 141, h. 516; BOA, RAD, 7, s. 141, h. 517; BOA, RAD, 7, s. 237, h. 887.

⁶⁹⁶ Hasan Hacak, "Milk", *DİA*, c. 30, TDV, İstanbul, 2005, s. 63.

⁶⁹⁷ Hasan Hacak, "Mülkiyet", *DİA*, c. 31, TDV, İstanbul, 2006, s. 543-545.

⁶⁹⁸ Kaşıkçı, *Mecelle*, s. 220.

⁶⁹⁹ Hacak, "Mülkiyet", s. 545.

zararı olmadığını belirtmiş olsa da şikâyet mahallinde görülmek üzere hükme bağlandığından davanın ayrıntılarını ve süreci tespit etmek mümkün olmamıştır.⁷⁰⁰

Birisine ait bir mülk üzerinde asılsız olarak yapılan hak iddiaları da şikâyet sebebi olmuştur. Bunlardan Karaferye’de yeniçeri olan Hüseyin 50 yıldır mutasarrıfı olduğu mülk menzile yapılan müdahaleyi şikâyet etmiştir. Mahalle sakinlerinden Kalfa Mustafa ve karısı söz konusu mülkün kendilerine miras kaldığını iddia ederek müdahalede bulunmuşlardır. Karaferye’de kadı huzurunda yapılan murafaanın ardından mülkün yeniçeriye ait olduğu şer’an sabit olup bu yönde hüccet verilmiştir. Ancak söz konusu müdahiller iddialarından vazgeçmeyince tekrar murafaa olunmuştur. Böylece ibra olunduğu ve hüccet dört defa daha imzalandığı halde anlaşmazlık çözülememiştir. Kanunen bir defa görülüp hükme bağlanan ve ayrıca üzerinden 15 yıl geçen bir emlak davasının tekrar dinlenmesi yasak olmasına rağmen iddia sahipleri yeniçeriye rahat bırakmamıştır. Bilindiği gibi nizasız ve fasılasız olarak bir mülke mülkiyet kasdı ile zilyet olan kişi o mülkün maliki sayılır ve mürûr-i zaman sebebi ile dava açma hakkı ortadan kalkar.⁷⁰¹ Yeniçeri tüm kanuni dayanakları ve şeyhülislamdan aldığı fetva ile Divan-ı Hümayun’a başvurmaktan başka çare bulamamıştır. Ancak zaten mahallinde çözülemediği için Divan’a yansıyan dava tekrar mahallinde çözülmesi yönünde hüküm almıştır.⁷⁰² Mahallinde defalarca görülen, aynı hüccetin defalarca imzalandığı bir anlaşmazlığın tekrar Divan’a geleceğini tahmin etmek güç değildir. Nitekim mülküne müdahalenin yanı sıra bir de gaspa maruz kalan yeniçeri soluğu tekrar Divan-ı Hümayun’da almıştır. Ehl-i örfün desteğini alan gâsıpların eziyetlerinin bitmediği görülmektedir. Ancak yeniçerinin ikinci şikâyeti de mahallinde görülmesi yönünde karşılık bulmuştur.⁷⁰³

Ayşe Hatun’un şikâyeti ise cariyesine ilişkindir. Şikâyetine göre firar eden Gürcü asıllı cariyesi Selanik’te yakalanmış ve kendisine ait olduğu ispatlanmıştır. Ancak hatun cariyesini yanında götürmeyip Ali Efendi ve oğluna emaneten bırakmıştır. Geri talep ettiğinde ise alamamıştır. Elindeki senetlere istinaden cariyenin bu şahıslardan alınıp vekili olarak tayin ettiği oğluna verilmesini talep etmektedir.⁷⁰⁴ Bir kölenin İslam hukukunda mülkiyete ve hukuki işlemlere konu olması bakımından "eşya" (mütekavvim mal) olarak kabul edildiği⁷⁰⁵ bilinmektedir. Bu davada konu mülk olmakla birlikte fıkıh literatüründeki

⁷⁰⁰ BOA, RAD, 7, s. 120, h. 445.

⁷⁰¹ Kaşıkçı, *Mecelle*, s. 222.

⁷⁰² BOA, RAD, 7, s. 119, h. 438.

⁷⁰³ BOA, RAD, 7, s. 119, h. 439.

⁷⁰⁴ BOA, RAD, 7, s. 222, h. 825.

⁷⁰⁵ Mehmet Akif Aydın, Muhammed Hamidullah, “Köle”, *DİA*, c. 26, TDV, Ankara, 2002, s. 239.

genel görüŖe göre emanete ihanet ve el koymanın da gasp sayılması⁷⁰⁶ davanın aynı zamanda gasp olarak değerlendirilmesine imkân tanımaktadır.

⁷⁰⁶ Karaman, *İslam Hukuku*, c. 1, s. 447.

SONUÇ

18. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Selanik örneğinde şikâyet kültürünü ortaya koymayı amaçlayan çalışmada konu çok yönlü olarak ele alınmıştır. İlk olarak şikâyet kültürünün kavramsal boyutuna değinilerek kapsam ve özelliklerine dikkat çekilmiştir. Daha sonra Divan'a ulaştırılan bir şikâyet dilekçesinin hüküm verilinceye kadarki geçirdiği bürokratik süreçler ortaya konulmuş ve son olarak 1749-1750 Selanik'inden Divan-ı Hümayun'a ulaşan şikâyetler konuları bakımından ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Şikâyet kültürü kavramı ile kastedilen Osmanlı Devleti'nde çeşitli saiklerin etkisi ile ortaya çıkan, hem devlet hem toplum nezdinde karşılığı olan toplumsal bir davranış biçimidir. Devlet ve adalet anlayışının teorik temellerini kendisinden önceki Türk ve İslam devletlerinden alan Osmanlı Devleti, "daire-i adliye" ve "kanun devleti olma" prensipleri çerçevesinde adaleti sağlamak adına tebaasına şikâyet hakkı tanımıştır. Tebaa da bu anlayışa uygun davranış biçimi geliştirmiş, sözlü veya yazılı olmak üzere şahsen ya da aracilar vasıtasıyla şikâyet hakkını kullanmıştır. Böylece ortaya maddi ve manevi unsurları ile şikâyet kültürü çıkmıştır.

Şikâyet kültürünün manevi unsurlarını adaletin tesisini talep anlamında geleneklerde, adaleti tesis anlayışı neticesinde hukukta, kendine özgü üslup ve kalıplar bakımından dilde, konu ve ifade biçimi olarak edebiyatta görmek mümkündür. Maddi unsurlar ise kültürün bürokratik ayağını oluşturan merciler ve ortaya çıkan belgelerdir. Çalışmada kullanılan defter ve belgeler bu kültürün maddi unsurlarını oluşturmaktadır.

Çalışma neticesinde yapılan tespitlerden ilki yapılan başvuruları değerlendiren Divan'a ilişkindir. Her ne kadar 18. yüzyılda devlet idaresi *paşa kapısında* yürütülüyorsa da şikâyet mekanizması bu durumdan etkilenmeyip işlemeye devam etmiştir. Bu çerçevede 18. yüzyıl Osmanlı bürokrasisinde de gelişmeler yaşanmıştır. Daha önce imparatorluk genelinde tutulan şikâyet defterlerine, eyaletlere göre ayrı ayrı tutulan eyalet ahkâm defterleri eklenmiş, böylece bürokrasinin işleyişi daha serileşmiştir. Toplumun talebine devletin arzı ile kolektif bir şekilde üretilen ve geliştirilen şikâyet kültürünün bürokrasi ayağında meydana gelen bir diğer gelişme ise Divan-ı Hümayun bünyesinde sadece şikâyetlere ilişkin işlem yapmak üzere bir büro diyebileceğimiz şikâyet kaleminin kurulmuş olmasıdır. Şikâyetlere ilişkin belgeleri incelemek, çıkarılacak fermanları kontrol etmek üzere "şikâyet mümeyyizi" adı ile görevli tayin edilmesi de Osmanlı bürokrasisinde ortaya çıkan bir diğer kazanımdır. Gelen şikâyetleri oluşturulan bürokrasi sistemi

dâhilinde ele alan, içeriklerine göre gerekli muameleleri yapan Divan, şikâyetlere çözüm üretirken merkezdeki kayıtlar, sunulan belgeler ve ilgili yetkililerden aldığı arz ve ilamlar gibi birtakım dayanaklar kullanmıştır. Doğrudan karar vermediği durumlarda bunlara istinaden hüküm vermiş veya davanın yerel kadı tarafından görülmesi için mahalline sevk etmiştir. Nitekim şikâyetlerin çoğu kadı mahkemesinde çözülebilecek türden davalar olduğu için Divan-ı Hümayun en çok mahalline sevk yönünde karar vermiştir. Divan'a ilişkin bir diğer husus, verilen hükümlerin gönderildiği yetkililerdir. Şikâyete ilişkin Divan'ın verdiği emri içeren hükümlerin başta sancak mutasarrıfı olmak üzere çoğunlukla ehl-i örfe gönderildiği görülmektedir. Bir önceki yüzyılda daha çok ehl-i şer'in muhatap alındığı düşünüldüğünde bu önemli bir farklılıktır.

Çalışma sonucunda yapılan bir diğer tespit ise şikâyetin taraflarına ilişkindir. Genele baktığımızda toplumun her kesiminin zümre, din, cinsiyet fark etmeksizin sahip olduğu şikâyet kültürü neticesinde hakkını aramak üzere şikâyet mekanizmasına dâhil olduğu söylenebilir. Ancak en çok reayadan gelen şikâyetler deftere yansımıştır. Askerîlerin sayısı toplam nüfus içerisinde reayadan daha az olduğundan toplam sayıları dikkate alındığında reayadan daha fazla olduğu düşünülebilir. Ancak deftere yansıyan şikâyet sayıları bakımından değerlendirildiğinde reayanın daha fazla şikâyet hakkını kullandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bir önceki yüzyıla oranla askerîlerin reayadan şikâyetçi olma oranında bir artış olmuştur. Kozmopolit demografik yapısı nedeniyle çalışma konusu olan Selanik'te gayrimüslimlerin Müslümanlara oranla daha az şikâyet mekanizmasında yer aldıkları görülmektedir. Buna karşılık, şikâyetlerin büyük çoğunluğunda taraflar Müslümandır. Aynı baskın oran cinsiyete göre yapılan dağılımda da görülebilir. Erkek nüfus kadınlardan çok daha fazla şikâyette bulunmuş ve şikâyet edilmiştir. Bu durumun yaşanmasında kadınların toplumsal yaşamda çok fazla yer edinmemesi önemli bir etken olmalı. Ancak kadınların anlaşmazlıklarını daha çok yerel mahkemelerde çözmesi de bir diğer sebep olabilir.

Çalışmanın son tespiti ise şikâyet konularına ilişkindir. Gelen şikâyetler incelendiğinde bölgenin ve dönemin temel sorunlarını tespit etmek mümkündür. 1749-1750 Selanik'inden gelen şikâyetler büyük oranda tasarruf hakkı, vergi ve zulüm konularını kapsayan gelir kaynaklarının idaresine ilişkindir. Daha önceki dönemlere ait çalışmalarda zulmün yüksek oranda şikâyet konusu olmasına rağmen tasarruf hakkı konusunun daha az oranda olduğu görülmüştür. Ancak incelenen bu dönem ve coğrafyada durum tamamen farklı olup başta tasarruf hakkı olmak üzere gelir kaynaklarının idaresine

ilişkin şikâyetler büyük bir yekûn tutmuştur. Nitekim bir diğer yaygın şikâyet konusunun ise borç ilişkisinden kaynaklı anlaşmazlıklar olduğu görülmektedir. Bu iki şikâyet konusunun birleştiği ve vergilerini ödeyemedikleri için borç almak zorunda kalanların alacaklılara yönelik şikâyetleri ise oldukça dikkate değerdir. Bu türden şikâyetlerin sayısı fazla olmasa da ayrıntılı olarak çalışmayı hak eden bir konudur.

Şikâyet konuları çerçevesinde doğrudan şikâyet konusu olmamakla birlikte şikâyet edilenler için sıkça ayan ve mütegalibe ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Daha eski bir tarihi geçmişi olan ayanların özellikle 18. yüzyılın ilk yarısında oldukça güçlendikleri ve 19. yüzyıl başlarında devleti çok uğraştırdıkları bilinmektedir. Burada zikredilen ayanlar ise bu grubun oluşumunun ilk evrelerinde bulunan ayanlardır. Ekonomik ve toplumsal güçlerine güvenerek birçok haksız uygulamalarda buldukları, şikâyetlerde şikâyet edilenler sıfatı ile yer aldıkları dikkat çekmektedir.

Dirlik veya iltizam ve malikâne yolu ile mukataaların tasarruf hakkını elinde bulunduranların, söz konusu gelir kaynaklarında işleyici olarak çalışan veya mülk topraklarını işleyen reayanın, bölgesinden hakkı olan vergileri toplayamayan hak sahiplerinin, fazla ve kanunsuz vergi toplanmasından şikâyet eden reayanın şikâyetçi veya şikâyet edilen taraf olarak yer aldığı gelir kaynaklarının idaresi 1749-1750 Selanik'i için en yaygın şikâyet konusu olmuştur. Bu problemin sebepleri düşünüldüğünde bozulan dirlik sisteminin ve aracılardan yer aldığı, reayanın aleyhine uygulamaların yapıldığı iltizam sisteminin etkisi göz ardı edilemez. Borç konusunda fazla şikâyet gelmesinin ise gerekçeleri arasında Selanik'in bir ticaret kenti olması sayılabilir. Ancak şikâyetlere bakıldığında özellikle borçlulardan gelen şikâyetlerde borçlanma sebebinin ekonomik gücün düşüklüğü olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak olumlu, olumsuz, eksik veya aşırı bütün yönleri ile Osmanlı toplumunda varlık gösteren ve gelişen bir şikâyet kültürü söz konusudur. Osmanlı Devleti'nin devlet anlayışı, tebaanın bu anlayışa uygun toplumsal davranış geliştirmesi ve karşılıklı etkileşim ile oluşan şikâyet kültürü, maddi ve manevi unsurları ile bütünleşik bir tablo sergilemiştir.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Kaynakları

- BOA, A. DVNS. AHKR. d07
BOA, A.DVN. ŞKT, 147
BOA, A.DVN. ŞKT, 150
BOA, A.DVN. ŞKT, 152
BOA, A.DVN. ŞKT, 153
BOA, A.DVN. ŞKT, 154
BOA, A.DVN. ŞKT, 155
BOA, A.DVN. ŞKT, 157
BOA, A.DVN. ŞKT, 158
BOA, A.DVN. ŞKT, 159
BOA, A.DVN. ŞKT, 160
BOA, A.DVN. ŞKT, 162
BOA, A.DVN. ŞKT, 165
BOA, A.DVN. ŞKT,167

B. Araştırma ve İncelemeler

- Acun, F. (2002). Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması. *Türkler Ansiklopedisi*, IX içinde (899-908). Ankara: Yeni Türkiye.
- Acun, R., Acun, F. (2007). Demand For Justice And Response of the Sultan: Decision Making in the Ottoman Empire in the Early 16th Century. *Académie des Science de Bulgarie Institut d'études Balkaniques*. 2, 124-148.
- Afyoncu, E. (1994). Defterhâne. *DİA*, 9. İstanbul: TDV. 100-104.
- Afyoncu, E. (1999). Tanzimat Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokrasi. *Türkiye Günlüğü Dergisi*, 58, 182-190.
- Afyoncu, E. (2014). *Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhâne-i Âmire (XVI. – XVIII. Yüzyıllar)*. Ankara: TTK.
- Ahışhalı, R. (2001). *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*. İstanbul: Tarih ve Edebiyat Vakfı.
- Akan, V. (2011). Şikâyet Kültürünün Toplumsal Değişime Etkisi. *VI. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildiri Kitabı*, 1-18. Ankara: Sosyoloji Derneği.
- Akbulut, H. (2007). *1858 Arazi Kanunnamesi'nin Rumeli'de Uygulanması Açısından 1862-1866 Tarihli 84 No'lu Rumeli Ahkâm Defteri'nin Değerlendirilmesi*.

- (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Akdağ, M. (1963). Osmanlı Tarihinde Âyânlık Düzeni Devri (1730-1839). *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*. 8 (14), 51-61.
- Akgündüz, M. (2002). *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık*. İstanbul: Beyan.
- Akman, M. (2004). *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*. İstanbul: Eren.
- Aktan, H.(2002). Kısmet. *DİA*, 25. Ankara: TDV. 497-498.
- Akyüz Orat, J. (2012). Avârız Vergisi Üzerine Bir Çalışma: 18. Yüzyıl Başlarında Ankara Uygulamaları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5 (22), 219-232.
- Alkan Günay, N. (2012). *18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri (Bursa Örneği)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Uludağ Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Alkan, N. (2007). Ayanlığın Son Dönemlerinde Tipik Bir Örnek: Gümüşhane Sancağı Kürtün-i Zir Kazası Ayanı Süleyman'ın Meselesi. *Karadeniz Araştırmaları*, 12, 69-84.
- Altan, A. A. (2001). *Selçuklularda Adliye Teşkilâtı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Anastassiadou, M. (2010). *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Anıt, K. (1996). *Trabzon Ahkâm Defterlerine Göre Rize'nin İktisadi ve Sosyal Yapısı (1740-1911)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Apaydın, H. Y. (2000). İbra. *DİA*, 21. İstanbul: TDV. 263-266.
- Apaydın, H. Y. (2001). Karz. *DİA*, 24. İstanbul: TDV. 520-525.
- Arslantürk, Z., Amman, T. (2008). *Sosyoloji- Kavramlar Kuramlar Süreçler Teoriler*. İstanbul: Çamlıca.
- Avramea A. (2013). M.Ö. 2. Yüzyıl İle M.S. 6. Yüzyıl Arasında Via Egnatia'nın Güzergâhı ve İşlevi. Elizabeth A. Zachariadou (Ed.), *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)* içinde (3-7). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Aybakan, B. (1998). *İslam Hukukunda Borçların İfası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Aybakan, B. (2013). Vekâlet. *DİA*, 43. İstanbul: TDV. 1-6.
- Aydın, E. (2007). *Divanlardaki Manzum Mektuplar*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Aydın, M. A. (1992). Borç. *DİA*, 6. İstanbul: TDV. 285-291.
- Aydın, M. A. (1994). Deyn. *DİA*, 9. İstanbul: TDV. 266-268.
- Aydın, M. A. (1996). Gasp. *DİA*, 13. İstanbul: TDV. 387-392.

- Aydın, M. A. (1997). Haksız Fiil. *DİA*, 15. İstanbul: TDV. 210-211.
- Aydın, M. A. (2001a). İstidane. *DİA*, 23. İstanbul: TDV. 322.
- Aydın, M. A. (2001b). İtlaf. *DİA*, 23. İstanbul: TDV. 466-469.
- Aydın, M. A. (2014). *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Klasik Yayınevi.
- Aydın, M. A., Hamidullah, M. (2014). Köle. *DİA*, 26. Ankara: TDV. 239.
- Aykan, Y. (2003). *Making Justice: State, Tax-Farmer and Peasants in the 18th Century Ahkâm Registers of İstanbul*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Boğaziçi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Baldwin, J. E. (2012). Petitioning the Sultan in Ottoman Egypt. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 75, 499-524.
- Baltacı, C. (1991). Arpalık. *DİA*, 3. İstanbul: TDV. 392-393.
- Bardakoğlu, A. (1996). Had. *DİA*, 14. İstanbul: TDV. 547-551.
- Bardakoğlu, A. (2013). Vesayet. *DİA*, 43. İstanbul: TDV. 66-70.
- Barkan, Ö. L. (1979). Tımar. *İslam Ansiklopedisi*, 12 (1), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi. 286- 333.
- Batıslam, H. D. (2008). Divanlardaki Manzum Arz-ı Hâller. *Turkish Studies*, 3 (1). 209-218.
- Batmaz, E. (1996). İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18 (29). 39-50.
- Beldiceanu, N. (1985). *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*. (Çev.) Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: Teori.
- Beldo, L. (2010). Concept of Culture. H. James Brix (Ed.), *21st Century Antropology: A Reference Handbook* 1-2 içinde (144- 152). Mexico: Sage Publication.
- Berki, A. H. (2013). İslam'da Vakıf, Zağanous Paşa ve Zevcesi Nefise Hatun Vakfiyeleri. *Vakıflar Dergisinden Seçmeler I: Vakıf Hukuku Yazıları, Ali Himmet Berki, Vakıflar Genel Müdürlüğü* 75. Yıl Armağanı. 47-80.
- Bilgin V. (2002). Klasik Dönem Osmanlı Hukuk Düşüncesinin Temel Özellikleri. *Türkler Ansiklopedisi*, 21 içinde (52-60). Ankara: Yeni Türkiye.
- Bluck, J. (2001). *Killing Us Softly: Challenging the Kiwi Culture of Complaint*. Christchurch: Shoal Bay Press.
- Bozkurt, G. (1993). Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar. *AÜHFD*, 43 (1-4), 49-59.
- Bozkurt, N. (2004). Mezarlık. *DİA*, 29. Ankara: TDV. 519-522.
- Boztepe, M. (2013). Osmanlı Devletinde Taşra Yönetimini Şekillendiren Merkezîyetçilik Yaklaşımı ve Günümüze Etkileri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36, 1-14.
- Cangüzel Zülfiyar, F. (1989). *Mihrimâh Sultan'ın Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde Bulunan Vakfiyelerinin Değerlendirilmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Cin, H. (1985). *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*. İstanbul: Boğaziçi.
- Çağatay, M. (2011). Geçmişten Günümüze Azınlık Vakıflarının Mal Edinme Sorunu. *TBB Dergisi*, 96, 91-148.
- Çağatay, N. (1947). Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler. *AÜDTCF Dergisi*, 5 (5), 483-511.
- Çağatay, N. (1971). Osmanlı İmparatorluğu'nda Riba- Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık. *Vakıflar Dergisi*, 9, 39-56.
- Çağrı, M. (2013). Zulum. *DİA*, 44. İstanbul: TDV. 507-509.
- Çakır, B. (2003). *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*. İstanbul: Kitabevi.
- Çanlı, M. (2002). Eytam İdaresi ve Sandıklar (1851-1926). *Türkler Ansiklopedisi*, 14 içinde (93-128). Ankara: Yeni Türkiye.
- Çelik, K. (2009). 565 Numaralı Karahisar-ı Sahib Şer'iyye Sicili'nin Tanıtımı ve Fihristi 1839-1840 (h. 1255-1256). *Electronic Turkish Studies*, 4 (3), 550-582.
- D'Andrade, R. G. (1984). Cultural Meaning Systems. Shweder R. A., Levine R. A. (Ed.), *Culture Theory: Essays on Mind, Self and Emotion* içinde (88-119). Cambridge: Cambridge University Press.
- Dağlar, A. (2013). Türkçe Mektupları Işığında Ebussuûd Efendi'nin Beşerî Münâsebetleri. *OA.*, XLI, 279-320.
- Delilbaşı, M. (1976). Selanik'in Venedik İdaresine Geçmesi ve Osmanlı Venedik Savaşı (1423-1430). *Belleten*, 40 (160), 573-588.
- Delilbaşı, M. (1982). Sultan II. Murad'ın Fethinden Sonra (29Mart 1430) Selanik'te İzlediği Politika ve Bir Hamam Kitabesi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIV (25), 361-364.
- Delilbaşı, M. (1987). Selanik ve Yanya'da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması. *Belleten* 51 (199), 75-106.
- Delilbaşı, M. (1989). *Johannis Anagnostis: Selanik (Thessaloniki)'in Son Zaptı Hakkında Bir Tarih*, Ankara: TTK Basımevi.
- Delilbaşı, M. (1999). 16. Yüzyılda Via Egnatia ve Selanik. Elizabeth A. Zachariadou (Ed.), *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)* içinde (73-91). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Delilbaşı, M. (2003). Bizans'tan Osmanlı Fethine Selanik. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 112, 90-93.
- Delilbaşı, M. (2013). *İki İmparatorluk Tek Coğrafya: Bizans'tan Osmanlı'ya Geçişin Anadolu ve Balkanlardaki İzleri*. İstanbul: İthaki.
- Demir, H. (1995). *İslam Hukukunda Kefalet*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Dennis, G. T. (1978). 1403 Tarihli Bizans Türk Anlaşması. (Çev.) M. Delilbaşı, *AÜDTCF Dergisi*, 29 (1-4), 153-166.
- Devellioğlu, F. (2011). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.

- Durhan, İ. (2000). Divan-ı Hümayun'un Yargı Yetkisi. *AÜEHFD*, IV (1-2), 59-78.
- Ekinci, E. B. (2001). *Ateş İstidası İslâm-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Ekinci, E. B. (2006). *İslâm Hukuku- Umumi Esaslar*. İstanbul: Arı Sanat.
- Emecen, F. (1992). Bedel. *DİA*, 5. İstanbul: TDV. 301.
- Emecen, F. (1994). Devre Çıkma. *DİA*, 9. İstanbul: TDV. 250-251.
- Emecen, F. (1999). Osmanlı Siyasi Tarihi. Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.), *Osmanlı Devleti Tarihi* 1 içinde (5-64). İstanbul: Feza.
- Emecen, F. (2002). Some Notes on Defters of the Kaptan Pasha Eyaleti. The Kapudan Pasha, His Office and His Domain. *Rethymnon*, 253-261.
- Emecen, F. (2007). Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet. *TALİD*, (5), 107-139.
- Emecen, F. (2011). Osmanlılarda Devlet, Toplum ve Mahkeme. *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan ve Toplum*. İstanbul: Timaş.
- Erdal, O. (2010). *İstanbul Vakıflarının Yönetimi ve İşleyişi (18.Yüzyıl Ahkâm Defterlerine Göre)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ergenç, Ö. (1982). Osmanlı Klâsik Dönemdeki Eşraf ve A'yan Üzerine Bazı Bilgiler. *OA*, III, 105-113.
- Erman, N. (1992). *1791-93 Dönerinde Anadolu Ahkâm Defterlerine Göre İzmir*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Fendoğlu, H. T. (1996). *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli Bir İnceleme*. İstanbul: Beyan.
- Fuller, H. - Mitchell, G. (2006). A Culture of Complaint. *Education Next*, 6 (3). "18-22".
- Gara, E. (2005). Çuha for the Janissaries-Velence for the Poor: Competition for Raw Material and Workforce Between Salonica and Veria, 1600-1650. R. Deguilhem, S. Faroqhi (Ed.), *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean* içinde (121-152). London-New York: I. B. Tauris.
- Genç Y. İ. ve Diğerleri (2010). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*. İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Genç, M. (2006). Mukataa. *DİA*, 31. İstanbul: TDV. 129-132.
- Goodenough, W. H. (1963). *Cooperation in Change: An Anthropological Approach to Community Develeopment*, New York: Russel Sage Foundation.
- Gök, N. (2008). Osmanlı Beratları Kapsamında Diplomatika İlmi veya İlm-i İnşa. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 731-746.
- Göyünç, N. (1986). Editör Yazısı. *OA*, V. 273-274.
- Güler, M. (2011). *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (16. ve 17. Yüzyıllar)*. İstanbul: Çamlıca.

- Günelan, R. (2010). *Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasisi (XVI. Yüzyıl Maliye Ahkâm Defterleri)*. İstanbul: Kayıhan.
- Günay, R. (2009). *19. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Ahkâm-Şikâyet Kayıtlarına Göre)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Günay, R. (2013). Diyarbakır Ahkâm Defterleri ve Muhtevaları. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (45), 290-307.
- Günay, R. (2013/1). Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 9- 29.
- Hacak, H. (2005). Milk. *DİA*, 30. İstanbul: TDV. 62-64.
- Hacak, H. (2006). Mülkiyet. *DİA*, 31. İstanbul: TDV. 542-548.
- Haliloğlu, F. (2011). *8 Numaralı Şam-Şerif Ahkâm Defterine Göre Şam Bölgesinde Ekonomi ve Sosyal Hayat (1839-1843)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Hammer. J. v. (2010). *Büyük Osmanlı Tarihi*, 7. Mümin Çevik (Haz.). İstanbul: Milliyet
- Hasan A. eş-Şâzelî (1993). Cinayet. *DİA*, 8. İstanbul: TDV. 14-15.
- Hatemi, H. (1997). Vakıf Kurumuna Hukuk Tarihi Açısından Genel Bir Bakış. *İÜHFİM*, 55 (4), 111-128.
- Hizmetli, S. (1999). Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları: Sonuçları ve Etkileri. *AÜİFD*, 39 (1), 36.
- Hoca Emin Efendizâde Ali Haydar Efendi. (2015). *Teshîlü'l-Ferâiz (Miras Hukuku)*. O. Doğan (Ed.). İstanbul: Nadir Eserler Kitaplığı.
- Imber, C. (2004). *Şeriattan Kanuna Ebusuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*. (Çev.) M. Bedir, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İlgürel, M. (2001). İstimâlet. *DİA* 23. İstanbul: TDV. 362-363.
- İmamoğlu, H. V. (2013). Hz. Peygamber Döneminde Hukuksal Gelişim ve Yargısal Örgütlenme. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3 (2), 152-170.
- İnalcık, H. (1980). Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât. *OA*, 1, 1-14.
- İnalcık, H. (1993). Osmanlılarda Cizye. *DİA*, 8. İstanbul: TDV. 45-48.
- İnalcık, H. (1996). Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu. *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi* içinde (31-65). İstanbul: Eren.
- İnalcık, H. (2005). Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzar'lar. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet* içinde (47-71). İstanbul: Eren.
- İnalcık, H. (2012). Tımar. *DİA*, 41. İstanbul: TDV. 168-173.
- İpşirli, M. (1991a). Arzuhal. *DİA*, 3. İstanbul: TDV. 447-448.
- İpşirli, M. (1991b). Avarız Vakfı. *DİA*, 4. İstanbul: TDV. 109.

- İpşirli, M. (1993). Cuma Selamlığı. *DİA*, 8. İstanbul: TDV. 90-92.
- İpşirli, M. (1999). Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı. Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.), *Osmanlı Devleti Tarihi 1 içinde (139-279)*. İstanbul: Feza.
- İşbilir, Ö. (2003). Mekkâre. *DİA*, 28. Ankara: TDV. 554-555.
- Jorga, N. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu*, 4. İstanbul: Yeditepe.
- Kafesoğlu, İ. (1977). *Türk Milli Kültürü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Kahraman, A. (2010). Takas. *DİA*, 39. İstanbul: TDV. 451-453.
- Kara, M. (2013). Kur'an'da Adalet kavramı ve Güncel Değeri. *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34, 143-158.
- Karadeniz, F. (2003). *Complaints Aganist the Kadis and Abuses of Their Authority*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bilkent Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Karaman, H. (2016). *Mukayeseli İslam Hukuku (1- 2)*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Karasu, M. K. (2011). *1784-1797 Tarihli ve 5 Numaralı Halep Ahkâm Defterinin (s.1-99) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kilis 7 Aralık Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kilis.
- Kaşıkcı, O. (1997). *İslam ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Kavak Çeken, Ç. (2013). *İstanbul Ahkâm Defteri Üzerinden 19. Yüzyılda Osmanlı Tarımının Ekonomik ve Hukuk Yönleri ile Değerlendirilmesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kaya, E. S., Hacak, H. (2013). Zimmet. *DİA*, 44. İstanbul: TDV. 424-428.
- Kaya, M. (2008). *18. Yüzyılda Ankara'da Ayanlık ve Ayan Aileleri*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kayaoğlu, İ. (1986). İslam'da Adalet Mefhumu. *AÜİFD*, 27, 201-206.
- Kayra, C. (2008). *Osmanlı'da Fetvalar ve Günlük Yaşam*. İstanbul: Boyut.
- Kenanoğlu, M. M. (2005). Mîrî Arazi. *DİA*, 30. İstanbul: TDV. 157-160.
- Kılıç, A. (2014). *Bir Osmanlı Akıncı Beyi Gazi Evrenos Bey*. İstanbul: İthaki.
- Kılıç, O. (1999). 18.Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması. *Osmanlı*, 6. Ankara. 89-110.
- Kiel, M. (1970). Notes on Some Turkish Monuments in Thessaloniki and Their Founders. *Balkan Studies*, 11, 123-156.
- Kiel, M. (2009). Selanik. *DİA*, 36. İstanbul: TDV. 352-357.
- Kocabaşı. (2002). *DİA içinde (Cilt. 26, s. 140-141)*. Ankara: TDV

- Koç, Y. (2017). *Osmanlı'da Hukuk ve Devlet* Konferansı. 08.05.2017, 14:00, Ahi Evran Üniversitesi, Kırşehir, http://etkinlik.ahievran.edu.tr/etkinlik_ayrinti.php?gun=8&ay=5&yil=2017.
- Koçu, R. E. (1971). Ateş İstidâsı. *Tarihimizde Garip Vakalar*. İstanbul: Varlık.
- Kolçak Ö. (2005). *Osmanlılarda Bir Küçük Sanayi Örneği: Selanik Çuha Dokumacılığı (1500-1650)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Konan, B. (2015). Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme. *AÜHFD*, 64 (1), 171-193.
- Kottak, C. P. (2014). *Antropoloji İnsan Çeşitliliğinin Önemi*, (Çev.) D. Atamtürk, İ. Duyar, O. Özler, U. İçen, Ankara: De Ki.
- Kovács, N. E. (2011). Panaszok könyve: Szempontok a sikájet defterik meghatározásához *Keletkutató: A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata*. Ösz. 65-91.
- Kovács, N. E. (2012). *A sikájet defterik: A szultáni tanács jogorvoslati szerepének 17. századi változásai a kimenő parancsok tükrében.*, Doktori disszertáció tézisei. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi kar. Budapest.
- Kovács, N. E. (2013). 17. Yüzyılda Divan-ı Hümayun'un Şikâyet Defterleri. (Haz.) M. Yıldırım, S. Kadioğlu, *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi Bildiriler I. içinde (273–284)*. Ankara: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı.
- Kozak, Y. (2005). *V ve VI Numaralı Maraş Ahkâm Defterinde Maraş'a Gönderilen Hükümler*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Köprülü, F. (2013). Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü. *Vakıflar Dergisinden Seçmeler II: Vakıf Hukuku Yazıları, Fuad Köprülü. Vakıflar Genel Müdürlüğü 75. Yıl Armağanı*. 185-239.
- Köymen, M. A. (1966). Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı. *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4 (6), 1-100.
- Kunt, M. (1992). Siyasal Tarih (1600-1789). Sina Akşin (Yay. Yön.), *Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti III.*, içinde (11-73). İstanbul: Cem.
- Kuş, C. (2008). *1780-1784 Tarihli ve 4 Numaralı Halep Ahkâm Defteri (s.1-53) Transkripsiyon ve Değerlendirme*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Kuşçu, A. D. (2009). Eyyubilerde Mezalim Mahkemeleri ve Darü'l- Adl. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26, 207-229.
- Küçük, L. (2007). *Osmanlı Vergi Hukukunda Avarız Kavramı ve Avarızın İdaredeki Rolü*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Küpeli, Ö. (2010). Anadolu'da Ayanlık Tarihine Dair Bir Derkenar: Gönen Ayanı Sepetoğlu Osman. E.Causevic, N. Moacanin, V. Kursar, (Ed.), *Perspectives on Ottoman Studies* içinde (981-995).Berlin: Lit Verlag.

- Kütükoğlu, M. (1994). *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. İstanbul: Kubbealti Neşriyatı.
- Kütükoğlu, M. (1999). Osmanlı İktisadi Yapısı. Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.), *Osmanlı Devleti Tarihi 2* içinde (513-650). İstanbul: Feza.
- Lowry, H. W. (2008). *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi (1350-1550)*. Kuzey Yunanistan'ın Fetih, Yerleşme ve Altyapısal Gelişimi. (Çev.) Ahmet Cemal, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları.
- Mahmud Esad bin Emin Seydişehri, (1994). *Delilleriyle İslâm Miras Hukuku*. (Çev.) İ.H. Uca, İstanbul: Esra Yayınları.
- Majer, H. G. (1984). *Das Osmanische Registerbuch der Beschwerden (Şikâyet Defteri), vom 1675*. Werlag Akademie der Wissenschaften. Wien.
- Mazower, M. (2013). *Selanik Hayaletler Şehri: Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950)*. İstanbul: Alfa.
- McGowan, B. (2004). Âyanlar Çağı, 1699-1812. H. İnalcık, D. Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 2* içinde (761-884). İstanbul: Eren.
- Mert, Ö. (1991). Ayan. *DİA*, 4. İstanbul: TDV. 195-198.
- Monaghan, J. - Just, P. (2007). *Sosyal ve Kültürel Antropoloji*, (Çev.) Hakan Gür, Ankara: Dost.
- Mumcu, A. (2007). Divan-ı Hümayun. Phoenix. Ankara.
- Mumcu, A. (2007). Osmanlı Devleti'nde Zulüm Kavramı. Phoenix. Ankara.
- Müstahfız. (2006). *DİA* içinde (Cilt. 32, s. 109-111). İstanbul. TDV
- Oikonomidis, N. (2013). Ortaçağ'da Via Egnatia. Elizabeth A., Zachariadou (Ed.), *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)* içinde (8-17). E. A.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Okur Gümrükçüoğlu, S. (2010). *Şikâyet Defterleri Işığında Osmanlı Hukuku ve Uygulaması (1649-1653)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi /Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Okur Gümrükçüoğlu S. (2012). Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb'asının Şikâyetleri. *AÜHFD*, 61, 175-206.
- Orhonlu, C. (1974). Tercüman. *İslam Ansiklopedisi* 12 (1) içinde (175-181). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Orhonlu, C. (1990). *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı*. İstanbul: Eren.
- Özcan, T. (2003). *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*. Ankara: TTK
- Özel, A. (2002). Kurbet. *DİA*, 26. Ankara: TDV. 440-441.
- Özen, Ş. (2013). Velâ. *DİA*, 43. İstanbul: TDV. 11-15.
- Özkaya, Y. (1977). *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*. Ankara: AÜDTCF Yayınları.

- Öztürk S. (2000). Kayseri ve Çevresinin Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Karaman Ahkâm Defterleri. *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri* içinde (401-414). Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Öztürk S. (2001). Kassam. *DİA*, 24. İstanbul: TDV. 579-582.
- Öztürk, S. (2001). Sosyo- Ekonomik Tarih Kaynağı Olarak Ahkâm Defterleri. K. Çiçek (Der.), *Pax Ottomana* içinde (611-640). Ankara: Yeni Türkiye.
- Özvar, E. (2003). *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*. İstanbul: Kitabevi.
- Özveri, C. (2004). *1813-1834 Tarihlerini Kapsayan IV Numaralı Maraş Ahkâm Defteri'nde Maraş Kadılığına Gönderilen Hükümler*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Pakalın, M. Z. (1986). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (Cilt 1-2-3). Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Paköz E. (2014). *1 Numaralı Maraş Ahkâm Defterinde Malatya'ya Gönderilen Hükümlerin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Pekdoğan, S. (2014). *19 Numaralı Sivas Ahkâm Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (s.1-160)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziosmanpaşa Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.
- Robert, H. (1993). *Culture of Complaint: the Fraying of America..* New York: Oxford University Press.
- Sahillioğlu, H. (1991). Avârız. *DİA*, 4. İstanbul: TDV. 108-109.
- Semavi, E. (1991). Aynaroz. *DİA*, 4. İstanbul: TDV. 267-269.
- Sınmaz, S. (2013). *Rumeli Ahkâm Defterlerinde Filibe'ye Dair Hükümler (1742-1745) (İnceleme-Metin)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi/Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Şahin, Ö. (2014). *Divân ve Halk Şiirlerinde Eleştiri Sazları Olan Hiciv ve Taşlamanın Örnekler ile Mukâyesesi*. (Basılmamış Bildiri Metni), IX. Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu, Kayseri, Erişim: 11.05.2017. <https://www.academia.edu>.
- Şeker, C. (2007). *İstanbul Ahkâm ve Şikâyet Defterlerine göre 18. Yüzyılda İstanbul'a Yönelik Göçlerin Tasvir ve Tahlili*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şener, F. Y. (2010). *18. Yüzyılda İstanbul'da Ticaret (İstanbul Ahkâm Defterlerine Göre)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şentop, M. (2005). *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*. İstanbul: Klasik.
- Şeşen, R. (1995). Eyyubiler. *DİA*, 12. İstanbul: TDV. 20-31.
- Şimşir N. (1994). Ahkâm Defterinin Tarihî Kıymeti ve 107 Nolu Anadolu Ahkâm Defterindeki İzmir'le İlgili Hükümler. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9, 357-390.

- Şimşir, N. (1995). 103 Nolu Ahkâm Defterindeki İzmir ile İlgili Hükümler, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 10, 329-341.
- Tabakoğlu, A. (2007a). Öşür. *DİA*, 34, İstanbul: TDV. 100-103.
- Tabakoğlu, A. (2007b). Resim. *DİA*, 34. İstanbul: TDV. 582-584.
- Tabakoğlu, A., Kal'a, A. (Ed.) (1997-1998). *İstanbul Ahkâm Defteri, I-X*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.
- Tamer, V. (1958). Fatih Devri Ricalinden İshak Paşa'nın Vakfiyeleri ve Vakıfları. *Vakıflar Dergisi*, 4, 107-124.
- Taş, H. (2007). Osmanlı Diplomatiğiyle İlgili Bir Kitap Vesilesiyle. *Bellekten*, 71 (262), 997-1027.
- Taş, H. (2007). Osmanlı'da Şikâyet Hakkının Kullanımı Üzerine Bazı Düşünceler. *Memleket Siyaset Yönetim*, 2 (3), 186-204.
- Taş, H. (2014). *XVII. Yüzyılda Ankara*. Ankara: TTK.
- Tekdemir, V. (2004). *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık Kurumu ve Bursa Ayanları (1750-1800)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Temelkuran, T. (1975). Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi. *TED VI*, 129-177.
- Tosh, J. (1997). *Tarihin Peşinde- Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tuğluca, M. (2012). Bir Balkan Şehri Olarak Üsküp'te Şikâyet Hakkının Kullanımı. *Motif Akademi Halkbilim Dergisi, (Temmuz-Aralık) Balkan Özel Sayısı II*, 107-128.
- Tuğluca, M. (2014). Balkan Tarihi Araştırmalarında Şikâyet- Ahkâm Defterleri: 1 Numaralı Rumeli Ahkâm Defteri Örneğinde. *Balkan Tarihi Araştırmalarına Metodolojik Yaklaşımlar içinde* (229-257). İstanbul: Libra Kitap.
- Tuğluca, M. (2014). Osmanlı Hukukunun Yeniden Üretiminde Balkan Fetihleri ve İstimâlet Politikası. *Studies of the Ottoman Domain*, 4 (6), 21-38.
- Tuğluca, M. (2016). *Osmanlı Devlet- Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi- XVII. Yüzyıl Sonu Şikâyet Defterlerine Göre*. (Yayınlanmış Doktora Tezi) Ankara: TTK.
- Turan, O. (2009). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken.
- Turhan, M. (2006). *Kültür Değişmeleri: Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*. İstanbul: Çamlıca.
- Türkay, C. (1968). Osmanlı İmparatorluğunda Arşiv. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, II (7), 44-47.
- Tylor, E. B. (1958). *Primitive Culture*. New York: Harper Torchbooks
- Uluskan M. (1998). *Divan-ı Hümayun Çavuşbaşılığı (XVI- XVII. Yüzyıllar)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi/Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

- Ursinus, M. (2005). *Grievance Administration (Şikâyet) in an Ottoman Province The Kaymakam of Rumelia's Record Book of Complaints of 1781-1783*, London: Routledge Curzon.
- Uygur, S. (2003). *Anadolu Vilayeti 7 Numaralı Ahkâm Defterine Göre 1745 Yılında Anadolu Eyaletinin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Ankara: TTK
- Uzunçarşılı, İ. H. (2011). *Osmanlı Tarihi* (1, 4/1, 4/2). Ankara: TTK.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2014a). *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: TTK,
- Uzunçarşılı, İ. H. (2014b). *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*. Ankara: TTK.
- Üçok, C. (1944). Osmanlı Devleti Teşkilatında Tımarlar. *AÜHFD*, 1 (4), 510.
- Üçok, C. (1946a). Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler", *AÜHFD*, 3 (1), 125-146.
- Üçok, C. (1946b). Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler II. *AÜHFD* 3 (2), 365-368.
- Üçok, C. (1947). Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler III. *AÜHFD*, 4 (1), 48-74.
- Üçok, C. (1951). Türk Hukuk Tarihi Bakımından Devlet Arşivlerinden İstifade İmkânları. *AÜHFD*, 8 (1), 696-702.
- Ülken, H. Z. (1969). *Sosyoloji Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ünal, A. (2003). *Kur'an'da Temel Kavramlar*. İstanbul: Nil.
- Ünal, N. (2013). *İzmir ve Selanik Liman Kentlerinin Gelişim Süreçlerinin Karşılaştırmalı Analizi (1650-1750)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Yavuz, A. (2010). *Vidin Ayanı Pazvantoğlu Osman'ın Faaliyetleri ve Merkezi Hükümetle İlişkileri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Yavuz, N. (2008). Birinci Balkan Harbi ve Selanik'in Kaybı. *Akademik Bakış*, 1 (2), 139-154.
- Yazıcı, N. (1992). *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Yediyıldız, B. (1984). XVII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu. *Vakıflar Dergisi*, 18, 5-41.
- Yeniçeri, C. (2004). Mezalim. *DİA*, 29. Ankara: TDV. 515-518.
- Yıldız, H. D. (1988). Abbasiler. *DİA*, 1, İstanbul: TDV. 31-48.
- Yılmaz Uçar, A. (2012). Osmanlı Siyaset-Yönetim Düşün Geleneği: Daire-i Adalet'in Yönetimi. *Memleket Siyaset Yönetim*, 7 (17), 1-33.

Yılmaz, G. (2009). *Ahkâm Defterlerine Göre 18. Yüzyılda İstanbul'da Finansal Hayat*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Yılmaz, O. (2013). Gelenekten Deyişe Klasik Türk ve Fars Edebiyatlarının Ortak İfade Biçimlerinden Başa Toprak Saçmak. *Türük*, 2, 336-350.

Yiğit, İ. (1995). Emeviler. *DİA*, 11, İstanbul: TDV. 87-104.

C. İnternet Siteleri

<http://istanbulermeni.vakiflari.org/tr/>, Erişim: 12.04.2017.

<http://www.tdk.gov.tr>. Büyük Türkçe Sözlük, TDK, Erişim: 25.06.2017.

www.vgm.gov.tr. Erişim: 12.04.2017.

<http://www.enginesezgin.com.tr/>, Erişim, 10.05.2017;

<http://www.yenisafak.com>. Erişim, 10.05.2017

<http://mayintarlası.com>. Erişim, 10.05.2017.

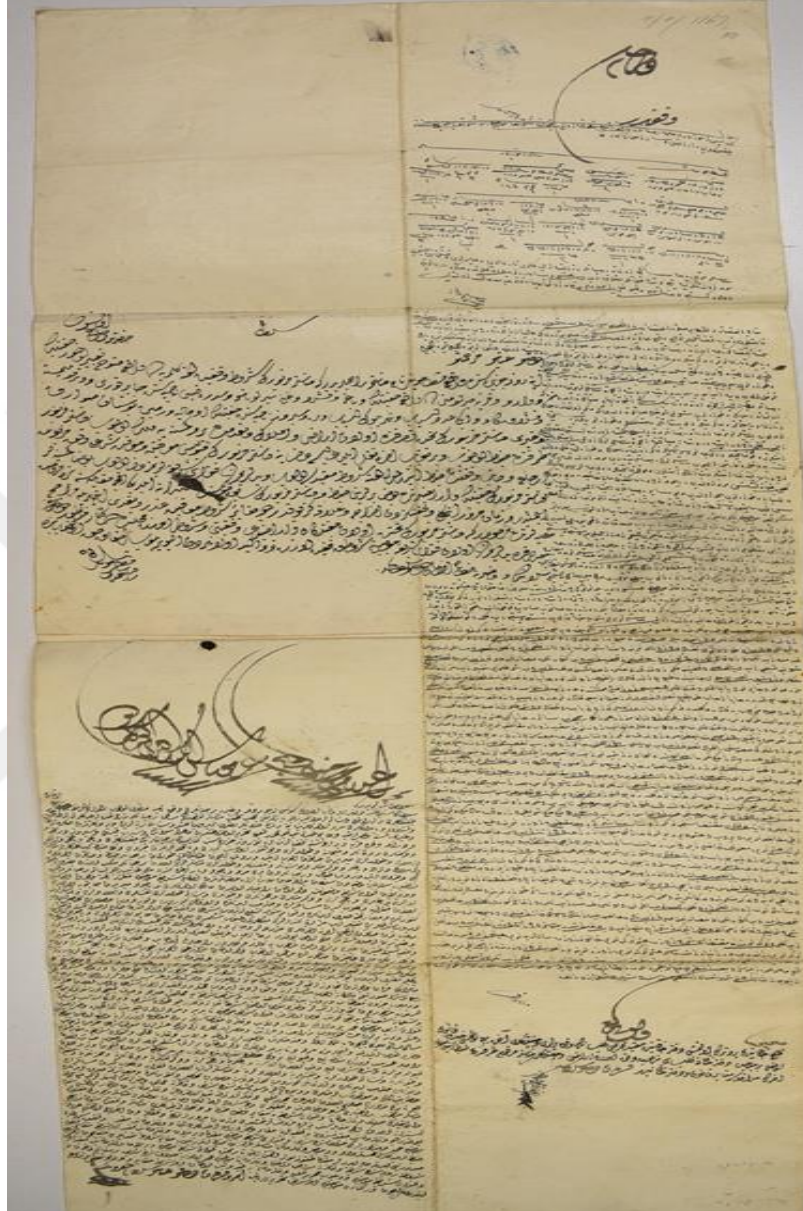
EKLER

EK 1. 7 Numaralı Rumeli Ahkâm Defterinin Dış Kapağı ve İlk Sayfası

EK 2. Muamele Görmüş Bir Arzuhal ve Verilen Hüküm

EK 2. Muamele Görmüş Bir Arzuhal ve Verilen Hüküm (A.DVN. ŞKT. 152/80; BOA, RAD,7, s. 260-261, h. 962)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı, Soyadı : Zelal BAYRAM

Doğum Yeri ve Yılı : Dicle, 01.10.1987

Yabancı Dili : İngilizce

E Posta : zelalbayram21@gmail.com

Eğitim Durumu

Lisans: Selçuk Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Tarih Öğretmenliği

Yüksek Lisans: Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim

Dalı